

**ҚАЗАҚ МЕМЛЕКЕТТІК ҚЫЗДАР
ПЕДАГОГИКАЛЫҚ УНИВЕРСИТЕТІНІҢ
ХАБАРШЫСЫ**

**ВЕСТНИК
КАЗАХСКОГО ГОСУДАРСТВЕННОГО
ЖЕНСКОГО ПЕДАГОГИЧЕСКОГО
УНИВЕРСИТЕТА**

**BULLETIN
OF KAZAKH STATE WOMEN'S TEACHER
TRAINING UNIVERSITY**

№1 (73) 2018

Алматы 2018
«Қыздар университеті»

Алғаш есепке қою кезіндегі нөмері мен мерзімі
№ 6204-Ж 08.08.2005ж.
Қазақстан Республикасы Ақпарат және коммуникациялар
министрлігі, Ақпарат комитеті, Мерзімді баспасөз басылымын,
ақпарат ақпарат агенттігін және желілік басылымды есепке қою,
қайта есепке қою туралы №16900-Ж куәлігі негізінде
2018 жылы 12 ақпанда тіркелген
Шығу жиілігі: 3 айда 1 рет
МББ тілі: қазақша, орысша, ағылшынша
Тарату аумағы: Қазақстан Республикасы, алыс және жақын шетел

БАС РЕДАКТОР

Алдамбергенова Г.Т. – п.ғ.д., профессор

БАС РЕДАКТОРДЫҢ ОРЫНБАСАРЫ

Шакирова С.М. – филос.ғ.к.

Редакциялық алқа

Отандық ғалымдар

Байташева Г.У., *а/ш ғ.к., доцент (Қазақстан)*
Бакирова Ә.А., *ф-м.ғ.к., доцент (Қазақстан)*
Куанышева Ж. К., *п.ғ.к., аға оқытушы (Қазақстан)*
Заманбеков Ш.З., *э.ғ.к., профессор (Қазақстан)*
Байназарова Т. Б., *п.ғ.к., доцент (Қазақстан)*
Уразалиева М. А., *п.ғ.к., профессор м.а. (Қазақстан)*
Сулейменова Ж. Н., *п.ғ.д., профессор (Қазақстан)*

Шетелдік ғалымдар

Kathie Stromile Golden, *PhD (АҚШ)*
Dave Chan, *PhD, профессор (Канада)*
Бакибаев Абдигали, *х.ғ.д., профессор (Ресей)*
Bencic Stanislav, *PhD (Словакия)*
Türkmen Fikret, *PhD (Түркия)*
Rimantas Zelvys, *п.ғ.д., пс.ғ.к., профессор (Литва)*

Жауапты редактор: Құлтуманова А.Ж.

Редактор: Чакенова Б.А.

«Қыздар университеті»
б а с п а с ы

Медиа департаментінің директоры
Шорабек Ә.Д.

Көркемдеуші, беттеуші
Жексембиева Г.Н.

Басуға 29.03.2018 жылы қол қойылды.
Пішімі 60x48 1/8. Көлемі 11,75 б.т.
Офисті қағаз. Сандық басылыс.
Таралымы 300 дана. Бағасы келісімді.
050000, Алматы қаласы, Гоголь көшесі, 116.
«Қыздар университеті» баспасында басылды.
Тел.: 279-38-33

МАЗМҰНЫ СОДЕРЖАНИЕ

Жаратылыстану Естествознание

<i>A.A. Mauı, L.E. Anıarova, M. Aıtzhanova</i> The role of precursors in reducing the harmfulness of fusarium rot of sugar beet roots	6
<i>Ә.Ф. Сейтжанов, М.Ш. Өмірзақ</i> «Күкірт және оның қосылыстары» тақырыбына экологиялық білім негіздерін кіріктіре оқыту.	13
<i>К.Н. Жайлыбай, А. Жарқынбек, Д. Абильмажинова</i> Ауырметалдардың (Cu, Zn, Cd) күріштің «Титан», «Айсәуле» сорттарының құрғақ био массасының жинақталуына әсері	19
<i>К.Н. Мамирова, Т.К. Шакенова, А.К. Каирова</i> Аймақтың туристік-рекреациялық әлеуетін бағалау (Атырау облысы мысалында)	25

Физика, математика, информатика

<i>Н. Ильясов, М.И. Есенова</i> Оқу-танымдық іс-әрекеттерді бақылау мен бағалаудың жаңа синергетикалық жүйесі.....	35
<i>Zh.M. Kadırbayeva</i> On a solvability of linear multipoint boundary value problem for the system of ordinary differential equations.....	41
<i>Ж.А. Мүсіралиев, З.Т. Суранчиева, А.С. Маханова</i> Ақпаратты қорғау әдісін программалау.....	47
<i>К.М. Туреханова, Ә.С. Игенбаева, М.А. Бортай</i> Плазма физикасын оқытуда ақпараттық – коммуникациялық технологиялардың қолданылуы..	52

Филология

<i>Сия Иү</i> Лу шүнның “айқайы”	59
<i>Çetin Pekacar</i> Is international phonetic alphabet a perfect alphabet.....	64
<i>М. Жеритогл</i> Өлшемді қазақ тілі үшін қабылданған қазақ латын әліпбиі және жазу туралы пікірлер	68
<i>А.А. Көшекбаева</i> Көк бөрі туралы мифтер және оларды топтастыру.....	76
<i>Л.М. Әділбекова, М. Б. Көпесбаева</i> Әдебиеттегі шағын жанрлар турасында	82

Тарих, экономика, История, экономика, құқық право

<i>A. Salımzhanova, I. İlkaracan</i> Review of the socio-economic development of rural and urban women in Kazakhstan	88
<i>Б.М. Аташ</i> Трансгуманистік постгендеризмнің онтологиялық және психоаналитикалық негіздері	94
<i>М.А. Мекебаева</i> Қазақстандағы гендерлік мәселелерді зерттеу.....	100
<i>С.И. Оспанов</i> Аутогикалық дидактика концепциясының философиялық мәселелері	106
<i>А.А. Нурмухамбетов, М.Д. Рахимжанова</i> Моңғол шапқыншылығының кейбір мәселелері	112

Педагогика – психология

<i>Н.Н. Найденова, Г.Ә. Мұратбаева</i> Білім сапасын бағалаудың қазақстандық және әлемдік инструментарийлері	118
<i>Р.К. Дюсембинова, Т.Б. Байназарова, К.А. Тұлеужанова</i>	

Этнопедагогическое наследие казахского народа как фактор духовно-нравственного воспитания студентов вуза	127
<i>Л.Т. Исаева</i>	
Ерекше білімді қажет ететін балалы отбасындағы ата-ана мен бала қарым-қатынасына қажетті ерте түзете-дамыта көмек беру	135
<i>А.К. Есельбаева, К.А. Тутыбаев</i>	
Результаты исследования влияния опытно-экспериментальной программы по ритмопластике на физические качества студентов.....	142
<i>Л.К. Ермекбаева</i>	
Особенности потребностей детей с ограниченными возможностями в инклюзивном образовании.....	148

**Өнер және Искусство и
Мәдениет культура**

<i>Н.Т. Айнабекова, Ш.А. Умирханова</i>	
Жоғары сынып оқушыларының бойына өміршеңдік құндылық негіздерін қалыптастырудағы педагог– мұғалімнің орны	155
<i>А.Е. Kussanova, А.Н. Anarbek</i>	
Management of choreographic collective	161
<i>Ш.Б. Кульманова</i>	
Амина Нугманова – ученый-педагог: научный вклад в развитие музыкального образования Казахстана	167
<i>М.А. Уразалиева</i>	
Ерекше қажеттіліктері бар тұлғаларды өнерге баулуда сыныптан тыс жұмыстарының орны мен маңыздылығы	173
<i>Г.Ш. Өмірбаева, Д.О. Карамолдаева, С. Азбо</i>	
Повышение конкурентоспособности педагогических кадров посредством связи с работодателем на примере зарубежного опыта... ..	178

ЖАРАТЫЛЫСТАНУ

ЕСТЕСТВОЗНАНИЕ

NATURAL SCIENCES

IRSTI 34.27.29

THE ROLE OF PRECURSORS IN REDUCING THE HARMFULNESS OF FUSARIUM ROT OF SUGAR BEET ROOTS

A.A. Maui¹, L.E. Anuarova², M. Aitzhanova³

¹Dr. Sci. (Biology), Prof.,

²Cand. Sci. (Biology) associate professor,

³senior teacher,

Kazakh State Women's Teacher Training University,

Almaty, Kazakhstan, e-mail: adylhan@mail.ru

Long-term studies of the zone of sugar beet cultivation in Kazakhstan show that the shorter the interval between beet crops in one place, the greater the risk of contamination with root rot. So on farms where beets were returned to the previous site in 1-2 years, the prevalence of rot was as high as 78.9%. The least manifestation of rot was observed in crop rotations, where the beet was returned to its former place no earlier than 8 years or more, that is, the field was virtually free of soil infection. Here, the affection of root crops was 9.8%, which in turn contributed to an increase in yield (334-425 q / ha).

Keywords. Sugar beet, fusarium rot, predecessor, harmfulness, prevalence, crop rotation, winter wheat, alfalfa.

Long-term cultivation of one plant species on the same field for many years, as a rule, leads to the accumulation of pathogens inherent in a given culture in the soil. This is one of the main reasons for the massive spread of plant diseases caused by soil microorganisms. To improve the soil from harmful organisms, it is necessary to change the soil complex of microorganisms in a directed manner [1-3].

The breeding factor of the microcenosis of the soil is dead plant remains. The differentiating effect of plants and their residues on the formation of microbial coenoses is explained by the difference in root secretions. The latter contributes to the development and accumulation in the soil of certain species of bacteria, fungi and actinomycetes. This indicates that by selecting the predecessors it is possible to regulate the formation of useful microcenoses and to reduce the harmfulness of many plant diseases [4].

The example of *Verticillium dahliae* shows that all plants, including crops involved in crop rotation, stimulate the germination of microsclerotia in the soil [5]. According to A.A. Benken and A.S. Dotsenko [6], this leads to partial purification of the soil from infection in the cultivation of unaffected plants.

One of the main methods of limiting the development of root rot is the strict observance of crop rotation and the permissible level of saturation with sugar beets [7-11]. Saturation of a crop rotation in excess of 20% leads to the accumulation of pathogens in the soil and a significant increase in plant disease [11, 12].

Among the measures to combat root rot, correct rotation with placement of sugar beet after the most favorable predecessors is of great importance, however, it is necessary to know the optimal periods for the return of beets to the former field. In a beet crop rotation, it is necessary to establish a crop change in which the beets would return to the old place not earlier than in 4-5 years [13].

When changing crops, it must also be borne in mind that some precursors of sugar beet are affected by the same pathogens, for example, causative agents of root rot affect peas. Therefore, in order to prevent the spread of disease pathogens, heavily infected areas need to occupy non-susceptible crops (winter cereals) [14]. In the absence of a host, the causative agent of *Fusarium wilt* competes with soil saprophytic microorganisms [15].

In Ukraine, the best predecessor, with the lowest damage to plants rotting root crops, as well as high productivity in areas of sufficient moisture, is winter wheat, which goes after perennial grasses [16]. In the zone of insufficient moisture, the minimum damage to sugar beet by diseases is achieved when they are placed in a link with black steam, in the zone of unstable moistening - by the turnover of the occupied steam [17, 18, 19].

From 1997 to 2016, together with employees of sugar factories in Almaty and Zhambyl oblasts, the peculiarities of sugar beet placement in crop rotation were studied to limit the development of root rot in the growing season. A total of 727 sugar beet fields were surveyed over the years, on which the time of the

previous sowing was determined, the number of affected root crops was counted and the yield of the crop was determined on the site in the current year (Table 1).

Table 1. Influence of the beet return period on the previous field on the prevalence of root rot (average data for the republic, 1997-2016)

Return of the beet to its original location	Prevalence of rot,%	Productivity, centner / ha
Permanent cultivation of beet from 1961g.	98,6	90,8
After 1- 2 year	78,9	110,4
After 3 - 4 years	23,0	223,5
After 5-6 years	13,2	284,2
After 8 year	9,8	334,0
After 10 year	0,0	424,7

The data of Table1 show that the shorter the time interval between the cultivation of beets in one place, the more it is exposed to root rot. So, on farms where beet was returned to the previous site in 1-2 years, the prevalence of rot was as high as 78.9%. At 3-4 years of return, the incidence of decay is reduced, but remains at a rather high level - 23%. The least manifestation of rot was observed in crop rotations, where the beet is returned to its former place not earlier than 8 years or more, i.e. the fields turned out to be practically free from soil infection of rot of root crops (9.8% and less affected root crops on average), and this, in turn, contributes to an increase in yield (334-425 kg / ha). Based on the presented data, it can be concluded that it is desirable to sow the beet repeatedly on the same site not earlier than in 5-6 years.

The effect of precursors on the damage to sugar beet by root rotations was studied in a stationary experiment, laid in 1981. According to the data obtained, winter wheat and alfalfa to some extent contributed to a decrease in the sugar beet's affection by root rot (table 2). At the same time, we noted that such precursors as corn, potatoes and safflower contribute to increasing the damage of root crops of sugar beet rot.

Table 2. Influence of precursors of sugar beet on damage by rot and productivity of root crops in stationary experiment, 2012-2015

Predecessors	Disease development,%	Yield, c / ha	Sugar content,%	Sugar collection, c/ha
Alfalfa formation turnover	8,0	392	14,8	58,0
Winter wheat	5,2	405	15,0	60,8
Barley	7,5	372	13,5	49,5
Soybean	7,2	365	13,7	50,0
Corn	9,2	331	13,0	43,0
Potatoes	15,7	247	12,2	30,1
Safflower	20,7	220	11,9	26,2
Sugar beet 2 years	9,5	300	12,9	38,7
Sugar beet 3 years	27,7	210	12,0	25,2
Sugar beet 10 years	32,5	165	11,7	19,3
Sugar beet (in monoculture 36 years)	41,7	110	11,0	12,1

The magnitude of the infectious load in the soil has a significant effect on the intensity of decay of root crops of sugar beet in the period of growth and development. This indicator largely determines the onset and intensity of the pathological process. Therefore, determining the magnitude of the infectious load makes it possible to judge the health-improving effect of the agricultural technique used. In this connection, information on the effect of agrotechnical methods applied in a stationary experiment on the quantitative indices of populations of causative agents of root rot is of scientific and practical interest.

In 2013-2015 in a stationary experiment, the number of rudiments of fungi of the genus *Fusarium* was determined depending on the precursors during the growing season. The purpose of this experiment was to elucidate the dynamics of fungi of the genus *Fusarium*, depending on the plant species in the crop rotation.

Analysis of soil samples taken in April showed that the initial infection of the soil of the experimental plots involved in these crops changed significantly. The number of rudiments of *Fusarium* fungi in the replicates of variants varied from 25.6 to 55.1 thousand pieces. on 1 g of dry soil (Table 3).

The results of monthly soil analyzes showed that the quantitative content of *Fusarium* fungi rudiments changes during the growing season.

A couple in June and July there is a noticeable increase in the rudiments of fungi *Fusarium*, compared with the initial period. If in April the number of *Fusarium* propagules was on the average 25.6 thousand units / g soil, then in June - 35.3 thousand, and in July - 45.6 thousand. In late summer and early autumn (August-September), there is a slight decrease in their quantity, correspondingly, 41.6 and 39.5 thousand pieces / g of soil. But it should be noted that the accumulated amount of infection by the end of September is much greater than at the beginning of the growing season - 39.5 thousand units / year. (control - 25.6 thousand units / year).

Table 3. Dynamics of the content in the soil of the rudiments of fungi of the genus *Fusarium* on different precursors of sugar beet in a stationary experiment, 2013

Predecessors	Number of rudiments of <i>Fusarium</i> fungi, pcs / g soil				
	april	june	july	august	september
Steam	26640	35360	43680	41600	39520
Barley	38160	39520	43670	43590	45580
Oats	25680	38880	38520	42000	33280
Lucerne + ryegrass	46200	43050	47550	52500	46640
Barley + alfalfa	55120	50880	49350	53550	52500
Corn	48150	47700	54570	57200	58300

According to barley, the number of *Fusarium* propagules in April was -38.1 thousand units / year. soil. This indicator did not change until June, and amounted to -39.5 thousand units / year. In July and August there is a slight increase, while the number of *Fusarium* propagules is 43.6 thousand. By the end of September, there is a further increase of 45.6 thousand units / year. soil.

For oats, as well as for a couple, in spring the level of infectious origin, in comparison with other cultures, is much less - 25.6 thousand. pcs / g. soil. However, with the onset of summer, a gradual increase in the number of fungi *Fusarium* begins. In this case, during the summer months - June, July, August - the number of propagules is 38.8, respectively; 38.5 and 42.0 thousand units / year. And by the end of September there is a noticeable decrease - by 8.7 thousand compared to the amount noted in August.

According to the lucerne in the mixture of ryegrass, in contrast to the previous versions, in June there is a slight decrease in the number of *Fusarium* propagules (43.0 thousand versus 46.2 thousand), and since July, as in other cases, there has been an increase of 47.6 thousand. pcs / g. soil. A noticeable increase in the infectious onset occurs in August, then decreases somewhat, and by the end of September the initial value of 46,600 is set. pcs / g. soil.

In Lucerne under the cover of barley, the number of rudiments of fungi *Fusarium*, unlike all others, was the largest - 55.1 thousand. During the summer, it decreased noticeably, and by the end of the vegetation it returned to its original value (52.5 thousand pieces / year of soil).

In maize early in the summer, there was a slight decrease in the number of *Fusarium* buds in the soil. However, in the future there is a gradual increase in their numbers until the harvest itself. So, if the number of propagules in July was 54.5 thousand, then in August - 57.2 thousand, and in September - 58.3 thousand units / year. soil.

Thus, it can be noted that all test precursors of sugar beet, except for alfalfa in a mixture of ryegrass and under the cover of barley, did not contribute to reducing the initial value of the infectious load by autumn, but on the contrary, there was a significant increase in the pair by 12.8 thousand, barley - 7,4 thousand, oats -7,6 thousand and corn-10,2 thousand pieces / year. soil. Several other data were obtained for the other two cultures. In lucerne + ryegrass, the level of infectious load by the autumn remains at the level of the beginning of vegetation (46.6 thousand against 46.2 thousand pieces / year of soil), and in alfalfa under the cover of barley - decreases by 2.6 thousand pieces. / g. soil.

In 2014, given the lack of a clear pattern in the dynamics of the number of fungi *Fusarium*, depending on the precursors of sugar beet, it was considered expedient to determine the contamination of soil by the main pathogens of rot in the beginning and the end of the growing season. According to the results of the research, the size of the *Fusarium* fungi varied during the growing season of sugar beet (Table 4).

Table 4. Influence of precursors of sugar beet on the content in the soil of the rudiments of fungi *Fusarium* (in pcs / g soil), 2014

Predecessors	Number of rudiments of <i>Fusarium</i> fungi, pcs / g soil	
	at the beginning of vegetation	at the end of vegetation
West germane Barley	44540	24200
Oats	40290	31080
Lucerne under the cover of barley	43200	22600
Corn	58560	25520
Steam	34800	24640

At the beginning of the growing season (the end of April), relatively high population of soil rot agents is observed in maize. In 1 g of air-dry soil taken from this predecessor, 58.5 thousand *Fusarium* propagules are contained. According to the precursors of oats, alfalfa under the cover of barley and barley, the population of the soil by the fungi of *Fusarium* was close and amounted, respectively, to 40.2; 43.3 and 44.5 propagules per 1 g of air - dry soil. A relatively smaller content in the soil of the *Fusarium* propagule was noted for a couple - 34.8 thousand. pcs / g soil.

By the end of the sugar beet growing season, a significant decrease in the infectious load is observed for all the precursors. Thus, the subsequent in barley, alfalfa under the cover of barley and corn, the number of rudiments of *Fusarium* is almost two or more than two times less than in the initial period of sugar beet vegetation.

The tendency to decrease the infectious load at the end of the vegetation period is also observed in oats, a couple: accordingly, 9.2 and 10.2 thousand pieces / g of soil is less in the unit of the soil sample being analyzed compared with the initial period.

Thus, the use of alfalfa under the cover of barley and cereal crops, such as winter wheat, barley, oats, as a precursor, contributed to a decrease in the sugar beet's affection by rotting root crops during the growing season. With the use of the above-mentioned precursors, a decrease in the number of one of the main pathogens of root rot, the fungi of the genus *Fusarium*, was observed.

In 2007-2015, the damage caused by rot and productivity of sugar beet root crops at various beet crop rotations were analyzed (Fig. 1). The highest productivity (505-530 c / ha) and low damage to root rot (8.7-4.0%) are noted in the eight-field crop rotation with a beet saturation of no more than 25% (rotation scheme I and II).

At the same time, a significant increase in plant damage by rot (up to 33%) and yield reduction (430 c / ha) in comparison with the eight-field crop rotation on a seven-field crop rotation (42% sugar beet saturation).

It is known that in recent years for farming enterprises, short-rotational crop rotations are of particular urgency. As the results of our studies show, in the three-field crop rotation with a sugarbeet saturation of 33%, the sugar beet affection rate averaged 60%, and the yield of root crops - 295 c / ha.

A relatively low damage to rot was also observed in beet-fodder seven-field crop rotation (3.5%). However, in this crop rotation, the yield (340 c / ha) and the collection of sugar (55 c / ha) were lower than in the field crop rotation.

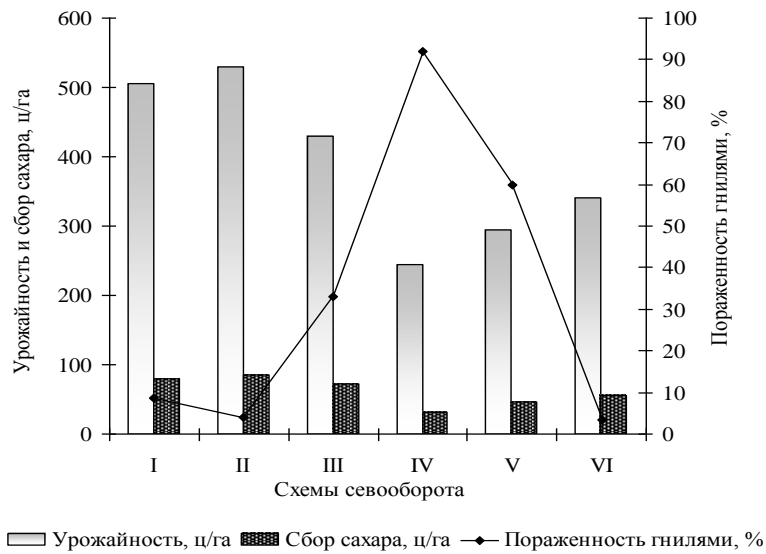

Fig. 1. Productivity and damage by rotting of root crops of sugar beet in sugar beet crop rotation

Note:

<ol style="list-style-type: none"> 1. I 2. 1. cereals + alfalfa 3. 2. Alfalfa 4. 3. Alfalfa 5. 4. Winter wheat 6. 5. sugar beet 7. 6. Winter wheat + siderates 8. 7. corn (or soybean) 9. 8. sugar beet 		<ol style="list-style-type: none"> 11. II 12. 1. cereals + alfalfa 13. 2. Alfalfa 14. 3. Alfalfa 15. 4. sugar beet 16. 5. Winter wheat 17. 6. Winter wheat + siderates 18. 7. sugar beet 19. 8. corn (or soybean)
<ol style="list-style-type: none"> 20. III 21. 1. cereals + alfalfa 22. 2. Alfalfa 23. 3. Alfalfa 24. 4. sugar beet 25. 5. Winter wheat 26. 6. Winter wheat + siderates 27. 7. sugar beet 28. 8. corn (or soybean) 29. 9. corn (or soybean) 		<ol style="list-style-type: none"> 31. 32. IV 33. monoculture of sugar beet for more than 45 years
<ol style="list-style-type: none"> 34. V 35. 1. oats + steam 36. 2. Winter wheat + 37. pea-oat mixture 38. 3. sugar beet 		<ol style="list-style-type: none"> 40. VI 41. 1. alfalfa + ryegrass 42. 2. alfalfa + ryegrass 43. 3. Alfalfa + ryegrass 44. 4. Oats 45. 5. sugar beet 46. 6. Winter wheat 47. 7. sugar beet 48. 8. Corn

References

- 1 Vilchesh S. Parasitism and pathogenesis of fungi that cause root diseases: Trans. from English. // Problems and achievements of phytopathology. - Moscow: Izdat. s.-. literature, magazines and posters. - 1962. - P.427-443 (in Russ.)
- 2 Kalmykova N.A., Gogol L.A., Rodionova L.I. Formation of Microbial Soil Communities in Intensive Sugar Beet Rotations // Mikrobiol. Journal. - 1994. - 56, №2. - P.100 (in Russ.)
- 3 Shinkov I.F. Sugar beet crop rotation: Agro recommendations for cultivation of sugar beet in Kyrgyzstan. - Frunze, 1969. -10-20 (in Russ.)
- 4 Babayan A. To the system of agrotechnical and preventive measures in the fight against the verticilliose wilt of cotton // Cotton. - 1969. - № 7. - P. 41-46
- 5 Gubanov G.Ya., Sabirov B.G. Fusarium wilt of cotton // Tashkent: Fan, 1977. -96 p.
- 6 Benken A.A., Dotsenko A.S. Conditions of germination of microsclerotia in soil // Mycology and phytopathology. - 1970. - P. 351-353 (in Russ.)
- 7 Kornienko A.S. Modern problems of protection of sugar beet from diseases with the industrial technology of its cultivation // Integr. syst. protection of sugar beet from harm., disease., and weeds. - K.: VNIS. - 1986. - P. 62-70 (in Russ.)
- 8 Pozhar Z.A. Increase of sugar content and technological qualities of sugar beet under the influence of methods of combating diseases // Basis povysh. saccharine and technology. qualities of sugar beet. - K.: VNIS. - 1986. - P.48-55
- 9 Khovanskaya, KN Agrotechnics in the struggle against the corn root and the rotting of sugar beet // Science and before. experience in proizv. - K.: VNIS. - 1965. - P. 251-255. (in Russ.)
- 10 Yarmukhamedov R.Kh., Chebolda E.V. Change of productive and technological indicators of sugar beet depending on permanent cultivation and predecessors // Abstracts of scientific papers. conference. young scientists KirgNiz. - Frunze. - 1973. - P. 35 (in Russ.)
- 11 Maui A.A. Diseases of root crops of sugar beet. Almaty. 2009 P.231 (in Russ.)
- 12 Мауи А.А., Толебай Ж. Симптомы и биологические особенности возбудителя ризомании сахарной свеклы. ВестникКазахскогогосударственногженскогопедагогическогоуниверситета, 2016, №6, с.30-36
- 13 Afanasiev M.M., Baldrige D.E. Selection for the resistance and chemical control of Rhizoctonia root rot disease of sugar beets // J. Amer. Soc. Sugar Beet Tech. -1968. - 15, №2. - P. 428-443
- 14 Agrotechnical methods of protection of sugar beet from pests, diseases and weeds: Recommendations / Fire Z.A, Kolomiets A.P., Tishenko E.I. and others - M.: Agropromizdat, 1988. – 21p (in Russ.)
- 15 Orekhova V.A. Control of the root cane of sugar beet in the Altai Territory. In: Effect. measures to protect sugar beet from disease. with the Indian. technol. its rises. - K.: VNIS. - 1986. - P.45-48
- 16 Bilay V.I. Fusariums. - K.: Naukova dumka, 1977. – 442 p. (in Russ.)
- 17 Barshtein L.A., Baranovsky V.D. Концентрація цукрових буряків у сівозміні // Tsukrovi Buryaks. - 1998. - №3. - P. 11-12 (in Ukr.)
- 18 Ermekova B.D. Micromycetes of cultivated soils in Kazakhstan (winter wheat and sugar beet): Abstract. dis. ... Doctor of Biol. Sciences.: 03.00.05. and 03.00.24 / И-т. botany and phytointer. AN Rep. Kazakhstan. - Almaty, 1997. - 46s. (in Russ.)
- 19 Zemlyanoi A.I., Pyatkovskii N.K. The susceptibility of sugar beet to root and cercosporosis depending on the location of its crops in the crop rotation // Effect. measures to combat disease. and it hurts. with int. tech. increase. sugar beet- K.: VNIS. - 1990. - P.27-30 (in Russ.).

РОЛЬ ПРЕДШЕСТВЕННИКОВ В СНИЖЕНИИ ВРЕДНОСТИ ФУЗАРИОЗНОЙ ГНИЛИ

А. А. Мауи¹, Л.Е. Ануарова², М. Айтжанова³

¹д.б.н., профессор,

²к.б.н., и.о. ассоциированного профессора,

³к.б.н., ст. преподаватель,

Казахский государственный женский педагогический университет,

Казахстан, г. Алматы, e-mail: adylhan@mail.ru

Многолетние исследования зоны свеклосеяния Казахстана показывают, что чем меньше интервал во времени между посевами свеклы на одном месте, тем больше риск заражения гнилями корнеплодов. Так в хозяйствах, где свеклу возвращали на прежний участок через 1-2 года, распространенность гнили достигала 78,9%. Наименьшее проявление гнили отмечено в севооборотах, где свекла возвращалась на прежнее место не ранее, чем через 8 лет и более, то есть поля оказывались практически свободными от почвенной инфекции. Здесь поражаемость корнеплодов гнилью составила 9,8%, а это, в свою очередь, способствовало увеличению урожайности (334-425 ц/га).

Ключевые слова: сахарная свекла, фузариозная гниль, предшественник, вредность, распространенность, севооборот, озимая пшеница, люцерна.

ФУЗАРИОЗДЫ ШІРУДЕГІ АЛДЫҒЫ ЗАРДАПТАҒАН ЗИЯНКЕС САҢЫРАУҚҰЛАҚ ТҮРЛЕРІНІҢ РӨЛІ

А. А. Мауи¹, Л. Е. Ануарова², М. Айтжанова³

¹ б.ғ.д., профессор,

² б.ғ.к., қауымдастырылған профессор м.а.,

³ б.ғ.к., аға оқытушы,

Қазақ мемлекеттік қыздар педагогикалық университеті

Қазақстан, Алматы қ., e-mail: adylhan@mail.ru

Көпжылдық зерттеулер қызылшаны егу уақытының арасында ұзақ мерзім сақталып отырса қызылшаның тамыржемісінің зардапталу қаупі төмен болады. Себебі ауру қоздырғыш түрлердің споралары, конидиялары азайып топырақ тазаланады. Шаруашылықтарда қызылшаны бұрынғы егілген орнына 1-2 жылда қайта егу жағдайында шіру процесі 78,9 пайызға жеткен. Шірудің аз мөлшерде болуы бұрынғы егілген орынға қайта 8 одан да көп жылдан кейін қайта өсіру кезінде байқалады. Яғни егістік қайта тазарған болды да, бұл жердегі шірудің сандық мөлшері 9,8 % -ыз болды. Нәтижесінде қызылшаның өнімі жоғарлады (334-425 ц/га).

Түйін сөздер: қант қызылшасы, алдыңғы зардапталған саңырауқұлақ түрлері, фузариозды шіру, зиян келтіру, таралуы, ауыспалы егіс, күздік бидай, жоңышқа.

ҒТАХР 378.016:54

«КҮКІРТ ЖӘНЕ ОНЫҢ ҚОСЫЛЫСТАРЫ» ТАҚЫРЫБЫНА ЭКОЛОГИЯЛЫҚ БІЛІМ НЕГІЗДЕРІН КІРІКТІРЕ ОҚЫТУ

Ә.Ф. Сейтжанов¹, М.Ш. Өмірзақ²

¹ химия ғылымдарының кандидаты, профессор,

² 2 –курс магистранты,

Абай атындағы Қазақ Ұлттық педагогикалық университеті,
Қазақстан, Алматы қ., e-mail: omirzak.madina@mail.ru

Бүгінгі таңда педагогика ғылымының салалары экологиялық білім мен тәрбиенің ғылыми негіздерін, ұстанымдары мен міндеттерін толық анықтауға ұмтылуда.

Экологиялық білім беру дегеніміз – адамзат қауымының, қоғамның, табиғаттың және қоршаған ортаның үйлесімділігінің ең тиімді жолдарын ұрпаққа түсіндіру. Экологиялық білім беру жеке адамның экологиялық мәдениетін қалыптастырудан бастап, көпшілікке үздіксіз экологиялық білім беруді қарастырады. Мақалада бейорганикалық химия курсына «Күкірт және оның қосылыстары» тақырыбы бойынша экологиялық білім мен тәрбие беру мәселелері қарастырылған.

Сонымен қатар бұл мақалада студенттерге «Күкірт және оның қосылыстары» тақырыбын оқыту кезінде экологиялық білім мен тәрбиені қалыптастыру үшін бейорганикалық химияны оқытудың формасы мен терминдері көрсетілген.

Түйін сөздер: экологиялық білім, күкірт, қышқыл жаңбыр, күкіртті газ, күкіртсутек, күкірт қышқылы, экологиялық тәрбие беру.

Экологиялық білім үздіксіз оқу үрдісі және ғылыми- тәжірибелік білім мен іскерлік жүйесін қалыптастыруға бағытталады. Ол тұлғаның дамуы мен тәрбиеленуінің, экологиялық өмір салтын қалыптастырудың, табиғатты тұрақты пайдалану мен тұтынудың, қоршаған ортаны қорғау саласындағы қызметі мен тәртібінің құндылық бағдарлары болып табылады. Экологиялық білім жүйесі ұйымдық формалардың іс-әрекетін үйлестіретін үздіксіз экологиялық білім жиынтығының міндеті мен мақсатын жүзеге асыру үшін керек. Олар – экологиялық білім инфрақұрылымы, басқарудың нормативтік-құқықтық, ғылыми-әдістемелік және экономикалық реті.

Экологиялық білім стратегиясы – экологиялық білім аймағындағы мемлекеттік саясат негізін құрайтын, оны жүзеге асырудың негізгі бағыттарын анықтайтын экологиялық мәдениетті қалыптастыру, яғни «адам - табиғат», «қоғам - табиғат» қарым-қатынас саласындағы қоғамдық ой-сана ғана емес, оның терең қажеттілігінің өзгерісін түсінетін ұстанымдар, мақсаттар, ойлар басымдығының жүйесі [1].

Химия сабағында экологиялық білімді қалыптастыру үшін әртүрлі әдістерді, жұмыстар түрлерін қолдануға болады. Мысалы, сабақ барысында экологиялық білімді экологиялық мазмұнды есептер шығару, сарамандық жұмыстар, зертханалық жұмыстар жүргізу арқылы да қалыптастыруға болады. Осының негізінде күкірт және оның қосылыстары тақырыбына экологиялық білім кіріктірілген дәрісті қарастырайық.

Сабақтың тақырыбы: Күкірт және оның қосылыстары.

Сабақтың мақсаты:

Білімділік: студенттерді күкірт және оның қосылыстарымен, химиялық қасиеттерімен таныстыру. Атом құрылысына, заттың химиялық құрылысына қасиетінің байланыстылығы, аллотропия туралы түсінік беру, химиялық қасиеттерінің кристалл торына байланыстылығы туралы алған білімдерін тереңдету, «Күкірт оның қосылыстары» тақырыбын оқыту барысында экологиялық түсінік беріп, экологиялық білім мен тәрбиені қалыптастыру.

Дамытушылық: студенттердің танымын, ойын дамыту. Өз пікірлерін ашық айтып, өзгелердің пікірімен санаса білуге, уақытты бағалауға, өз бетінше жұмыс істеп, қорытынды жасай білуге дағдыландыру.

Тәрбиелік: студенттерді ұйымшылдыққа, шапшаңдыққа, ізденімпаздыққа, топтық жұмысқа тәрбиелеу.

Оқыту нәтижесінде:

- Күкірттің организмге тигізетін әсерімен танысу;
- Күкірт диоксидінің өсімдіктерге зиянын оқып білу;
- «Қышқыл жаңбырлар» ұғымымен толықтай таныс болу;
- Күкірт қышқылының қоршаған ортаға әсерін оқып білу.

Сабақтың түрі: аралас сабақ (дәріс, семинар).

Сабақтың әдісі: әңгімелесу, сұрақ-жауап, түсіндіру, оқулықпен жұмыс

Сабақтың көрнекілігі: Оқулық, үлестірме қағаздар, Д.И. Менделеевтің периодтық жүйесі, интерактивті тақта, слайдтар және т.б.

Пәнаралық байланыс: биология, медицина, экология, география.

Сабақтың барысы:

- I. Ұйымдастыру кезеңі (5мин)
- II. Үй тапсырмасын сұрау (30мин)
- III. Жаңа сабақты түсіндіру (45мин)
- IV. Қорытындылау (5мин)
- V. Үйге тапсырма (5мин)
- VI. Бағалау

Дәріс жоспары:

1. Күкірт және оның қосылыстары туралы жалпы түсінік.
2. Күкірт және оның қосылыстарының алыну жолдары.
3. Күкірт және оның қосылыстарының физикалық және химиялық қасиеттері.
4. Күкірт және оның қосылыстарының қолданылуы.
5. Күкірт және оның қосылыстарының экологиялық аспектілері.

Дәрістің барысы: күкірт (ағылш. Sulfur), III периодтың, VI тобының негізгі топшасында орналасқан р-элемент; атомдық нөмірі-16, салыстырмалы атомдық массасы - 32,06. Ядро заряды +16, протон саны - 16, нейтрон саны - 16; электрондарының жалпы саны -16.

Электрондық құрылысы. Электрондары үш энергетикалық деңгейде бөлініп орналасады, күкірттің электрондық формуласы: $1s^2 2s^2 2p^6 3s^2 3p^4$. Күкірт II, IV, VI - валентті бола алады, ал тотығу дәрежелері -2, 0, +4, +6 болып келеді. Тұрақты 4 изотопы бар. Изотоптары $_{16}^{32}\text{S}$, $_{16}^{33}\text{S}$, $_{16}^{34}\text{S}$, $_{16}^{36}\text{S}$. Күкірт самородты күйде, сондай-ақ, күкірттің қосылыстары түрінде ертеден белгілі. Лавуазье элементарлы күкірттің табиғатын зерттеп, жай затты бейметалдардың тізіміне енгізді (1789 ж). Ал 1822 ж Митчерлих күкірттің аллотропиясын анықтады [3].

Күкірт қосылыстарында -2-ден +6-ға дейін тотығу дәрежелерін көрсетеді. Күкірт екі түрлі оксид түзеді: күкірт (IV) оксиді - SO_2 (күкіртті газ немесе күкірттің диоксиді), бұл түссіз, тұншықтырғыш өткір иісті газ. Күкірт (VI) оксиді, күкірт ангидридi - SO_3 , ұшқыш, түссіз сұйықтық, өткір тұншықтыратын иісі бар газ. Күкірт (VI) оксидінде қышқылдық оксидтерге тән барлық қасиеттер бар.

Алу жолдары.

1. Термиялық әдіс – бұл ертеден келе жатқан әдіс: күкіртті жағып, соның қызуымен қасындағы күкірт кесектерін балқытады, қоспа, құм – топырақ қалып қояды. Бұл шыққан күкіртті «кесек күкірт» дейді, таза болмайды. Оны арнаулы пештерде айдап тазалайды.

2. Физика – термиялық әдіс. Біздің елімізде қолданылатын әдіс. Мұнда алдын ала байытылған кенді автоклав ішінде аса қыздырылған су буымен қыздырады. Кенге 15% су араластырып автоклавтың үстінен салады, астынан $140 - 150^\circ\text{C}$ -қа дейін қыздырған бу жіберіледі. Үш сағаттан кейін астындағы құбырдан балқыған күкіртті ағызып қалыптарға құяды, екінші құбырдан қалған құм – топырақты шығарып, жұмысты қайта бастайды. Мұның үздіксіз істейтіндігі қолайсыз, күкірттің бағасын қымбаттатады. Бұл екі әдіс те жер бетіндегі күкіртті алуға арналған.

Физикалық қасиеттері. Күкірт - сары түсті, суда нашар еритін, су жұқтырмайтын, жылу мен ток өткізбейтін, морт сынғыш келетін қатты зат. Балқу температурасы - 119°C .

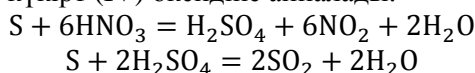
Күкірттің кейбір маңызды қосылыстарына қысқаша тоқталайық.

Жоғарыда аталған күкірт диоксиді күкіртті ангидрид және күкіртті газ деген атаулармен де танымал. Ол -10°C де сұйыққа айналатын газ. Күкірт атомы sp^2 -будандасуға ұшырағандықтан SO_2 молекуласының пішіні бұрышты болады. Кәдімгі жағдайда судың бір көлемінде күкірт (IV) оксидінің 40 көлемі ериді.

Күкіртсутек - H_2S , шіріген жұмыртқа иісті, түссіз, жүйке жүйесіне әсер ететін өте улы газ. Бір көлем суда үш көлем күкіртсутек газы ериді. Өндіріс орындарындағы ауадағы күкіртсутектің шекті мөлшері 0,01 мг/л-ден аспауы керек, әдетте, оны темір сульфидіне сұйытылған тұз немесе күкірт қышқылымен әсер ету арқылы алады.

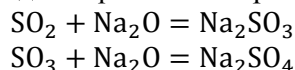
Күкірт қышқылы — түссіз, ұшқыштығы төмен, тығыздығы 1,84 г/мл майлы сұйықтық. Кейде оны «купорос майы» деп те атайды (ертеде темір купоросын $\text{FeSO}_4 \cdot 7\text{H}_2\text{O}$ қыздыру арқылы алған). Сатуға түсетін күкірт қышқылының құрамында 96,5% H_2SO_4 болады. $10,5^{\circ}\text{C}$ кезінде сусыз күкірт қышқылы қатты кристалдық массаға айналады, өте ылғал тартқыш. 3000°C -тан жоғары қыздырғанда 100%-тік күкірт қышқылы күкірт ангидридін бөле жартылай ыдырайды. Құрамында 98,3% күкірт қышқылы бар, тығыздығы 1,841 г/см³ ерітінді $335,5^{\circ}\text{C}$ температура кезінде сумен бірге бөлінбей айдалады (азеотропты қоспа түзеді).

Химиялық қасиеттері: Күкірт концентрлі азот қышқылында еріп, күкірт қышқылына, ал концентрлі күкірт қышқылында күкірт (IV) оксидіне айналады:

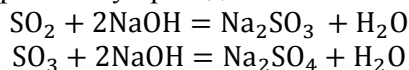

Күкірт органикалық қосылыстармен, мысалы, қаныққан көмірсутектермен әрекеттеседі. Күкірттің олефиндермен реакциясы өте маңызды, оларды табиғи және синтетикалық каучуктерді вулканизациялауға қолданады [4,5].

1) Күкірт оксидтері негіздік оксидпен әрекеттесіп тұз түзеді:

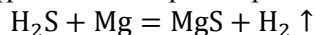

2) негізбен әрекеттескенде тұз және су түзіледі:

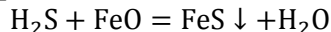

Күкіртті сутек қышқылы қышқылдарға тән барлық қасиеттерді көрсетеді:

1) активтік қатарында сутекке дейін тұрған металдармен әрекеттесіп сутегі бөледі:

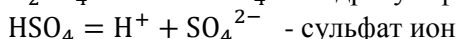
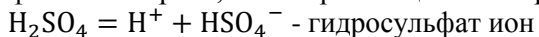

2) негіздік оксидтермен тұз және су түзеді:

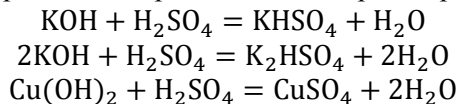

Концентрациялы күкірт қышқылына күшті тотықтырғыштың қасиеті тән. Сұйытылған күкірт қышқылы басқа күшті қышқылдарға тән қасиет көрсетеді.

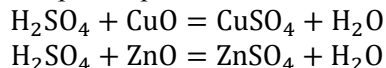
1. Күкірт қышқылы сатылы диссоциацияланады, индикаторға әсері болады (лакмус - қызыл, фенолфталеин – түссіз, метилоранж – қызғылт түске өзгереді).

2. Күкірт қышқылы сілтілермен және ерімейтін негіздермен әрекеттесіп тұз түзеді:

3. Негіздік және екідайлы оксидтермен әрекеттеседі:

Қолданылуы. Күкірт және оның қосылыстары - ауыл шаруашылығы дақылдары үшін бөлінбес биогендік зат. Күкірт – өсімдіктер үшін азот, фосфор және калиймен қатар ең қажетті биогенді заттардың бірі. Ол өнімділікке түрлі тәсілдермен елеулі түрде әсер ете алады: тікелей қоректік құндылық қосады. Әсіресе карбонатты және тұзды-сорлы топырақтар үшін тыңайтқыш зат ретінде жанама қоректік құндылық қосады. Ол сондай-ақ басқа қажетті биогендік элементтер қасиеттерін жақсартады. Күкірт каучукты резинаға айналдыру (вулканизация) үшін, медицинада, тұрмыста жертөлені және қоймаларды аластау үшін, оқ-дәрі және сіріңке өндірістерінде кеңінен қолданылады.

SO₂ ағартқыш ретінде және зиянды микроағзалардан көкөніс қоймаларын тазартуға қолданылады. Ол күшті тотықсыздандырғыш, күкірт қышқылын алуға ағартқыш және консервілеуші зат ретінде, т.б қолданылады. Ол өндірісте органикалық заттарды сульфирлеуші реагент ретінде, олеум, хлорсульфоқышқылын, сусыз азот қышқылын, т.б. алу үшін қолданылады[5].

H₂S- емдік қасиеті бар, буын ауруларын емдеуде күкіртті сутек ванналарында пайдаланылады [3].

Күкірт қышқылы — химиялық өнеркәсіптерде кеңінен қолданылатын негізгі заттың бірі. Басқа қышқылдармен салыстырғанда, химия өнеркәсібінде кең көлемде қолданылуына сәйкес күкірт қышқылы бірінші орында тұр. Ол басқа бейорганикалық қышқылдарды HCl, HNO₃, H₃PO₄ және минералдық тыңайтқыштарды алуда кеңінен пайдаланылады. Металлургияда түсті металдар алу үшін, мұнай өңдеуде түрлі өнімдерді тазартуға, қопарылғыш заттар, жасанды талшықтар, бояулар, дәрі-дәрмектер парфюмерия өндіруде, тері илеуде және пластмассасинтездеуде алатын орны ерекше.

Экологиялық аспектілері:

Күкірт - барлық тірі организмнің құрамында қосылыс түрінде болатын маңызы зор элемент. Күкірт- тірі организмге қажетті заттың бірі. Шаштағы кератинде, құстардың қауырсынында және жануарлардың жүнінде көп болады. Бос күйіндегі күкірт адам өмірі үшін қауіпті емес, дегенмен аз мөлшерінің ішті жүргізетін әсері бар.

Зауыттар мен жылу - электр станцияларында күкіртті бар отынды жаққанда ауаға шығатын газдардың зияндысы – күкіртті газ, яғни күкірт диоксиді (SO₂). Бұл улы газ. SO₂ тыныс алу жолдары мен көзді тітіркендіреді; оның ең көп мөлшері жөтел, қырыл, тамақтың, кеуденің ашуы мен ауруы, жас ағу, мұрыннан қан кету түрінде талу ауруына әкеледі. Тұншығу, бас саңылауларының қысылуы болғанда өлімге әкеледі. SO₂ иісінің сезілетін шегі – 3 мг/м³. Тамақтың тітіркенуі қоспада 20-30 мг/м³ болғанда, көздің тітіркенуі – 50 мг/м³, қоспада 60 мг/м³ болғанда мұрын жарылып, түшкіру, жөтел байқалады, 120 мг/м³ болғанда адам небәрі 3 минутқа қана шыдай алады, ал 300 мг/м³ болғанда тек 1 минутқа шыдайды. Күкірт (IV) оксиді зиянды газ болғандықтан өнеркәсіп орнында ауадағы мөлшері 0,01 мг/л-ден аспауы қажет.

Күкірт қышқылын өндіру – адам денсаулығына қауіпті. Күкірт қышқылын өндіру барысында шығатын тозаңның құрамында улы заттар – қорғасын, сурьма, мыс, мышьяк оксидтері және т.б. қосылыстар болады және олардың адам денсаулығы үшін зияны көп, қауіпті. Күкірт қышқылын өндіру барысында көп мөлшерде күкірт диоксиді қажет, ал әр күкірт қышқылын өндіретін зауыт жылына 145000 тонна күкіртті газ бөледі. Бөлінген газ ауаға тарайды. Ластанған ауа денсаулықты жояды, құртады.

Күкірт қышқылын өндіру барысында улы зат күкіртсутек (H₂S) бөлінеді. Тыныс алған кезде күкіртсутек қанға өтіп, қан гемоглобиннің құрамындағы темірмен байланысады да, темір сульфидін (FeS) түзеді. Адам тынысы тарылып тұншығады, ауруға ұшырайды. Сондықтан да күкірт қышқылын өндірудің адам денсаулығы үшін зияны өте үлкен [6].

Химиялық технологияның негізгі принциптерінің бірі – шикізатты комплексті өңдеу. Күкірт қышқылы өндірісінде табиғи сульфидтерді комплексті өңдеу қазіргі уақытта басты орын болып отыр. Бұл өндіріс үшін экономикалық жағынан тиімді, шикізатты, оның құрамын толық пайдалану өндіріс эффектісін арттырады. Бұл өндірістен шығатын қалдықтарды ұтымды пайдалану керек, себебі қалдықтардың құрамында пайдаға асатын бағалы химиялық қосылыстар жеткілікті [7].

Дәрісті бекітуге арналған экологиялық мазмұнды тапсырмалар:

1) Ауадағы күкірт қосылыстарының ең көп тарағаны?

- а) SO₂
- ә) SO₃
- б) H₂S
- в) CS₂

2) SO₂ газының қандай мөлшері көздің сілегейлі қабықшасын тітіркендіреді және жөтелтеді?

- а) 0,05 мг/л
- ә) 0,01 мг/л
- б) 0,10 мг/л
- в) 0,08 мг/л

3) Күкіртті газдың әсерінен өте қатты зақымданатын ағаштар?

- а) қайың мен терек
- ә) емен мен қайың
- б) алма ағашы
- в) қарағай мен шырша

4) «Қышқыл жаңбыр» ұғымын қай жылы, қай ғалым ұсынған?

- а) 1870 ж. Александр Гумбольдт
- ә) 1872 ж. Роберт Смит
- б) 1850 ж. Жорж Бюффон
- в) 1866 ж. Эрнест Геккель

5) Қыналардың кейбір түрлері күкірт қышқылының мөлшері болғанда өз тіршілігін жояды?

- а) 10-30 мкг/м³
- ә) 15-35 мкг/м³
- б) 20-50 мкг/м³
- в) 25-30 мкг/м³

б) Атмосфераны күкірт диоксидінен қорғаудың бір жолы:

- а) отынды пайдаланбас бұрын оның құрамындағы күкірті бар отынды бөліп алу.
- ә) биологиялық процестер әсерінен пайда болған сутегі құрамында күкірті бар амин қышқылдарын тотықсыздандыру.
- б) күкіртсутектің көп мөлшерін шіру үдерісі кезінде ақуыздағы (белок) күкірттің тотықсыздануы нәтижесінде бөліп алу.
- в) өнеркәсіптік үдерістің бірі – күйдіру емесе күкірт рудаларын балқыту.

1- есеп. Күкіртті газбен ластанған 100 л ауаны натрий гидроксиді арқылы өткізіп, оған иодты, түссіз түске боялғанша қосты. Алынған қоспаға барий хлоридін артық мөлшерде құйды. Түскен тұнбаны сүзіп және кептірілді. Оның массасы 7 мг. Ауаның тазалығы санитарлық нормаға сәйкес келеді ме, егер күкіртті газдың ШМК = 0,01 мг/л ?

2-есеп. Қышқыл жаңбырлар мәдени ескерткіштерді бүлдіретіні белгілі. Мрамор берік зат болғанымен де күкірт қышқылы ерітіндісімен әрекеттескенде, ғанышқа айналады. Температура алмасуы, жаңбыр суы ағыны және жел соғуы әсерінен мұндай жеңіл материал бірден бұзылады. Құрамында күкірт қышқылы (рН=4) бар жаңбыр суы көлемін есептеңіздер. Мұндай су ені 1мм және ауадағы 10м мрамор қабатымен әрекеттесіп, оны ғанышқа өзгертеді. Мрамор тығыздығы 2,8 г/см,бірінші; сондай-ақ, екінші, реттегі күкірт қышқылының диссоциациялану дәрежесі 100% [7].

Осылай болашақ мамандарға экологиялық білім берумен, әр түрлі экологиялық мазмұндағы есептер мен тест тапсырмаларын орындату болашақ мамандардың табиғатты қорғауға, байлықтарымызды сақтауға деген көзқарастарын қалыптастыруға мүмкіндік береді.

Пайдаланылған әдебиеттер

- 1 Қазақстан Республикасының Экологиялық білім беру тұжырымдамасы. Алматы, «Қазақ Университеті», 2003.
- 2 Сейтжанов Ә.Ф., Химизэрсэн Х. Органикалық химия курсы оқыту барысында экологиялық білім беруді қалыптастыру мәселелерінің құрылымдық жүйесі. Қазақ мемлекеттік қыздар педагогикалық университеті Хабаршы. 2012. №1(7).
- 3 Нұрахметов Н., Сарманова К., Жексембина К. Химия: Жалпы білім беретін мектептің 9-сыныбына арналған оқулық - Алматы: "Мектеп" баспасы, 2009. 37-50 б.
- 4 Баешов А., Жданов С.И. и др. Электрохимия серы и ее соединений. - Алматы, "Ғылым", 1997. - 160 с.
- 5 Сейітжанов Ә.Ф. Органикалық химия. Оқулық.-Алматы: Print-S, 2005.
- 6 Бөжеева О. Маңызды дәлелмен пікірталас. «Химия мектепте» журналы. 2009. №2, 11-15 бб.

- 7 Баяшова А.Қ. Өндірістік экология негіздері. (Зертханалық жұмыстар жинағы). Алматы, «Қазақ Университеті», 2013. 14 б.

УГЛУБЛЕННОЕ ОБУЧЕНИЕ ОСНОВАМ ЭКОЛОГИЧЕСКОГО ЗНАНИЯ ПО ТЕМЕ «СЕРА И ЕЕ СОЕДИНЕНИЯ»

А.Ф. Сейтжанов¹, М.Ш. Омйрзак²

¹ кандидат химических наук, профессор,

² магистрант 2-го курса,

Казахский национальный педагогический университет имени Абая,
Казахстан, г. Алматы, e-mail: omirzak.madina@mail.ru

В данной статье рассматриваются проблемы экологического знания и воспитания по теме «Сера и ее соединения» по курсу неорганической химии.

Также в статье для формирования экологического знания и воспитания по теме «Сера и его соединения» студентам предложены термины и формы обучения неорганической химии, предложены термины и формы обучения неорганической химии.

Ключевые слова: экологическое знание, сера, кислотный дождь, серный газ, сероводород, серная кислота, экологическое воспитание.

INTEGRATED LEARNING OF THE BASICS OF ECOLOGICAL EDUCATION ON THEME «SULPHUR AND IT'S COMPOUNDS»

A.F. Seitzhanov¹, M.Sh. Omirzak¹

¹Cand.Sci. (Pedagogy), Prof.,

²Student 2-course,

Kazakh National Pedagogical University named after Abay,
Almaty, Kazakhstan, e-mail: omirzak.madina@mail.ru

Nowadays the fields of science are fully trying aware of the scientific bases, principles and commitments of ecological knowledge and training.

Ecological education is an explanation of the most effective ways in which of humanity society, society, nature and environment can be harmonized. Ecological education provides starting with the formation of ecological culture from individual to social. This article provides ecological education and training in the inorganic chemistry course to the theme «Sulphur and it's compounds».

So in this aticle are shown useful forms and terms of inorganic chemistry to developing ecological education and training during the learning of the theme «Sulphur and it's compounds».

Key words: ecological education, sulphur, acid rain, sulphuric gas, sulphuretted hydrogen, ecological training.

ҒТАХР 34.31.27

АУЫР МЕТАЛДАРДЫҢ (Cu, Zn, Cd) КҮРІШТІҢ «ТИТАН», «АЙСӘУЛЕ» СОРТТАРЫНЫҢ ҚҰРҒАҚ БИОМАССАСЫНЫҢ ЖИНАҚТАЛУЫНА ӘСЕРІ

К.Н. Жайлыбай¹, А. Жарқынбек², Д. Абильмажинова³

¹б.ғ.д., профессор, Қазақ мемлекеттік қыздар педагогикалық университеті,

²БМ011300 - биология мамандығының 2 курс магистранты,

³PhD- докторант - 1 курс,

Қазақ мемлекеттік қыздар педагогикалық университеті,

Қазақстан, Алматы қ., e-mail: abilmazhinova@mail.ru

Өсімдіктер организмінде ауыр металдардың артық мөлшерде жинақталуы олардың ағзасында жүретін тіршілік үшін маңызды физиологиялық-биохимиялық процестерге қауіп төндіреді. Осыған сәйкес, мақалада күріш өсімдігі сорттарының биомассасының жинақталуына ауыр металдардың (кадмий-Cd, мыс-Cu, мырыш-Zn) әсері зерттелді. Ауыр металдардың концентрациясы артқан сайын күріш өсімдігінің биомассасы тәуелді түрде төмендейді. Күріш өсімдігінің Титан, АйСауле сорттарының биомасса жиналуына ауыр металдар мыс пен мырышқа қарағанда кадмийдің әсері басым екені дәлелденді. Ауыр металдардың улы әсері төмендегі ретпен: кадмий > мыс > мырыш күшейетіні анықталды.

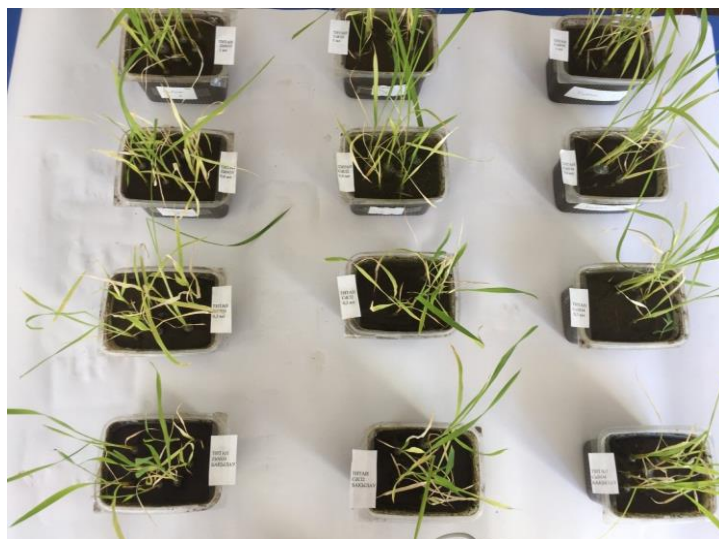
Түйін сөздер: күріш, сорттар, ауыр металдар: кадмий (Cd), мыс (Cu), мырыш (Zn)

Қоршаған ортаға таралған барлық зиянды қалдықтар топырақты ластаушылар болып табылады. Мұндай зиянды заттарға күнделікті тұрмыстық қалдықтардан бастап, үлкен өндіріс орындарынан шығарылатын барлық қалдық түрлері кіреді. Өндіріс орындарынан шығарылатын газды және аэрозольды қалдықтар атмосферадағы су буымен қосылып және оттегімен тотыға отырып, қышқыл жауын ретінде топыраққа түседі. Ондай газдардың ең үлкен үлесі күкірт пен азот оксидтері болып табылады. Шаң мен қатты қалдық ретінде шығарылатын заттарды кейде көзбен көру де қиын емес. Мысалы, қыстың күндері өндіріс орындарының маңында ақ қардың бетінен қара түйіршіктермен ластануы жиі байқалады және сонымен қатар үлкен жолдың маңында да дәл осындай көріністерді аңғаруға болады. Әсіресе жазда өсімдік жамылғысының жапырағында шаң мен қатты аэрозоль түрінде қонған лас заттар лептесік арқылы өсімдіктерге сіңіріледі. Ал күзде өсімдік қурағанда жапырақтары жерге түседі, сосын барлық лас заттар топыраққа сіңіп араласады. Осындай жолдармен ластанған жердің литосфера қабаты қазіргі кезде ғалымдарды алаңдатып отыр. Нәтижесінде Қазақстанның егін шаруашылығы мен жайылым жерлерінің үлкен көлемі ауыр металдармен ластанған. Яғни әртүрлі жолдармен түскен улы заттар қоректік тізбек арқылы адам денсаулығына кері әсерін тигізеді [1-6].

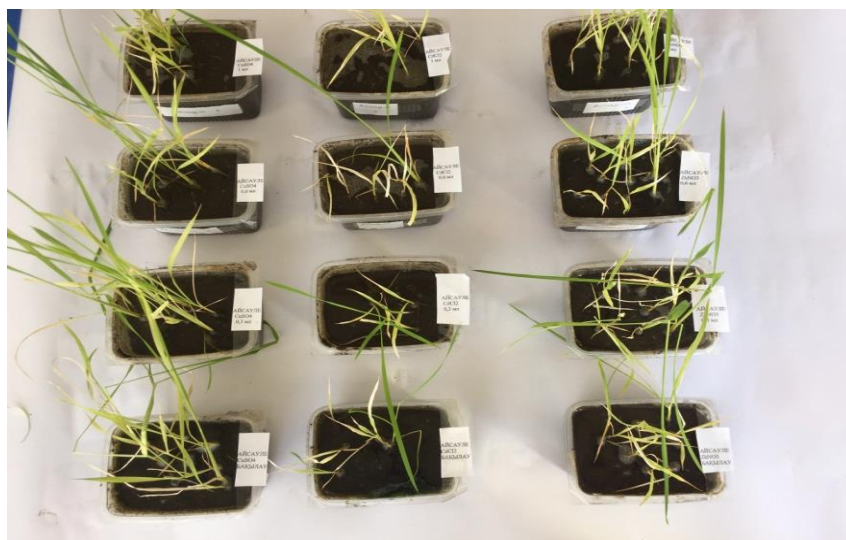
Ауыр металдардың 80%-ы микроэлементтердің қатарына жатады. Бірақ, өсімдіктер мен жануарлардың организмінде ауыр металдардың артық мөлшерде жинақталуы олардың ағзасында жүретін тіршілік үшін маңызды физиологиялық-биохимиялық процестерге қауіп төндіреді. Сондықтан, ауыр металдардың суда, топырақта қалыпты (залалсыз) мөлшерден аспағаны дұрыс. Себебі, трофикалық тізбек арқылы таралып, биотаға және адам ағзасына түседі де, оларға зиянды әсер етеді. Өндіріс қалдықтарының қоршаған орта нысандарына түсуін, жинақталуы мен миграциясы, заңдылықтарын зерттеу олардың әсерін дұрыс бағалауға мүмкіндік береді [2,3]. Көптеген зерттеушілердің мәліметтері бойынша ауыр металдардың әсерінен тамырдың өсуі сабаққа қарағанда көбірек тежеледі, тамыр түктерінің саны мен құрғақ биомасса жинауы азаяды. Ауыр металдардың әсерінен алдымен меристема аймағы, содан кейін тамыр түктерінің түзілуі жүретін созылу аймағының клеткаларында күрделі өзгерістер орын алады. Өсу корреляциясы бұзылып, апикальды өсуі мен латеральды өсуі үйлесімділігі жойылады. Соның салдарынан тармақталуы, бойлай өсуі тежеліп қысқа жуан тамырлар түзіледі. Нәтижесінде өсімдік тамырының жалпы және адсорбциялағыш бетінің көлемі кішірейеді, осыдан барып өсімдік біртіндеп тіршілігін тоқтатады. Тамырдың қоректік заттарды сіңіру қабілетінің төмендеуі бара-бара өсімдіктің өсуін, дамуын тежеп тіршілігін тоқтатуға дейін әкеледі [7, 8].

Зерттеу жұмысының мақсаты - күріш өсімдігінің Титан, АйСауле сорттарының құрғақ биомасса жинақтауына кадмий, мыс және мырыш металл иондарының әртүрлі концентрацияларына реакциясын (әсерін) зерттеу.

Зерттеу материалдары мен әдістері. Зерттеу нысаны ретінде күріш өсімдігінің Титан, АйСауле сорттарының дәндері және ауыр металл ретінде мыс (Cu), мырыш (Zn) және кадмийдің (Cd) әртүрлі (5 мг/л, 10 мг/л, 25 мг/л) концентрациялы ерітінділері алынды. Тәжірибе 10 нұсқа (вариант) бойынша ылғалды ортада жүргізілді. Петри табақшалары алынып, әр табақшаға 2-3 дана фильтр қағаздары салынды. Тәжірибе сызба нұсқасы: 1- бақылау варианты (нұсқасы); 2 вариант – 5 мг/л Cu ионы; 3 вариант – 10 мг/л Cu ионы; 4 вариант – 25 мг/л Cu ионы; 5 вариант - 5 мг/л Zn ионы; 6 вариант – 10 мг/л Zn ионы; 7 вариант – 25 мг/л Zn ионы; 8 вариант – 5 мг/л Cd ионы; 9 вариант – 10 мг/л Cd ионы; 10 вариант – 25 мг/л Cd ионына есептелген күкірт және тұз қышқылының тұздары алынды. Әр вариант 3 қайталаумен жүргізілді. Зерттеуге алынған өсімдік дәндерін өндіріп өсіруге қоймас бұрын, толық қалыптасқан дәндерді іріктеп алып, 3-4 қайтара қара сабынмен жуып, 16% сутек асқын тотық ерітіндісінде 5-10 минут өндеп, одан кейін бірнеше қайтара дистильденген сумен жуып, залалсыздандырылды. Тұқымдар өндіруге ауыр металсыз бақылау варианты және 9 вариант ауыр металл иондарының әртүрлі концентрациялары бойынша қойылды (1, 2 суреттер).

1-сурет. Күріштің Титан сортының 10 күндік өсімдігінің зертханалық жағдайда өсуі.

2-сурет. Күріштің АйСауле сортының 10 күндік өсімдігінің зертханалық жағдайда өсуі

Зерттеу нәтижелері:

Ауыр металдардың (Cu, Zn, Cd) күріш өсімдігінің Титан, АйСауле сорттарының құрғақ биомасса жинақтауына әсері төмендегідей.

Күріштің Титан сортының 10 күндік өсімдігінің 1 бақылау нұсқасы (варианты) бойынша салмағы - 1,543 мг (Cu), 1,493 мг (Zn), 1,576 мг (Cd), 2 нұсқада – 0, 739 мг, 3 нұсқада– 0,648 мг, 4 нұсқада – 0, 571 мг, 5 нұсқасы бойынша 1,003 мг, 6 нұсқада – 0,996 мг, 7 нұсқада – 0,560 мг, 8 нұсқада – 0,583 мг, 9 нұсқада – 0,440 мг, 10 нұсқасы бойынша 0,437 мг (1 кесте, 1 сурет). Күріштің АйСауле сортының 10 күндік өсімдігінің 1 бақылау нұсқасы бойынша салмағы -1, 613 мг (Cu), 1,297 мг (Zn), 1,133 мг (Cd), 2 нұсқада – 0, 737 мг, 3 нұсқада – 0,598 мг, 4 нұсқада– 0, 168 мг, 5 нұсқасы бойынша 0,762 мг, 6 нұсқада – 0,340 мг, 7 нұсқада – 0,236 мг, 8 нұсқада – 0,257 мг, 9 нұсқада–0,214 мг, 10 нұсқасы бойынша 0,166 мг (2 кесте, 2-сурет).

1-кесте. Күріштің Титан сортының 10 күндік өсімдігінің құрғақ биомассасының жинақтауына ауыр металдардың әсері

Тәжірибе нұсқалары	Өсімдіктің орташа құрғақ салмағы (Cu)		Өсімдіктің орташа құрғақ салмағы (Zn)		Өсімдіктің орташа құрғақ салмағы (Cd)	
	мг	%	мг	%	мг	%
Титан сорты						
Бақылау	1, 543	100	1,493	100	1,576	100
5 мг/л	0,739	48	1,003	67,2	0,583	37
10 мг/л	0,648	42	0,996	67	0,440	28
25 мг/л	0,571	37	0,560	37,5	0,437	28

2 - кесте. Күріштің АйСауле сортының 10 күндік өсімдігінің құрғақ биомасса жинақтауына ауыр металдардың әсері

Тәжірибе нұсқалары	Өсімдіктің орташа құрғақ салмағы (Cu)		Өсімдіктің орташа құрғақ салмағы (Zn)		Өсімдіктің орташа құрғақ салмағы (Cd)	
	мг	%	мг	%	мг	%
Бақылау	1, 613	100	1,297	100	1,133	100
5 мг/л	0,737	45,7	0,762	58,8	0,257	22,7
10 мг/л	0,598	37,1	0,340	26,2	0,214	18,9
25 мг/л	0,168	10,4	0,236	18,2	0,166	14,5

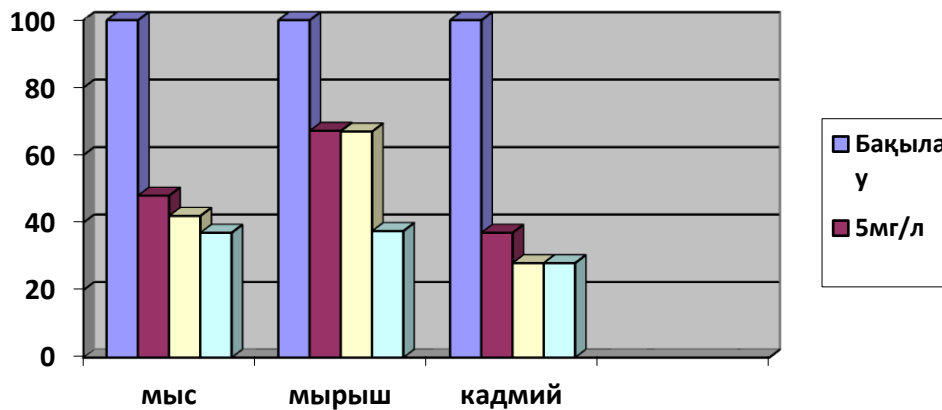
1-кестеде және 1-суретте көрсетілгендей бақылау (ауыр металсыз) нұсқасы бойынша тәжірибеде өсірілген өсімдіктің құрғақ биомасса жинауы 100% көрсетті.

Мыстың төменгі концентрациясында (5 мг/л) Титан сорты өсімдігінің құрғақ салмағы 48% көрсетті, яғни бақылау нұсқасымен салыстырғанда 52%-ға тежелген. Дәл осы концентрацияда *мырыштың* әсер етуі нәтижесінде өсімдіктің құрғақ салмағы 67,2% көрсетті, бақылау нұсқасымен салыстырғанда 32,8% тежелген. Осы концентрацияда *кадмий* ауыр металы ионы әсер етілген өсімдіктің құрғақ массасы 37% көрсетті, яғни бақылау нұсқасымен салыстырғанда 63% тежелген.

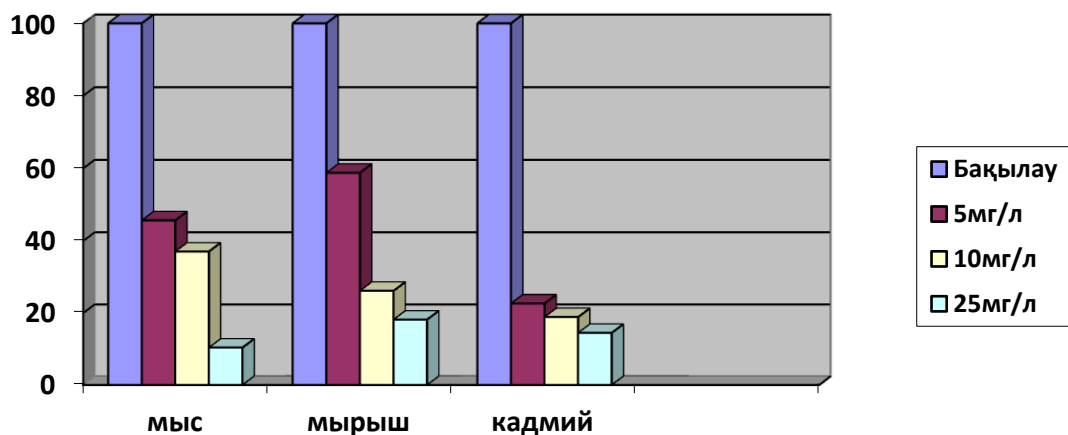
Мыстың орташа (10 мг/л) концентрациясында Титан сорты өсімдігінің құрғақ салмағы 42% көрсетті, бақылау вариантымен салыстырғанда өсімдіктің құрғақ биомасса жинауы 58% тежелген. Осы концентрацияда *мырыш* әсер етілген вариант бойынша 67% көрсетті, яғни 33% тежелген. Ал *кадмий* әсер етілген вариантты қарайтын болсақ, құрғақ салмағы 28% көрсетті, яғни бақылау вариантымен салыстырғанда 72% тежелгендігін көрсетіп отыр.

Мыстың жоғары концентрациясында (25 мг/л) Титан сорты өсімдігінің құрғақ салмағы 37% көрсетті, бақылау вариантымен салыстырғанда 67% тежелген. Дәл осы концентрацияда *мырыштың* әсер етілген вариантында 37,5% көрсетіп, бақылау варианмен салыстырғанда 62,5% тежелгендігін байқадық. Осы концентрацияда *кадмийдің* әсер ету нәтижесінде 25% көрсетті, яғни құрғақ биомасса жинауы 82% тежелгендігін көрсетеді.

1, 2-кестеде және 1, 2-суретте көрсетілгендей бақылау (ауыр металсыз) варианты бойынша тәжірибеде өсірілген өсімдіктің құрғақ биомасса жинауы 100% көрсетті.

1-сурет. Күріштің Титан сортының 10 күндік өсімдігінің құрғақ биомасса жинақтауына ауыр металдардың әсері

2-сурет. Күріштің АйСауле сортының 10 күндік өсімдігінің құрғақ биомасса жинақтауына ауыр металдардың әсері

Мыстың төменгі концентрациясында (5 мг/л) АйСауле сорты өсімдігінің құрғақ салмағы 45,7% көрсетті, яғни бақылау вариантымен салыстырғанда 54,3%-ға тежелген. Дәл осы концентрацияда *мырыштың* әсер етуі нәтижесінде өсімдіктің құрғақ салмағы 58,8% көрсетті, бақылау вариантымен салыстырғанда 41,2% тежелген. Осы концентрацияда *кадмий* ауыр металы ионы әсер етілген өсімдіктің құрғақ массасы 22,7% көрсетті, яғни бақылау вариантымен салыстырғанда 77,3% тежелген (2-кесте, 2-сурет).

Мыстың орташа (10 мг/л) концентрациясында АйСауле сорты өсімдігінің құрғақ салмағы 37,1% көрсетті, бақылау вариантымен салыстырғанда өсімдіктің құрғақ биомасса жинауы 62,9% тежелген. Осы концентрацияда *мырыш* әсер етілген вариант бойынша 26,2% көрсетті, яғни 73,8% тежелген. Ал *кадмий* әсер етілген варианты қарайтын болсақ, құрғақ салмағы 18,9% көрсетті, яғни бақылау вариантымен салыстырғанда 81,1% тежелгендігін көрсетіп отыр.

Мыстың жоғары концентрациясында (25 мг/л) АйСауле сорты өсімдігінің құрғақ салмағы 10,4% көрсетті, бақылау вариантымен салыстырғанда 89,6% тежелген. Дәл осы концентрацияда *мырыштың* әсер етілген вариантында 18,2% көрсетіп, бақылау вариантымен салыстырғанда 81,8% тежелгендігін байқадық. Осы концентрацияда *кадмийдің* әсер ету нәтижесінде 14,5% көрсетті, яғни құрғақ биомасса жинауы 85,5% тежелгендігін көрсетеді. Сонымен, ауыр металдардың (мыс, мырыш, кадмий) концентрациясы артқан сайын өсімдіктердің биомассасы тәуелді түрде төмендейді.

Күріш өсімдігінің Титан, АйСауле сорттарының биомасса жинауына ауыр металл мыс пен мырышка карағанда кадмийдің әсері басым екендігі дәлелденді. Ауыр металдардың құрғақ биомасса жинауына улы әсері басым екендігі анықталды.

Қорытындылай келе, күріш өсімдігінің Титан, АйСауле сорттарының құрғақ биомасса жинақтауына ауыр металдардың улы әсері мына ретпен төмендейді: кадмий > мыс > мырыш.

Пайдаланылған әдебиеттер

- 1 Панин М.С. Формы соединенных тяжелых металлов в почвах средней полосы Восточного Казахстана // Семипалатинский государственный университет. Семипалатинск. – 1999.- 329 с.
- 2 Намазбаева З.И., Мукашева М.А., Пудов А.М. и др. Определение содержания тяжелых металлов в объектах окружающей среды и биоматериалов на атомно-абсорбционном спектрометре МГА-915. – Астана, 2007.
- 3 Романова С.М., Нурахметов Н.Н., Батаева К.О. Экологические аспекты загрязнения токсичными веществами поверхностных вод Казахстана //Химия. Охрана окружающей среды. Экология человека. -1997. № 4. -С.42.
- 4 Heavy Metals in the Environment: An Integrated Approach Conference Presentations from the 1st International Conference “Metals in the Environment” Editor: D.A. Lovejoy (Institute of Geology and Lithuanian Society of Metaloecologists), Vilna, Lithuania, 1999, Institute of Geology, Vilna, Lithuania, 1999. 350 pp.
- 5 Tan C., Choa V., Tay J.H. The Influence of pH on Mobility of Heavy Metals from Municipal Solid Waste Incinerator Fly Ash; Environmental Monitoring and Assessment February 1997, Volume 44, Issue 1–3, p. 275–284
- 6 Przemysław Charzyński, Andrzej Plak, Agnieszka Hanaka, Influence of the soil sealing on the geoaccumulation index of heavy metals and various pollution factors; Environmental Science and Pollution Research; February 2017, Volume 24, Issue 5, p. 4801–4811.
- 7 Кіршібаев Е.А., Сәрсенбаев Б.А., Сапахова З.Б. Кейбір астық тұқымдас өсімдіктерге ауыр металдардың әсері // Биотехнология: теория и практика. 2004. № 2. -90-100 б.
- 8 Жайлыбай К.Н., Медеуова Г.Ж., Жайлыбаева Г.К. Фактор-жағдайлар және фактор-ресурстар, олардың организмдерге әсері. Қазақ мемлекеттік қыздар педагогикалық университетінің Хабаршысы. 2017. №2, с.20-24.

HEAVY METALS (CD, CU, ZN) INFLUENCE ON BIOMASS ACCUMULATION BY TITAN AND AISAULE RICE CULTIVARS

¹K.N. Zhailybai, ²A. Zharkynbek, ³D. Abylmazhinova

¹Dr. Sci. (Biology), Prof.,

²MSc. student, 6M011300-Biology,

³PhD student,

Kazakh State Women's Teacher Training University,
Almaty, Kazakhstan, e-mail: abilmazhinova@mail.ru

Heavy metals accumulation in a plant results in negative effect on physiological and biochemical processes going on in an organism. In this respect, the present article considers particular features of heavy metals (Cadmium - Cd, Cuprum - Cu, Zinc - Zn) on biomass accumulation by rice cultivars. Increase in heavy metals content results in significant slowing down the biomass accumulation in rice cultivars in the beginning of vegetation. Cadmium exerts significantly greater influence on biomass accumulation by Titan and AiSaule rice cultivars as compared to copper and zinc. Effect of heavy metals on biomass accumulation by rice cultivars is in the following order: cadmium > copper > zinc.

Key words: rice, varieties, heavy metals: cadmium (Cd), copper (Cu), zinc (Zn), effect of heavy metals on biomass accumulation by rice cultivars.

ВЛИЯНИЕ ТЯЖЕЛЫХ МЕТАЛЛОВ (CD, CU, ZN) НА НАКОПЛЕНИЕ БИОМАССЫ СОРТОВ РИСА ТИТАН, АЙСАУЛЕ

К.Н. Жайлыбай,¹ А. Жарқынбек², Д. Абильмажинова³

¹д.б.н., профессор

²магистрант 2 курса, 6M011300-биология,

³PhD - докторант,

Казахский государственный женский педагогический университет,

Казахстан, г. Алматы, e-mail: abilmazhinova@mail.ru

Накопление тяжелых металлов в растения оказывает негативное влияние на физиолого-биохимические процессы, проходящие в организме. В связи с этим, в статье рассмотрены особенности влияния тяжелых металлов (кадмий-Cd, медь-Cu, цинк-Zn) на накопление биомассы сортов риса. При увеличении концентрации тяжелых металлов интенсивность накопления биомассы сортов риса в начале вегетации значительно снижается. На накопление биомассы сортов риса Титан, АйСауле влияние кадмия значительно больше, по сравнению с медью и цинком. Влияние тяжелых металлов на накопление биомассы сортов риса осуществляется в следующем порядке: кадмий – медь - цинк.

Ключевые слова: рис, сорта, тяжелые металлы: кадмий (Cd), медь (Cu), цинк (Zn).

ҒТАХР. 39.21.02

АЙМАҚТЫҢ ТУРИСТІК-РЕКРЕАЦИЯЛЫҚ ӘЛЕУЕТІН БАҒАЛАУ (АТЫРАУ ОБЛЫСЫ МЫСАЛЫНДА)

К.Н. Мамирова¹, Т.К. Шакенова², А.К. Каирова³

¹п.ғ.к., қауым. профессор м.а.,

²г.ғ.к., аға оқытушысы,

³6М060900- география мамандығының 2-курс магистранты

Қазақ мемлекеттік қыздар педагогикалық университеті,

Қазақстан, Алматы қ., e-mail: mamirova_kulash@mail.ru

Туристік әлеует пайдаланылған ресурстар көлемі, олардың құрылымы мен іске асыру мүмкіндіктері бойынша анықталады. Ол табиғи-климаттық ресурстардың (ресурстық әлеуеттің) болуы, білікті кадрлардың саны, оларды оқыту сапасы, қажетті ақпараттың саны мен сапасы, техникалық жабдықталу деңгейімен сипатталады.

Экономикалық қызметтің кез-келген басқа саласы сияқты, туризм индустриясы - оның даму әлеуеті мен оның тиімділігіне байланысты өте күрделі жүйе. Қазақстанның бәсекеге қабілетті және табысты туристік индустрияны құру мүмкіндігі бар: елдің оңтайлы геосаяси жағдайы, саяси тұрақтылық, туристік және рекреациялық ресурстардың бірегейлігі, туристік және рекреациялық аймақтардың, табиғи ландшафтардың, флора мен фаунаның алуан түрлілігі.

Мақалада аумақтың туристік және рекреациялық әлеуетіне Атырау облысының мысалында баға беріледі, Атырау облысының физикалық-географиялық жағдайы сипатталады.

Атырау облысындағы рекреациялық аймақтардың территориялық ұйымдастырылуының сипаттамасы беріліп, болашақта даму аспектілері анықталған.

Түйін сөздер: рекреация, рекреациялық әлеует, туристік әлеует, рекреациялық ресурстар, қоғамдық рекреация, арнайы рекреация, рекреациялық іс-әрекеттер.

Әлемдік экономиканың қазіргі жағдайында туризм жетекші және қарқынды дамып келе жатқан салалардың бірі болып табылады. Дүниежүзілік туризм ұйымы мәліметтері бойынша, туризм әлемдегі тек автомобильдер, химиялық заттар мен отын өнімдерін экспорттаудан кейінгі тауарлар мен қызметтер экспорты бойынша төртінші орынды алады (7,4%) [1]. Кіріс тұрғысынан бұл сала мұнай өндірісі мен автомобиль өнеркәсібінен кейін әлемдегі үшінші орынға ие.

Туристік-рекреациялық әлеует абстрактілі тұтастық ретінде қарасақ келесідей құрамдас элементтерді қамтиды: ресурстық, материалдық-техникалық, кадрлық, заңнамалық, ақпараттық, ұйымдастырушылық, ғылыми және техникалық [2].

Материалдық өндіріс саласындағы еңбек өнімділігінің артуына байланысты, адамның қажеттілігін қамтамасыз ету үшін бос уақыт көбірек бөлінеді. Өз кезегінде ол қоршаған әлемді тану мақсатындағы саяхаттар, табиғатпен қарым-қатынас, мәдени-тарихи құндылықтармен танысуды қамтитын интеллектуалды қажеттіліктерге деген сұраныстың артуымен сипатталып, халықтың материалды және мәдени деңгейінің көтерілуіне әкеледі.

Интеллектуалды демалысқа деген қажеттілік «рекреация» және «туризм» түсініктерімен тығыз байланысты. Қазіргі кезде, рекреация адамның қалыпты өмір сүруіне, еңбекке қабілеттілігін қалпына келтіруге қажетті қызмет түрі болып саналады. Бірінші орында, адамның рухани әлемі мен оның шығармашылық қабілеттерін дамытуы керек. Сондықтан, рекреация – ол дамыған қоғамның ажырамас бөлігі, қазіргі өмір сүру салтының құрамдас компоненті.

Бүгінде экономикалық, әлеуметтік және саяси жүйелер өзгерді, нарықтық экономика жағдайында рекреацияға деген көзқарас та өзгерді. Халықтың бұрынғы нақты аумақтық-рекреациялық жүйелерге жаппай миграциясы тоқталғандай, сол жүйелердің бұрынғы деңгейлері де жоқ. Соның орнына, аймақтық территорияларды зерттеуге, өзіндік рекреациялық объектілерді дамытуға, сонымен қатар, өзіндік рекреациялық әлеуетті қолдануға қажеттілік туындады.

Атырау облысы – туризмді дамытуға қажетті критерийлерге ие: ландшафт әртүрлілігі, мәдени-тарихи құндылықтарға байлығы, қонақжай халқы, сонымен қатар, Еуропа мен азия арасында орналасқаны да осы аймақтың рекреацияға деген мүмкіндіктерін арттырады.

Нақты аудан аумағында туризм мен демалысты ұйымдастырып, дамыту да өзекті мәселе болып табылады. Туризм Қазақстан Республикасында халық шаруашылығының толыққанды саласы ретінде қарастырылады.

Жаңа ғылым «Туризмология» (рекреология) даму процесі жүзеге асуда. Оның дамуында географияның алатын орны ерекше. Егер бұрынғы уақытта география ғылымы жаңа аумақтардың ашылуымен, олардың табиғи ерекшеліктерін зерттеумен айналысса, бүгінде оның зерттеу саласы ретінде табиғаттың тазалығы мен тұтастығы, адамның табиғаттағы мәселелері есептеледі. География ғылымдар жүйесінде, рекреациялық география халықтың рекреациялық іс-әрекеттерінің аумақтық ұйымдастырылуын зерттейтін, интегралды-синтетикалық ғылым ретінде қарқынды дамуда.

Таңдалынған тақырып нақты ауданда рекреацияның ұйымдастырылуы мен дамуы үшін өзекті, ол өлкетану үшін де маңызды. Кейбір елдерде «географияның» мектептегі курсы толықтай өлкетанулық мазмұнда өзгертуді ұсынылған.

Қазіргі таңда Атырау облысында мұнай өңдеу зауыты орнынан қоршаған ортаға бөлініп жатқан ауыр металдардың зиянды әсерлері күннен-күнге күшейіп келе жатыр.

Атырау мұнай өңдеу зауытының қалдықтары қоршаған ортаға теріс ықпалын тигізуде. Ол ең алдымен, атмосфераны, гидросфераны, сонымен бірге топырақты ластауда. Облыс топырағының мұнаймен ластану дәрежесін келесі кестеден көруге болады.

1 - кесте. Атырау облысындағы топырақтың мұнаймен ластану дәрежесі

Вариант	Месторождения		
	С.Балгимбаев	Жанаталап	Терен-Узек
Содержание нефти в почве, мг/кг			
Контроль	0,11±0,02	0,13±0,02	0,40±0,06
Среднезагрязненная почва	6007,15±12,91	5451,04±12,30	9212,30±15,99
Сильнозагрязненная почва	29675,00±27,70	27994,00±27,88	34155,00±30,80
Активность инвертазы, мг глюкозы/г почвы за 24 часа			
Контроль	10,31±0,53	5,82±0,40	4,95±0,37
Среднезагрязненная почва	7,43±0,45	3,67±0,32	2,84±0,28
Сильнозагрязненная почва	4,55±0,35	1,59±0,20	0,97±0,16
Активность дегидрогеназы, ед. ОП			
Контроль	0,42±0,05	0,39±0,03	0,25±0,01
Среднезагрязненная почва	0,73±0,05	0,53±0,07	0,58±0,03
Сильнозагрязненная почва	1,15±0,08	1,09±0,07	0,77±0,06
Каталаза, мл O ₂ /г за 2 мин.			
Контроль	12,90±0,61	12,70±0,63	12,90±0,68
Среднезагрязненная почва	11,30±0,62	12,40±0,63	10,70±0,65
Сильнозагрязненная почва	10,60±0,55	11,00±0,51	7,80±0,44
Целлюлаза, % деструкции клетчатки			
Контроль	28,00±0,31	30,60±0,98	16,40±0,67
Среднезагрязненная почва	3,40±0,34	2,80±0,31	2,00±0,20
Сильнозагрязненная почва	1,10±0,12	2,00±0,22	0,60±0,04
Уреаз, мг CO ₂ /г			
Контроль	4,40±0,34	5,50±0,39	3,74±0,32
Среднезагрязненная почва	3,10±0,30	3,30±0,30	2,08±0,24
Сильнозагрязненная почва	1,10±0,12	0,77±0,02	0

Облыс халқы үшін рекреациялық ресурстар, қызметтер өте қажетті болып табылады. Облыстың қытымыр климаты аумақта рекреациялық аудандарды үлгілеуде қиындық туғызады. Сондықтан тақырыптың өзектілігі - рекреациялық аудандастырудың ғылыми-практикалық негіздемелерін ескеріп, әлемнің өзге елдерінің тәжірибелерін пайдалана отырып, облыс аумағындағы рекреациялық аудандардың аумақтық ұйымдастырылуын анықтау.

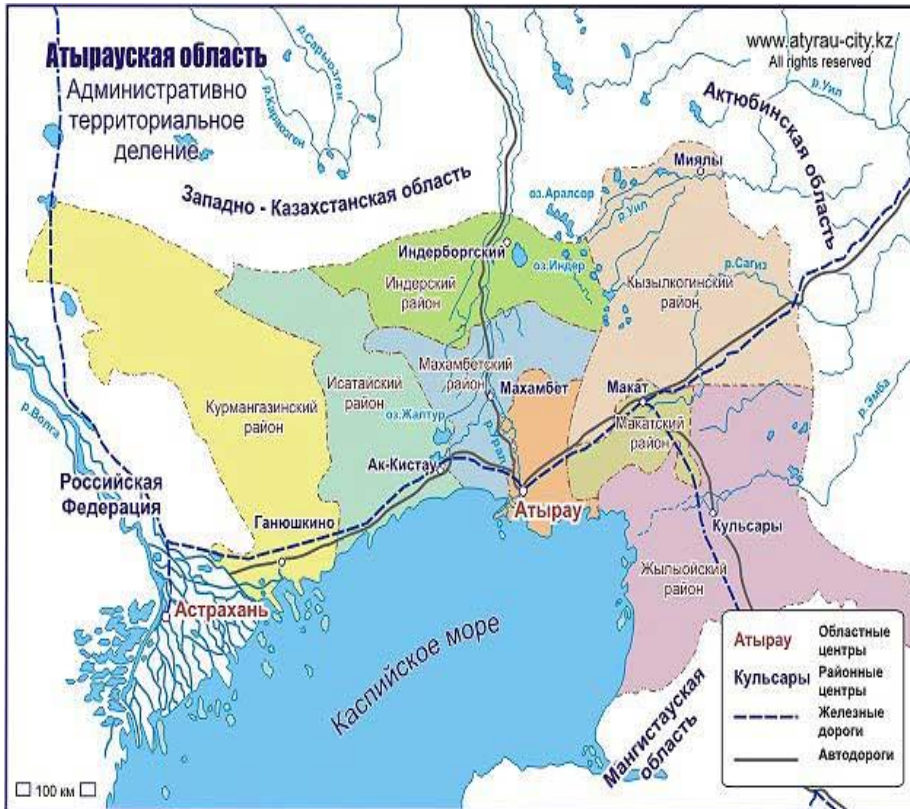
Зерттеу жұмысының негізгі жағдайы - Қазақстандағы туризм мен рекреацияны дамыту бағдарламаса төңірегіндегі ғылыми-танымдық туризмнің дамуының ғылыми негізі.

Мәдени-тарихи объекттер мен құбылыстарға қатысты практикалық қорытындыларды туристік мекемелер мен оқу орындары пайдалана алады. Ол Қазақстанның рекреациялық өнімін

калыптастырады. Берілген материалдар жаңа туристік-рекреациялық зоналар мен аудандарды қалыптастыруға немесе қалыптасқан түрлерін дамытуға ғылыми-анықтамалық сипатқа ие.

Облыстағы рекреациялық ресурстарды қолайлы пайдаланудың жолдары анықталып, аудандағы рекреациялық әлеуетті көтеруге бастама жолдар көрсетіледі.

Атырау облысының туристік-рекреациялық әлеуетін бағалау үшін алдымен облыстың физикалық-географиялық жағдайына қысқаша сипаттама беру қажет.

2 – сурет. Атырау облысының әкімшілік-аумақтық бөлінісі

Атырау облысы — Батыс Қазақстанда орналасқан облыс. Іргетасы 1938 жылы 15 қаңтарда Гурьев облысы деген атымен қаланған. 1992 жылы қазіргі атауына ие болды. Солтүстігінде Батыс Қазақстан облысымен, шығысында Ақтөбе облысымен, оңтүстік-шығысында Маңғыстау облысымен және батысында Ресейдің Астрахан облысымен шектеседі. Сондай-ақ оңтүстік шекарасы Каспий теңізіне келіп тіреледі.

Атырау облысының жер беті сулары Еділ өзенінің сол жақ тармақтарынан, Жайық, Ойыл, Жем, Сағыз өзендерінің төменгі ағыстарынан және үлкенді-кішілі көлдерден тұрады.

Өзендердің жинайтын суларының тек 10-20 %-ы ғана өз облыс аумағынан, ал қалған суын басқа аймақтан әкеледі. Жайық өзені кеме арқылы әр түрлі жүк және жолаушы тасымалдауға пайдаланылады, балық ауланады. Ал қалған өзендері егістікке, шабындықты суландыруға және мал суару үшін ғана пайдаланылады.

Ірі өзендері Жайық, Жем, Ойыл, Қайнар. Жайық өзені облыстағы басты өзен. Сол сияқты Бақсай, Бүгілөзек, Бағырлысай, Ақсай өзендерінің жергілікті маңызы бар. Облыс аумағында Еділ өзеніндегі салалардың тармақтары –Ахтуба, Бозан, Қиғаш т.б. өзендер бар.

Көлдері. Облыста екі мыңнан астам көлдер бар. Олардың жалпы көлемі 800 шаршы шақырым шамасында. Облыс көлдері тұйық, ағынсыз болып келеді. Облыста Дүние жүзіндегі ірі көл – Каспий теңізі бар. Индер көлінен құрамында бром калийі бар жоғары сапалы тұз өндіріледі. Жалтыр көліне Бағырлысай, Бүгілөзек секілді шағын өзендер құяды. Бұдан басқа екі мыңнан астам шағын көлдер бар. Олар: Қамыскөл, Мешер, Дәулет, Толай-сор. Олардың 65-70%-і жаз кезінде құрғап қалатын уақытша көлдер.

Жер асты сулары. Облыс аумағында жер асты су қорларының алты су кен орны ашылған. Оның төртеуінің суы пайдаланылуда. Олардың ең үлкені және қоры молы Тайсойған, Бүйрек және Қоянды құмдарында орналасқан. Қабатының тереңдігі 50-120 м, қалыңдығы 30-70 м.

Климаты қатты континенталды, жазда құрғақ, ыстық, ал қыста ылғал қармен сипатталатын салқындық.

Атырау қаласы кеңдігі 47, -07 С., ұзақтығы 51-53 болатын жазы ұзақ, қысы қысқа күндермен сипатталады.

Қаңтар айындағы орташа температура –8С-ден бастап -12С-ге дейін, ал шілде айындағы орташа температура +24С-ден бастап +26С-ге дейін. Ең төменгі температура -38С, ең жоғары температура +45С. Каспий теңізіне құйып, облыс орталығынан өтіп жатқан Орал өзенінің аркасында ол жердегі температура судан алыс жердегі аудандардың температурасымен салыстырғанда төмен болып келеді.

Жауын-шашын болар-болмас деңгейде, жылына орташа 150 мм, 200 мм шамасында болады. Жел бағыты қаңтар айында оңтүстік-шығыс бағытта болса, ал маусым айында батыс бағытта болады.

2-кесте. Облыстың ауа температурасының айлық көрсеткіштері

Айлар	Абсолют. минимум	Орташа минимум	Орташасы	Орташа максимум	Абсолют. максимум
қаңтар	-37.9 (1909)	-9.4	-6.4	-2.8	10.5 (2007)
ақпан	-37.4 (1954)	-9.9	-6.3	-1.8	15.0 (1958)
наурыз	-32.3 (1954)	-3.1	0.8	5.8	26.3 (2008)
сәуір	-12.3 (1898)	6.1	11.2	17.2	32.5 (1972)
мамыр	-2.3 (1952)	12.8	18.4	24.5	38.0 (2014)
маусым	2.3 (1967)	18.4	24.5	30.8	41.9 (1973)
шілде	8.1 (1947)	20.5	26.8	33.4	42.7 (1984)
тамыз	4.8 (1973)	18.5	24.8	31.6	41.9 (2015)
қыркүйек	-5.7 (1958)	12.3	18.0	24.6	40.1 (2003)
қазан	-15.7 (1976)	5.0	9.7	15.3	29.6 (2004)
қараша	-29.8 (1957)	-1.7	1.3	5.1	19.9 (1974)
желтоқсан	-35.8 (1892)	-7.0	-4.3	-1.1	11.8 (1947)
жылдық	-37.9 (1909)	5.2	9.9	15.2	42.7 (198

Теңіз жағасындағы батпақтарда қамыс, құрақ жиі кездеседі. Шығыс жағында ебелек, мортық, шытыр, қаңбақ, ақселеу, жыңғыл, жүзгін өседі.

Сонымен қатар облыс аумағында дәрілік, техникалық өсімдіктер де кездеседі. Олардың жалпы саны 50 ден асады.

Атырау облысында 500 ге тарта омыртқалы жануарлар түрі және мыңдаған омыртқасыз жануарлар түрлері кездеседі. Облыс аумағында құстар алуан түрлі және кең таралған. Олардың ең басты тіршілік орындарының бірі –су және оның жағалауы.

Жалпы құстардың 280-дей түрлері бар. Оның ішінде бірқазан, дегелек, қаз, үйрек, шағала, тырна, дуадақ, көгершін, торғай тәрізділер көп тараған.

Облыстың өзен-көлдерінде балықтардың көптеген түрлері бар. Кәсіптік маңызы бар балық түрлерінен бекіре, қорытпа, шоқыр т.б. балықтар кездеседі.

Облыс суларында шортан, сазан, жайын, майшабақ, қаракөз т.б. кең тараған. Жалпы Каспий теңізінің Атыраулық аймағында бағалы балықтардың 122-ден астам түрлері кездеседі.

Облыстың жер қойнауында қалың шөгінді қабаттармен байланысқан әр түрлі пайдалы қазбаларға мол. Олардың ішінде қоры аса бай әрі негізгісі мұнай болып табылады. Мұнай-газдан басқа пайдалы қазындылар ішінен облыс экономикасы үшін маңыздылары ретінде борат және борат тұзды кендерді, ас тұзын, калийлі, магнийлі жыныстарды атауға болады. Құрылыс индустриясы шикізаттарынан бор, бор-мергельді жыныстар, гипс, ангидрит, сазды, құмды әктастар, сондай-ақ битуминозды жыныстар (кирлер) мен тұщы және минералды су көздері бар. Борат кені дүние жүзінің бір ғана жерінен, тек Атырау облысының қойнауынан ғана табылып отыр. Сондай-ақ күкірт, құм-

қиыршық тас қосындылары, отқа төзімді керамзит және кірпіштік саздар, ұлутас, шипалы балшық, қоңыр көмір мен минералды бояулар жасауға жарамды саз шөгінділері бар.

Туристік әлеует бірқатар факторлардың әсерінен қалыптасады: туризм теориясы мен әдіснамасын дамыту; нарықтық қатынастарды қалыптастыру және дамыту; туризмді басқару және технологиялар саласындағы инновациялар; ақпараттық-техникалық сүйемелдеу жүйесін дамыту; шығармашылық қызметтің және кадрлардың біліктілігін арттыру. Осылайша, туристік әлеует аталған барлық компоненттер мүмкіндіктерінің біріккен нәтижесі ретінде қалыптасады.

Туристік-рекреациялық әлеует абстрактілі тұтастық ретінде қарасақ, келесідей құрамдас элементтерді қамтиды: ресурстық, материалдық-техникалық, кадрлық, заңнамалық, ақпараттық, ұйымдастырушылық, ғылыми және техникалық.

Дамудың сапалы жаңа деңгейіне көшу, туризмнің тиімділігін айтарлықтай арттыру туризмнің ресурстық, ұйымдастырушылық, техникалық, ғылыми, әдістемелік және кадрлық ресурстарын қарқынды және теңгерімді дамытуды талап етеді. Осындай түрдегі трансформациялар, сонымен бірге, қызметкерлердің кәсібилігі мен олардың жауапкершілігі айтарлықтай өскенше, қалаған нәтижеге қол жеткізбейді. Туризмнің ресурстық базасы туристік өнімді құруға қолайлы табиғи және жасанды түрде құрылған объектілердің тіркесімін білдіретін туристік және рекреациялық ресурстардан тұрады. Туристік ресурстар әртүрлі табиғи, мәдени-тарихи, әлеуметтік-экономикалық объектілер мен құбылыстардан тұрады, олар туристік қызметтер көрсету үшін негіз болып табылады [3].

Рекреация (recreatio - қалпына келтіру) — адамның еңбек процесінде жұмсаған дене және рухани күштерін қалпына келтіру мен дамыту. Қоғамдық рекреация — ең басты орындағы қажеттілік. Оны физикалық және психикалық қажеттілік деп те анықтауға болады. Арнайы рекреация - көптеген рекреациялық сабақтар, денсаулықты жақсарту, айналаны танып білу, қиындықтарды жеңе білу, рухани байлықты қамтиды. Арнайы рекреация сұранымдары өзінің қалыптасуында әлеуметтік топтық рекреация сұранымына және құрылымына әсер етеді.

Қоғамдық іс-әрекет, топтық және жеке рекреациялық сұранымдары, адамның қажеттілігі объективті өмір жағдайының тарихи жағымен айқындалады. Рекреациялық қажеттіліктер адам қажеттіліктерінің бірі ретінде айқындалады.

Рекреацияның негізгі міндеті - қоғамның әр мүшесінің физикалық және психологиялық күшін қалпына келтіру және дамыту, оның рухани әлемінің жан-жақты дамуы. Рекреация - дамыған социологиялық қоғамның саяси бөлінбейтін бөлігі.

Рекреациялық ресурстар деп - бірегей тарихи немесе танымдық, эстетикалық және емдеу-сауықтыру маңыздылық қасиеттеріне ие, адамның денсаулығын және еңбек қабілеттілігін қалпына келтіру және демалу-көңіл көтеруді қамтамасыз ететін табиғи және мәдени ресурстарды айтамыз. Осы аталған мәселелерді Атырау облысы мысалында қарастырайық.

Туристік әлеует бірқатар факторлардың әсерінен қалыптасады: туризм теориясы мен әдіснамасын дамыту; нарықтық қатынастарды қалыптастыру және дамыту; туризмді басқару және технологиялар саласындағы инновациялар; ақпараттық-техникалық сүйемелдеу жүйесін дамыту; шығармашылық қызметтің және кадрлардың біліктілігін арттыру. Осылайша, туристік әлеует аталған барлық компоненттер мүмкіндіктерінің біріккен нәтижесі ретінде қалыптасады.

Атырау облысының рекреациялық әлеуеті туризмді дамытуда келешегі зор өңірлердің бірі болып саналады. Тауы бен тасы, өзені мен көлі, жазира даласы қойнауында қаншама сыр жатса да, өңірдің керемет құпияларына әлі де болса қаныға қойған жоқпыз.

Географиялық орны Азия мен Европа арасында болғанының өзін ұтымды пайдалануға болады. Атырау облысында туризмді дамытуға үлкен мүмкіншілік бар. Себебі, ұлан-ғайыр қазақ даласында Атырау өңірінің өз орны және өз тарихы бар. Сондықтан Атырау облысын бөлек бір рекреациялық аудан ретінде қарастыруға болады.

Рекреациялық аудандар қалыптасуының негізгі ерекшелігі: процесске табиғи және әлеуметтік құбылыстар мен объектілердің бірдей әсер етуінде. Жалпы алғанда, бұл олардың тоғысында орын алатын интеграцияланған процесс болып табылады. Белгілі бір жағдайда әлеуметтік және экономикалық даму қажеттіліктері қолайлы табиғи жағдайларға ие территорияның рекреациялық аймақ ретінде қалыптасуына әкеледі.

Демалыс аймағы табиғат тұрғысынан қолайлы болмауы мүмкін емес, аудан «бірегей» болуы керек. «Бірегейлік» арнайы жолмен жинақталады.

Аймақта рекреациялық мақсаттар үшін «бірегейлікті» дамыту барысында келесі диалектика қалыптасады. Оның даму міндеті тұрғанда, назар аудан табиғатының ерекшелігіне аударылады. Бұл параметрлерді тіпті ғылыми фактілермен де расталды.

Игерілудің арнайы деңгейіне жеткенде, бірінші орынға ешқашан қарастырылмаған аудан тұрақсыздығы шығады. Мұндай тұрақсыздыққа аудандағы этникалық және аймақтық қақтығыстар жатады екен. Бірақ ауданның бірегейлігін сақтау үшін әрқашан аймақтың табиғи бірегейлігіне үлкен мән беріледі.

2 – кесте. Рекреациялық аудандардың дамуына әсер ететін факторлар.

р	Рекреациялық аудандардың дамуына әсер ететін факторлар	Сипаттамалары
1	Ауданның экономикалық даму деңгейі	Бұл рекреациялық ауданның даму процесінің нақты факторлары болып табылады. Екінші жағынан, олардың болмауы маңызды емес, және ол белгілі бір ауданды рекреация саласында дамыту мәселесін жоққа шығармайды. Урбандалу мен аймақтың табиғи ландшафттарын шаруашылықта игерілу деңгейінің тұрақты дамуы адамның рекреациялық қажеттіліктерімен қамтамасыз ету және демалыс орындарында табиғатты сақтау мәселесін өзекті етіп отыр.
2	ӘМО аумағында көлікке деген қолжетімділік	
3	Еңбек ресурстарының жеткілікті болуы	
4	Қоныс аудару жүйесінің болуы	

Кез келген территория әртүрлі қоғам қажеттіліктерін қамтамасыз ететін әртүрлі альтернативті мүмкіндіктерге ие табиғи ресурс болып табылады. Аймақты кешенді пайдалану бағдарламасын әзірлеген кезде түрлі қоғам қажеттіліктерін ескеріп, түрлі табиғи әлеуетіне қатысты факторларды зерттеу қажет.

Нақты территорияда жүзеге асыруға болатын табиғатты пайдалану түрлерінің санын келесі факторлармен анықталады:

- Қоғам қажеттіліктерінің сипаты мен құрылымымен;
- Берілген территориядағы ресурстармен, олардың орналасуы мен игерілуінің деңгейімен;
- Маңындағы және алыстағы территорияда ұйымдасқан табиғатты пайдалану түрлерімен;
- Территорияның ауқымымен.

Осылайша, территорияның рекреациялық әлеуеті басқа да әлеуметтік-қажетті қызметтер типтерімен тең. Қазіргі уақыт немесе болшақ уақыт кезеңінде әлеуетті рекреациялық территорияның максималды сыйымдылығына жету үшін: осы сыйымдылыққа жетуге жұмсалатын шығындарды және территориядағы табиғатты пайдаланудың барлық түрлерінің пропорционалды комбинациясын есепке алу керек.

Бірақ, территорияның рекреациялық әлеуетін анықтау барысында, олардың тиімді пайдалануға кедергі тудыратын факторлар қатары анықталады.

Жер (территориялық) ресурстарының шектеулігінен басқа, рекреациялық шаруашылықтың дамуына су ресурстарының көгалдың аз болуы, рекреациялық инфрастарларының төменгі деңгейде болуы және т.б. факторлар кедергі жасайды.

Облыс аймақтарының өз ерекшеліктерінің негізінде аумақтың барлық рекреациялық аудандарында ішкі туризмді дамыту қажет.

Нарын құмы – Каспий маңы ойпатының солтүстік-батыс бөлігінде, Еділ мен Жайық өзендері аралығында орналасқан. Аумағы 40 мың км². Құмды өңір орта есеппен теңіз деңгейінен 21 м төмен жатыр.

Тайсойған құмы - Атырау облысының солтүстік шығыс шетін алып жатқан құм. Каспий маңы ойпатының оңтүстік Орал алдының көтеріңкі оңтүстік-батыс қиыр шетін және Жем үстіртіне ұштасатын өңірін алып жатыр. Жалпы ұзындығы 83 км-ге жуық, ені 40 км, ауданы 2400 км². Адырлы-қырқалы, кейде құмды-шағылды келеді.

Аталған құмдар облысымыздағы ерекше көрініске ие табиғи ландшафттар қатарынан орын алады. Осы Исатай ауданының құрамына кіретін Нарын құмы мен Қызылқоға ауданына қарасты Тайсойған құмдарында туризмнің экстремалды түрін дамытуға болады. Нарын және Исатай құмдарына туристтер квадроциклдармен аттана алады. Себебі, осы туризм түрінің шеберлері

аймақты өздері көріп, бұл құмдардың Араб Эмираттарындағы құмдардан ешқандай айырмашылығы жоқ екенін айтуда [4].

Рекреациялық-танымдық іс-әрекетте адамның рухани дамуы қарастырылған. Бұл топқа: мәдени ескерткіштерді қарау және табиғаттың көріністерімен танысу жатады.

Атырау облысы өңірінде орналасқан сан түрлі тарихи-мәдени ескерткіштер халық қазынасы болумен қатар, осы өңірлерге келуші туристерге танымдық бағытта ұстануға болатын мүмкіндіктердің бірі. Күні бүгінге облысымызда 494 ескерткіштер бар. Оның 67 тарихи ескерткіш, 34 жер асты қазба ескерткіштері, 152 монументалдық ескерткіштер, 241 сәулет –құрылыс ескерткіштері. Осылардың ішінде 4-еуі республикалық маңызы бар ескерткішке жатады. Олар: Махамбет Өтемісұлы жерленген жері (Индер ауданы), орта ғасырлық Сарайшық қалашығы (Махамбет ауданы), Мұнайшылар қалашығы (Атырау қаласы), Жұбан тамы (Жылой ауданы). Демек, облыстың қазыналы мұрасы туризмді дамытуға өз үлесін қосатыны сөзсіз [5].

Жеңіс саябағы. Қаланың Еуропа бөлігінде орналасқан саябақ болып табылады. Өткен 2015 жылы «Ұлы Жеңістің» 70 жылдығына орай толықтай жөндеуден өткенін айтпай кету мүмкін емес. Саябақта үлкен көлемді алып өскен түрлі ағаштар мен соғыс ардагерлерінің есімдері жазылған ескерткіштер орнатылған.

Орталық саябақ. Атырау қаласының ең алғашқы құрылған бөлігі аймағында (Жилгородок ықшам ауданы) орналасқан. Саябақта жүргіншілерге арналған ашық жолдар, көкпен таласқан ағаштар, жаз мезгілінде жұмыс істейтін мейрамханалар орналасқан.

Осы екі саябақ қала тұрғындарының бетке ұстар мәдени ландшафттарының үлгілері болып табылады [6].

М. Өтемісұлының кесенесі. Мемориальды комплекс Атырау қаласының оң жағалауында орналасқан. Комплекс қаланың екі діни орталықтары – “Иман” жаңа мешіті және Успен шірекуімен бірге бір тұрғын комплексінің қала құрылысының жиынтығын құрайды. Архитектурлы-мемориальды комплекс 3 бөліктен тұрады: Махамбет және Исатай монументі, Ақжол аллеясы және мәдени ландшафтты шағын саябақ. Осы жер 5 гектар шамасындағы аумақты алады. Исатай-Махамбет монументі атты екі мүсінді, қоламен жалатылған, әр біреуінің биіктігі 5 метр, екі метрлі постаментіндегі композициясын құрайды. Монументтің қозғалатын жағында “Қорған” сферасы ескеріліп, “Қорғанның” кесілген жерінде “Еділ-Жайық” бедері орналасып, халықтың Исатай мен Махамбеттің бірлігін білдіреді.

Атырау облысы – Батыс Қазақстан облыстарының ішінде диаметрі 2 метрге жететін ақ тасты сферасымен көптеген таулы шыңдарына бай мекен.

Бұл қорықтық мекенде өткен ғасырлар архитектураның діни белгілері, негізінен ежелгі ескерткіштер, жер асты мешіттер, сағанаттар, кошқартастар, құлпытастар, сандықтастар, түрлі формадағы жерсаты мешіттер орналасқан. Бұл барлық ескерткіштер бір-бірінен түрлі формалармен және декоративті түзеу түрткілерімен ерекшеленеді. XIII—XVI ғ.ғ. Сарайшық қалашығы және Махамбет Өтемісұлының кесенесі Қазақстанның мәдени және тарихи ескерткіштерінің мемлекеттік тізіміне енгізілді [7].

Атырау облысында мән беріліп, күш салынса туристік орталық болғалы тұрған табиғи ескерткіштер де баршылық. Мысалы, Жылыой ауданындағы «Қамыскөл», Индердегі тұзды көл, оның шипалы балшығы, Еркінқала ауылы жанындағы «Жасыл арал», Каспий теңізінің жағалауы, Атырау және Ақтөбе облыстарының шекарасында орналасқан Ақтолағай үстірті, Жылыой ауданындағы керемет Ақтолағай, Аккергешін, Иманқара таулары, Құрманғазы ауданындағы "Бесшоқының үңгірі" және Амангелді селолық округі маңайындағы «Ақ Жайық» резерваты. Сонымен қатар жұрттың көзайымына айналған Құрманғазы ауданындағы Қиғаш өзені бойы [8].

Облыс халқы үшін рекреациялық ресурстар, қызметтер өте қажетті болып табылады. Облыстың қытымыр климаты аумақта рекреациялық аудандарды үлгілеуде қиындық туғызады. Сондықтан тақырыптың өзектілігі рекреациялық аудандастырудың ғылыми-практикалық негіздемелерін ескере отырып, облыс аумағындағы рекреациялық аудандардың аумақтық ұйымдастырылуын анықтау және аймақтың туристік-рекреациялық әлеуетін бағалау арқылы облыста рекреациялық іс-әрекеттерді дамыту..

Аймақтың облыстық деңгейінде де, қала төңірегінде де туристік-рекреациялық әлеуеттің жоғары екені анықталды.

Пайдаланылған әдебиеттер

- 1 UNWTO и статистика Казахстана / Модель прогноза. Режим доступа: stat.kz. Алматы. 2015
- 2 Концепции развития туристской отрасли Республики Казахстан до 2020 г.: Постановление Правительства Республики Казахстан от 28 февраля 2013 г. № 192. Астана.2013. Режим доступа: stat.kz
- 3 Ердаuletov C.P. География туризма: история, теория, методы, практика. Алматы.2000
- 4 «Атырау» энциклопедиясы. Алматы. 2000
- 5 Қаженбаев Е. Атырау облысының географиясы. Алматы. 2007
- 6 2011-2015 жылдарға арналған Атырау облысының аймақтарын дамыту бағдарламасы. Атырау – 2010
- 7 Атырау облыстық табиғи ресурстар және табиғат пайдалануды реттеу департаментінен алынған мәліметтер. Атырау. 2015
- 8 Мамирова К.Н., Мусахан Р. Қызылорда облысы күріш шаруашылығының аумақтық орналасу ерекшеліктері. Қазақ мемлекеттік қыздар педагогикалық университетінің Хабаршысы. 2016. №6. 26-30 бб.

ОЦЕНКА ТУРИСТСКО-РЕКРЕАЦИОННОГО ПОТЕНЦИАЛА РЕГИОНА (НА ПРИМЕРЕ АТЫРАУСКОЙ ОБЛАСТИ)

К.Н.Мамирова¹, Т.К.Шакенова², А.Д.Каирова³

¹к.п.н., и.о. профессора,

²к.г.н., ст. преподаватель,

³магистрант 2 курса, специальность 6М060900 - география,
Казахский государственный женский педагогический университет,
Казахстан, г. Алматы, e-mail: mamirova_kulash@mail.ru

Туристский потенциал определяется объемом используемых ресурсов, их структурой и возможностями реализации. Он характеризуется наличием природных и климатических ресурсов (ресурсный потенциал), количеством квалифицированных кадров, качеством их подготовки, количеством и качеством необходимой информации, уровнем технической оснащенности.

Как и любая другая сфера хозяйственной деятельности, индустрия туризма является весьма сложной системой, степень развития которой зависит от ее потенциала и эффективности его использования. Казахстан обладает всеми возможностями для создания конкурентоспособной и рентабельной индустрии туризма: выгодное геополитическое положение страны, политическая стабильность, уникальность туристско-рекреационных ресурсов, многообразие туристско-рекреационных зон, природных ландшафтов, флоры и фауны. В статье дана оценка туристско-рекреационному потенциалу региона на примере Атырауской области, охарактеризовано физико-географическое положение Атырауской области. Дана характеристика отерриториальной организации рекреационных районов Атырауской области и определены аспекты развития в будущем.

Ключевые слова: рекреация, рекреационный потенциал, туристический потенциал, рекреационные ресурсы, общественная рекреация, специальная рекреация, рекреационная деятельность.

**EVALUATION OF THE TOURIST-RECREATIONAL POTENTIAL OF THE REGION
(ON THE EXAMPLE OF ATYRAU REGION)**

K. Mamirova¹, T. Shakenova², A. Kairova³

¹Cand. Sci. (Pedagogy), Prof. (acting),

²Cand. Sci. (Geography),

³MS cstudent 6M060900 - Geography

Kazakh State Women's Teacher Training University,
Almaty, Kazakhstan, e-mail: mamirova_kulash@mail.ru

The tourist potential is determined by the volume of resources used, their structure and implementation possibilities. It is characterized by the availability of natural and climatic resources (resource potential), the number of qualified personnel, the quality of their training, the quantity and quality of the necessary information, the level of technical equipment.

Like any other sphere of economic activity, the tourism industry is a very complex system, the degree of development of which depends on its potential and efficiency of its use. Kazakhstan has all the opportunities to create a competitive and profitable tourism industry: a favorable geopolitical position of the country, political stability, the uniqueness of tourist and recreational resources, the diversity of tourist and recreational zones, natural landscapes, flora and fauna. The article gives an assessment of the tourist and recreational potential of the region on the example of Atyrau region, the physico-geographical position of Atyrau region is characterized. The characteristic of territorial organization of recreational areas of Atyrau region is given and development aspects are determined in the future.

Key words: recreation, recreational potential, tourist potential, recreational resources, public recreation, special recreation, recreational activities.

**ФИЗИКА
МАТЕМАТИКА
ИНФОРМАТИКА**

**PHYSICS
MATHEMATICS
COMPUTER SCIENCE**

ГТАХР 378. 146.341.46

ОҚУ-ТАНЫМДЫҚ ІС-ӘРЕКЕТТЕРДІ БАҚЫЛАУ МЕН БАҒАЛАУДЫҢ ЖАҢА СИНЕРГЕТИКАЛЫҚ ЖҮЙЕСІ

Н. Ильясов¹, М.И. Есенова²

¹п.ғ.к., профессор м.а.,

²п.ғ.к., профессор м.а.,

Қазақ мемлекеттік қыздар педагогикалық университеті,

Қазақстан, Алматы қ., e-mail: nizan@mail.ru

Білім күрделі жүйе ретінде құрылымдық әдістермен дискретті түрде бағалануы тиіс. Бұл кезде өлшеу шкаласы өздігінен реттелу деңгейлеріне және таным үдерісінде игерілетін информация мөлшеріне сәйкес таңдалып құрылады. Мақалада синергетикалық заңдылықтардың негізінде өзіміз жасаған оқу-танымдық іс-әрекеттерді бақылау мен бағалаудың жаңа жүйесі қарастырылған.

Түйін сөздер: информация, синергетика, рейтинг, бифуркация, белгі-шарт.

Қазіргі кезеңде, еліміздің барлық орта және жоғарғы оқу орындарында оқытудың әртүрлі деңгейінде оқу процесін басқару мен бақылауға, оқушылардың (студенттердің) білімін тексеру және оның сапасын анықтауды жүзеге асыратын компьютерлік техниканың мүмкіндіктерін қажет ететін көп сұраққа, көп сатылы, көп баллды бақылау жүйелеріне негізделген статистикалық әдістер – рейтингтік жүйелер мен тестілеу кеңінен қолданылуда. Жалпы рейтинг деп кәсіптік, шығармашылық іс-әрекеттің салыстырмалы статистикалық көрсеткіші айтылады. Ал біз қарастырып отырған жағдайда рейтинг жүйесі ретінде көп сатылы, көп баллмен бағаланатын үздіксіз бақылау жүйесі қабылданған. Бұл әдістердің аса бағалы ерекшелігі, әрі тиімділігі мынада:

- оқушылардың білім мазмұнын саналы, терең игеруін қамтамасыз ету;
- олардың оқу-танымдық іс-әрекеттерін бақылау мен білімдерін бағалауды жүйелі түрде ұйымдастыруды жүзеге асыру;
- бақылау мен бағалаудың кездейсоқ нәтижелерінің (“аса қиын” және “өте оңай” сұрақтардың) болмауын қамтамасыз ету.

Бірақ, біздің жоғарыда аталған проблемалардың қазіргі күйі мен оларды шешудің тиімді жолдарын қарастыру бағытындағы жүргізген зерттеу жұмыстарымыз, оқушылардың оқу-танымдық іс-әрекетін басқару мен бақылаудың, олардың игеруге тиісті білімдерінің сапалық деңгейін тағайындау мен бағалаудың жаңа технологияларын, формаларын оқу процесіне енгізуде біршама әдіснамалық, әдістемелік және техникалық кемшіліктер орын алып отырғандығын көрсетті.

Ашық жүйелердің жалпы теориясынан, педагогикалық процестің негізгі мақсаты өздігінен реттелу процесінде информациялық энтропия (бейберекеттік өлшемі) кемитіні белгілі. Зерттеулерден күрделі ашық жүйелердің өздігінен реттелу дәрежесінің мөлшерлік белгі-шарты - сапалық жаңа деңгейлер информациялық жүйенің қайсыбір негізгі сипаттамаларының мынадай салыстырмалы мәндеріне сәйкес келетіні анықталған [1-2]:

$$I_{10} = 0,5; \quad I_1 = 0,567; \quad I_{20} = 0,618; \quad I_2 = 0,806,$$

бұлар төмендегі формулалар арқылы анықталады

$$e^{-1} = I_1; \quad 1 - I_{10} = I_{10}; \quad (I_2 + 1)e^{-I_2} = I_2; \quad 1 - I_{20}^2 = I_{20}.$$

Осы сипаттамалардың 1-ге (бір санына) нормаланған мәндері, немесе, жүйенің информациялық энтропиясы мына интервалдарда жатады:

$$I_{10} < S \leq I_1; \quad I_{20} < S \leq I_2.$$

Бұл жерде, бірінші интервал реттелген жүйенің өзіне-өзі ұқсастығын анықтаса, екінші интервал реттелмеген, бейберекет жүйенің өзіне-өзі ұқсастығын анықтайды. Мұнда I_{20} Фибоначчи саны ("алтын қима") деп аталады және ол механикада, физикада, математикада, экономикада және тағы

басқа ғылым салаларында кеңінен қолданылады. Біздің теориямызда ол дербес жағдай ретінде байқалады.

Жоғарыда келтірілген синергетикалық сандар білім деңгейлерін нақты, әрі дәл ажыратуға (градациялауға) (білім және іс-әрекет сапасын, олардың даму күйін 1-кесте) мүмкіндік береді. $I_{10} \div I_1$ интервалы білімнің қарапайым ("қанағаттанарлық") деңгейіне, $I_{20} \div I_2$ интервалы білімнің өздігінен реттелген ("жақсы"), ал $I_2 \div 1$ - білімнің күрделі ("өте жақсы") деңгейлеріне сәйкес келеді. Сызбадан білімнің қарапайым деңгейінің, оның өздігінен реттелген және күрделі деңгейлермен салыстырғанда біршама сапалық айырмашылығы болатындығы көрінеді, Олардың арасында ауыспалы зона бар. Аталған деңгейлердің сапалық тұрғыда бір-бірінен өзгеше болуы, осы ауыспалы зона арқылы түсіндіріледі.

Біз конкурстық іріктеулерде аса маңызды роль атқаратын шектік шамалардың өзгеру аралықтарын (интервалдарын) тағайындадық: $40\% \div 60\% [(1 - 0,6) \div 0,6]$ (орташа бәсекелестік), $20\% \div 80\% [(1 - 0,8) \div 0,8]$ қатаң бәсекелестік). Тағайындалған қатынастар абитуриенттерді, жоғарғы мектепке, бакалаврларды магистратураға, магистрлерді докторантураға және т.т. қабылдау барысында конкурстық іріктеулерге қойылатын ең төменгі талаптарды анықтайтын, практикалық тұрғыда зор маңызға ие сұрақтарға нақты жауап береді.

Бұл шектік шамалардан аз немесе одан көп мөлшерде қабылдау ғылыми негізге ие емес. Сонымен қатар, "20-80" деп аталған практикалық ереже (Парэто ережесі) экономиканың негізгі заңдарының бірі («клиенттердің 20% проценті кірістің 80% процентін қамтамасыз етеді») болып саналатынын атап өткеніміз жөн. Тағы бір айтатын жай, біздің тағайындаған теориялық белгі-шарттар әртүрлі физикалық және компьютерлік эксперименттерде өте жоғары дәлдікпен байқалды [3, 4].

Сонымен, педагогикалық процесті бақылау мен бағалауды ғылыми-статистикалық негізде жүзеге асырудың практикалық мүмкіндіктерін, ғылымның жаңа әдіснамалық бағыты болып табылатын - синергетиканың заңдылықтарын пайдаланып табуға болатыны анықталды. Бұл көп сатылы, көп баллды бақылау мен бағалау жүйесін жоғарыда баяндалған көзқарастың негізінде зерттеу ғана, оны практикада қолдану барысында жіберілетін елеулі кемшіліктердің себебін ашуға және оларды жоюға мүмкіндік береді. Олай болса, бұл аса маңызды және күрделі мәселені жүзеге асыру мынадай қағидаларға негізделіп құрылуы тиіс:

1 –кесте. Күрделілікті бағалаудың белгі-шартта

Масштабты инвариантылы белгі –шарты, (%)	Жүйе дамуының күйі		Жуық-ған белгі шарттар, (%)	Сапалы білім деңгейі	Сапа бойынша таңдалған белгі-шарттар, (%)	
					Қатаң бәсеке-тік	Орташа бәсеке-тік
100 $I_2 = 80,6$ $(I_2 + 1)e^{-I_2} = I_2$	Күрделі,	Стохастылы және бейбере-тік	80	↑ Өте жақсы ↓	$1 - I_2 = 20$ (19,4)	$1 - I_{20} \approx 40$ (38,2)
		Ықти малдық,	Өзқауымдасқан	60	↓ Жақсы ↑	
	Жаңғырту		50	↓ ↑		

$I_{20} = 61,8$ $1 - I_{20}^2 = I_{20}$ $I_1 = 56,7$ $e^{-I_1} \approx I_1$ $I_{10} = 50,0$ $1 - I_{10} = I_{10}$	Өзқасастық	Қанағаттанарлық	$I_{20} \approx 60$ $(61,8)$ Фибоначчидің «Алтын қима» ережесі
	Қарапайым, детерминделген, жаңғыртылмаған		Парэто ережесі "20 ÷ 80"

- білім – адамның ойлау қабілетінің құрылымдық, интегралдық қасиетімен сипатталады, демек, оны жеке көрсеткіштердің қарапайым қосындыларымен бағалауға болмайды;

- білім деңгейін сараптауда, оның сапасын анықтауда ойдан алынған, ғылыми тұрғыда негізделмеген коэффициенттерді енгізуге, соған сәйкес, бақылаудың шытырман жүйесін пайдалануға болмайды;

- конкурстық бақылау, тестілеу нәтижелері барынша қарапайым және ғылыми негізделген тәсілмен – информация теориясының элементтерін, оның соңғы жетістіктерін пайдалану арқылы өңделуі тиіс;

- білім деңгейінің көрсеткіші (балл түрінде қойылатын баға) бақылаудың әртүрлі формаларына сәйкес сайланып алынуы керек;

- білім деңгейілерін тағайындауда, қалай болса солай алынған көпбаллды ажыратуларды (градации) пайдалануға болмайды. Осы келтірілген қағидалардың әрбірі қоғам мүшесінің интеллектуалдық байлығын, мәдени деңгейін, ойлау қабілетін бағалауға тікелей қатысы бар. Сондықтан, бұл бағытта жоғары сапалы, кемеліне жеткізілген педагогикалық технологиялар қолданылуы қажет.

Соңғы кезде, еліміздің жоғарғы оқу орындарында қолданыстағы кредиттік технология ((ECTS (European Credit Transfer System) кредиттер жүйесі) бойынша қабылданған бағалаулар шкаласы интуитивті, қатаң ғылыми негізге ие емес. Мысалы, бұл жүйе бойынша "қанағаттанарлық" баға $50 \div 74$ аралығында балл жинаған студентке қойылады. Бұл білудің білмеуден басымдылығын ғана анықтайтын, сыналушының білім алуды жалғастыруға мүмкіндігі бар екендігін ғана білдіретін көрсеткіш. Сондықтан, келтірілген интервал бойынша "қанағаттанарлық" баға қою, оның мәнін тым арттыру, көпе-көрнеу жоғарылату болып табылады. Екінші жағынан, керісінше, "өте жақсы" және "жақсы" бағаларын қою үшін ұсынылған баллдардың интервалдары ($90 \div 100$) және ($74 \div 89$) өте еңсіз. Бұл кезде, қарапайым деңгейге қарағанда, жүйе дамуының күрделі деңгейінің біршама кең баллдар аралығымен сипатталуы тиістігі ескерілмейді.

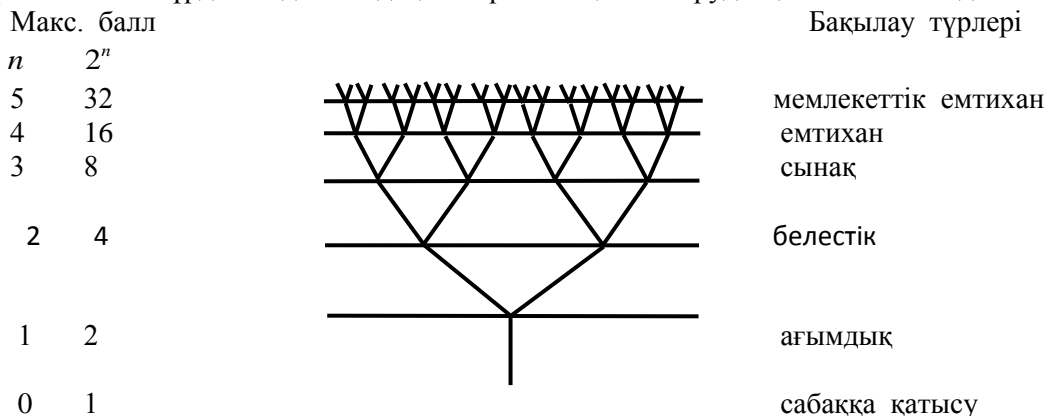
Әлемнің дамыған елдерінің жоғарғы оқу орындарында дәстүрге айналған оқытудың кредиттік жүйесі пәннің мазмұнын студенттердің өзі таңдауына және оның шартты көлемін жеке модульдер түрінде өздігінен игеруіне негізделген.

Синергетикалық көзқарас бойынша жоғарыда аталған оқытуды жандандырудың педагогикалық технологияларының мысалдары информацияны “сығудың” (концентрация) тиімді амалдары мен әдіс-тәсілдерінің қатарына жатады. Білімділік білімсіздіктен сапалы жаңа сипаттамамен - адамның информацияны қабылдау, өңдеу мен сұрыптау, сақтау қабілеттеріне тән өздігінен реттелу үдерістерінің әртүрлі деңгейлерімен өзгешеленеді.

Педагогикалық зерттеулерде кез-келген құбылыстың мәнін түсіну, таным мен зерттеудің әдіснамалық қағидаларын, заңдылықтарын меңгеру “синергетикалық аттрактордың” ролін атқарады [5, 6]. Қармап алу қасиетіне ие орнықты жиынның аттрактор деп аталатынын ескерте кетейік.

Жоғарыда баяндалған қағидаларды, талаптар мен шарттарды ғылыми негізде іске асырудың ең қарапайым, бірден-бір дұрыс және дидактикалық ұтымды жолы 1-суретте келтірілген. Онда, оқу-танымдық іс-әрекетті бақылаудың синергетикалық сызбасы “білім бұтағы” түрінде бейнеленген Таным процесінде кез-келген күй білімділік пен білімсіздіктен құралады және оның, эволюциясы

нәтижесінде әр күй тізбелі түрде жаңа екі күйге бөлініп отырады. Бұл кезде білім деңгейінің жоғарылауына сәйкес, жаңадан түзілген күйлер де, оны бақылаудың түрлері де бұрынғыға қарағанда біршама күрделі болады [1-4]. Сонымен, білімді бақылау мен бағалаудың аталған жүйесі, білімнің қарапайымнан күрделіге дейінгі деңгейлерін анықтап отыруды қамтамасыз етеді.

1-сурет. Оқу деңгейін анықтаудың синергетикалық сұлбасы.

Сондықтан, білім деңгейінің градацияларына лайықты бағаларға сәйкес баллдардың саны әртүрлі мәндерге ие болуы тиіс. Демек, бағалаудың мұндай жүйесі жеткілікті дәрежеде дараланған болып табылады. Қарапайым, күрделілігі кем білім деңгейіне сәйкес келетін баллдар саны аз, ал күрделі білім деңгейіне көп балл сәйкес келеді. Оқушылардың білім сапасын бақылаудың әртүрлі деңгейлеріне сәйкес бағаланғаннан кейін ғана, оларды (бес баллдық жүйедегі сияқты) жеке оқушы жинаған баллдарының қосындысын ретінде пайдалануға болады.

Білім деңгейінің тізбекті екіге бөлінуіне негізделген бақылау мен бағалау жүйесінің қатаң логикалық және математикалық заңдылықтары бар. Мұнда біріншіден, бинарлық ақпараттың (мысалы, 0 және 1) энтропиясы ең жоғарғы мәнге ие. Сондықтан, сигналдарды осы символдармен таңбалау тиімді. Екіншіден, күрделілігі шартты түрде n санымен ($n = 0, 1, 2, 3, \dots$) сипатталатын бақылауға сәйкес келетін максимал баллдың 2^n -ге тең болуы математикалық түрде де негізделеді. Мысалы, n элементтен тұратын жиын ішіндегі мүмкін болатын топтардың саны терулердің қосындысымен анықталады:

$$\sum_m C_m^n = \sum_m \frac{n!}{m!(n-m)!} = 2^n$$

Сонымен қатар, екі еселену бифуркациясы (Фейгенбаум бифуркациясы) саналуан табиғат құбылыстарын әмбебап түрде сипаттайтындығы синергетиканың негізіне айналған – бейсызық физиканың жетістіктерімен дәлелденген.

Бақылау түрлері мына ретпен жүзеге асырылады:

1. Оқу пәнінің түріне қарамастан, бақылау қорытындысы бойынша универсал заңдылықпен қойылатын баға мына жолмен жүзеге асырылады. Ең жоғары нәтиже $R_{\max} = 2^n$ баллмен бағаланады;

2. Бақылау түрлері оқу жоспарында көрсетіледі;

3. Рейтингік балл R семестр бойынша, тоқсан бойы жүргізілген бақылаулар және емтиханда қойылған бағалардың қорытындысымен анықталады;

4. Білім сапасының деңгейі былай анықтала

$$0,81 \leq R / R_{\max} \leq 1,0; \quad \text{аралығында "өте жақсы";}$$

$$0,62 \leq R / R_{\max} < 0,81; \quad \text{аралығында "жақсы";}$$

$$0,5 \leq R / R_{\max} < 0,62; \quad \text{аралығында "қанағаттанарлық";}$$

мұнда R_{\max} – бақылау нәтижелері бойынша қойылатын ең жоғары баға. “Қанағаттанарлық” баға

$$\frac{R}{R_{\max}} \geq 1 - 0,62 \quad \text{жағдайда да қойылуы керек деп санаймыз.}$$

5. Ұсынылған бақылау мен бағалау жүйесінде бірде-бір ойдан алынған коэффициент жоқ. Синергетикалық сандар 0,5, 0,62, 0,81 ғылыми түрде негізделген. Айта кету керек, қарапайым түрде I_1, I_2 сандарының педагогикада қолданылу мүмкіндігі, олардың бесбаллдық жүйе арқылы білім деңгейлерін бағалауға сәйкес келетіндігімен де түсіндіріледі: "қанағаттанарлық" ($I > 2/5$), "жақсы" ($I > 3/5$), "өте жақсы" ($I > 4/5$). Практикада жоғарыда келтірілген теориялық белгі-шарттардың жуықталған мәндерін (0,5; 0,6; 0,8) пайдалана беруге болады.

$R > 4/5 = 0,8$ жағдайда "өте жақсы";

$R > 3/5 = 0,6$ жағдайда "жақсы";

$R > 2/5 = 0,4$; жағдайда "қанағаттанарлық";

Сонымен, біздің осы бағытта атқарған жұмыстарымыз мынадай қорытындыларға келуге мүмкіндік берді:

1. Білім құрылымдық әдістермен бағаланады, онда негізсіз алынған, үздіксіз шкалаларды пайдалануға болмайды;

2. Студенттер мен оқушылардың рейтингі, оларға білімдері, біліктіліктері мен дағдылары үшін қойылатын бағалармен анықталады;

3. Жеке сұрақтарға берілген жауаптар білімді емес, информацияны білдіреді. Тек информацияның орта мәні - информациялық энтропия ғана білім деңгейін сипаттай алады. Сондықтан, тестік бақылау нәтижелері информациялық теорияның элементтерін қолдану арқылы өңделуі қажет.

Пайдаланылған әдебиеттер

- 1 Жаңабаев З.Ж., Ильясов Н.И., Тынтаева Ш.Б. Физиканы оқыту теориясы және әдістемесі. Алматы: 2006.- 169 б.
- 2 Жаңабаев З.Ж. и др. Фракталы, информация, турбулентность. Алматы: «Қазақ университеті». 2003. - 123 б.
- 3 Жаңабаев З.Ж., Ильясов Н, Темірқұлова Н.И. Бейсызық физика практикумы. Алматы: "Қазақ университеті", 2003. -123 с.
- 4 Ильясов Н. Жалпы физика курсы /Молекулалық физика, бейсызық физика. Оқу құралы. "Білім", Алматы: 2003. - 350 б.
- 5 Пригожин И., Стенгерс И. Порядок из хаоса. /Пер. с англ. М.: Прогресс, 1986. – 357 с.
- 6 Хакен Г. Информация и самоорганизация. М.: Мир, 1991. – 240 с.
- 7 Урсул А.Д. Проблема информации в современной науке. М. 1975. -287 с.

НОВАЯ СИНЕРГЕТИЧЕСКАЯ СИСТЕМА КОНТРОЛЯ И ОЦЕНКИ УЧЕБНОЙ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ

Н. Ильясов¹, М.И. Есенова²

¹ к.п.н., и.о. профессора,

² к.п.н., и.о. профессора,

Казахский государственный женский педагогический университет,
Казахстан, г.Алматы, e-mail: nizan@mail.ru

Знание, как сложная система, должно оцениваться структурными методами дискретным образом: измерительная шкала оценок должна соответствовать характерным уровням самоорганизации – информации, получаемой индивидом в процессе познания. В статье рассматривается созданная нами на основе синергетического анализа новая система контроля и оценивания учебной деятельности.

Ключевые слова: информация, синергетика, рейтинг, бифуркация, критерий.

A NEW SYNERGETIC SYSTEM FOR MONITORING AND EVALUATING LEARNING ACTIVITIES

N. Iliasov¹, M.I. Esenova²

¹Cand. Sci. (Pedagogy), Associate Professor,

² Cand. Sci. (Pedagogy), Associate Professor,
Kazakh State Women's Teacher Training University,
Almaty, Kazakhstan, e-mail: nizan@mail.ru

Knowledge as complex has to be estimated by structural methods discretely: the measuring rating scale has to correspond to characteristic levels of self-organization – information obtained by the individual in the course of knowledge. In article the new control system created by us on the basis of the synergetic analysis and estimation of educational activity is considered.

Key words: information, synergetics, rating, bifurcation, criterion.

IRSTI 27.29.17

ON A SOLVABILITY OF LINEAR MULTIPOINT BOUNDARY VALUE PROBLEM FOR THE SYSTEM OF ORDINARY DIFFERENTIAL EQUATIONS

*Zh.M. Kadirbayeva*¹

¹Cand. Sci (Physics,Math), Senior Lecturer,
Kazakh State Women's Teacher Training University,
Almaty, Kazakhstan, e-mail: apelman86pm@mail.ru

A linear multipoint boundary value problem for the system of ordinary differential equations is considered. The method of parameterization is used for solving the considering problem. The linear multipoint boundary value problem for the system of ordinary differential equations by introducing additional parameters at the ends and at points of partition of the interval is reduced to an equivalent boundary value problem with parameters. The article is illustrated by an example for finding the solution of the linear three-point boundary value problem for the system of ordinary differential equations.

Key words: differential equation, boundary value problem, parameterization method, solvability, fundamental matrix.

The theory of boundary value problems for ordinary differential equations is one of the actual and actively developing areas of the qualitative theory of differential equations and applied mathematics [1, 2].

One of constructive and effective methods for solving of the two-point boundary value problems for ordinary differential equations is a parameterization method [3, 4]. This method, except the proof of the unique solvability of the investigated problem, gives algorithm of constructing approximate solutions converging to its exact solution. Parametrization method has allowed establishing the necessary and sufficient conditions for the unique solvability of the problem in the terms of initial data.

The parametrization method is developed for the multipoint boundary value problems for the systems of ordinary differential equations [5-7], and in this works the effective solvability conditions are established, and the constructive algorithms for finding a solution are constructed.

The method of parameterization is used for solving a linear multipoint boundary value problem for the system of ordinary differential equations in work [8]. The linear multipoint boundary value problem for the system of ordinary differential equations by introducing additional parameters at the partitioning points of interval is reduced to an equivalent boundary value problem with parameters. The equivalent boundary value problem with parameters consist of the Cauchy problem for the system of ordinary differential equations with parameters, boundary condition and condition of continuity. The solution of the Cauchy problem for the system of ordinary differential equations with parameters is constructed using the fundamental matrix of the differential equation. The system of a linear algebraic equations with respect to the parameters are composed by substituting the values of the corresponding points in the built solutions to the boundary condition and the condition of continuity. A criterion of the unique solvability of the linear multipoint boundary value problem for the system of ordinary differential equations in terms of the matrix of system of the linear algebraic equations with respect to the parameters.

In this paper, parameterization method is also used to solve the linear multipoint boundary-value problem for a system of ordinary differential equations, only here an additional parameter is also introduced at the end point of the interval. This means that the number of unknown parameters is greater by one than the number of unknown functions. This is the novelty of the proposed article.

In the present paper we consider a linear multipoint boundary-value problem for a system of ordinary differential equations:

$$\frac{dx}{dt} = A(t)x + f(t), \quad t \in [0, T], \quad x \in R^n, \quad (1)$$

$$\sum_{j=0}^N B_j x(t_j) = d, \quad d \in R^n, \quad (2)$$

where $(n \times n)$ -matrix $A(t)$ and n - vector-function $f(t)$ are continuous on $[0, T]$, B_j are constant $(n \times n)$ matrices, $j = \overline{0, N}$, d - n -constant vector, $0 = t_0 < t_1 < t_2 < \dots < t_{N-1} < t_N = T$, $\|x\| = \max_{i=1, n} |x_i|$,

$$\|A(t)\| = \max_{i=1, n} \sum_{j=1}^n |a_{ij}(t)| \leq \alpha, \alpha - const.$$

$C([0, T], R^n)$ is the space of continuous functions $x : [0, T] \rightarrow R^n$ with the norm $\|x\|_1 = \max_{t \in [0, T]} \|x(t)\|$.

A solution of problem (1), (2) is a continuously differentiable vector function $x(t)$ on $[0, T]$ which satisfies the system of the ordinary differential equations (1) on $[0, T]$ and the multipoint condition (2).

Let us now investigate boundary value problem (1), (2) by the parametrization method. Divide the interval $[0, T]$ into subintervals: $[0, T] = \bigcup_{r=1}^N [t_{r-1}, t_r)$.

Let $x_r(t)$ be the restriction of function $x(t)$ to the r -th interval $[t_{r-1}, t_r)$, i.e. $x_r(t) = x(t)$, for $t \in [t_{r-1}, t_r)$, $r = \overline{1, N}$. Then problem (1), (2) is reduced to the equivalent multipoint boundary value problem

$$\frac{dx_r}{dt} = A(t)x_r + f(t), t \in [t_{r-1}, t_r), r = \overline{1, N}, \quad (3)$$

$$\sum_{j=0}^{N-1} B_j x_{j+1}(t_j) + B_N \lim_{t \rightarrow T-0} x_N(t) = d, \quad d \in R^n, \quad (4)$$

$$\lim_{t \rightarrow t_s-0} x_s(t) = x_{s+1}(t_s), s = \overline{1, N-1}, \quad (5)$$

where (5) are conditions for matching the solution at the interior points of partition $[0, T]$.

$C([0, T], N, R^{nN})$ is the space of function systems $x[t] = (x_1(t), x_2(t), \dots, x_N(t))$, where $x_r : [t_{r-1}, t_r) \rightarrow R^n$ are continuous and have finite left-sided limits $\lim_{t \rightarrow t_r-0} x_r(t)$, for all $r = \overline{1, N}$, with the norm $\|x[\cdot]\|_2 = \max_{r=1, N} \sup_{t \in [t_{r-1}, t_r)} \|x_r(t)\|$.

A solution of problem (3)-(5) is a system of function $x[t] = (x_1(t), x_2(t), \dots, x_N(t)) \in C([0, T], N, R^{nN})$ with continuously differentiable functions $x_r(t)$, $r = \overline{1, N}$, on $[t_{r-1}, t_r)$ satisfying, the system of ordinary differential equations (3) and conditions (4), (5).

Introducing the additional parameters $\lambda_r = x_r(t_{r-1})$, $r = \overline{1, N}$, $\lambda_{N+1} = x_N(t_N)$, and performing a replacement of the function $u_r(t) = x_r(t) - \lambda_r$ on each r -th interval, we obtain the boundary value problem with parameters:

$$\frac{du_r}{dt} = A(t)[u_r(t) + \lambda_r] + f(t), t \in [t_{r-1}, t_r), r = \overline{1, N}, \quad (6)$$

$$u_r(t_{r-1}) = 0, \quad r = \overline{1, N}, \quad (7)$$

$$\sum_{j=0}^N B_j \lambda_{j+1} = d, \quad d \in R^n, \quad (8)$$

$$\lambda_s + \lim_{t \rightarrow t_s-0} u_s(t) = \lambda_{s+1}, s = \overline{1, N}. \quad (9)$$

A solution of problem (6) - (9) is a pair $(\lambda, u[t])$ with elements $\lambda = (\lambda_1, \lambda_2, \dots, \lambda_{N+1}) \in R^{n(N+1)}$, $u[t] = (u_1(t), u_2(t), \dots, u_N(t)) \in C([0, T], N, R^{nN})$ are continuously differentiable on $[t_{r-1}, t_r)$, $r = \overline{1, N}$, and satisfy the system of the ordinary differential equations (6) and the conditions (7) - (9) at the $\lambda_r = \lambda_r^*$, $r = \overline{1, N+1}$.

The number of entered parameters will be one more than the number of unknown functions. This is due to the fact that in the given scheme of the parametrization method one more parameter is added at the point $t = T$.

Problems (1), (2) and (6) - (9) are equivalent. If $x(t)$ is a solution to problem (1), (2), then the pair $(\lambda, u[t])$ where $\lambda = (x_1(t_0), x_2(t_1), \dots, x_N(t_N))$, $u[t] = (x_1(t) - x_1(t_0), x_2(t) - x_2(t_1), \dots, x_N(t) - x_N(t_{N-1}))$, is a solution to problem (6)-(9). Conversely, if the pair $(\tilde{\lambda}, \tilde{u}[t])$ with elements $\tilde{\lambda} = (\tilde{\lambda}_1, \tilde{\lambda}_2, \dots, \tilde{\lambda}_{N+1})$, $\tilde{u}[t] = (\tilde{u}_1(t), \tilde{u}_2(t), \dots, \tilde{u}_N(t))$, is a solution to problem (6)-(9), then the function $\tilde{x}(t)$ defined by the equalities $\tilde{x}(t) = \tilde{u}_r(t) + \tilde{\lambda}_r$, $t \in [t_{r-1}, t_r)$, $r = \overline{1, N}$, $\tilde{x}(T) = \tilde{\lambda}_{N+1}$, is a solution to the origin boundary value problem (1), (2).

Using the fundamental matrix $\Phi(t)$ of differential equation $\frac{dx}{dt} = A(t)x$ on $[t_{r-1}, t_r)$, $r = \overline{1, N}$, we reduce the Cauchy problem for the system of ordinary differential equations with parameters (6), (7) to the equivalent system of integral equations:

$$u_r(t) = \Phi(t) \int_{t_{r-1}}^t \Phi^{-1}(\tau) [A(\tau)\lambda_r + f(\tau)] d\tau, \quad t \in [t_{r-1}, t_r), \quad r = \overline{1, N}. \quad (10)$$

Solving (10), we find a representation of $u_r(t)$ in terms of $\lambda \in R^{n(N+1)}$ and $f(t)$. Substituting them into (8) and (9) yields a system of algebraic equations for finding the unknown parameters λ_r , $r = \overline{1, N+1}$:

$$\sum_{j=0}^N B_j \lambda_{j+1} = d, \quad (11)$$

$$\lambda_s + \Phi(t_s) \int_{t_{s-1}}^{t_s} \Phi^{-1}(\tau) A(\tau) \lambda_s d\tau - \lambda_{s+1} = -\Phi(t_s) \int_{t_{s-1}}^{t_s} \Phi^{-1}(\tau) f(\tau) d\tau, \quad s = \overline{1, N}. \quad (12)$$

Denote the matrix corresponding to the left-hand side of the system of (11), (12) by Q , the system can be written as

$$Q\lambda = -F, \quad (13)$$

where

$$F = \left(-d, \Phi(t_1) \int_0^{t_1} \Phi^{-1}(\tau) f(\tau) d\tau, \dots, \Phi(t_{N-1}) \int_{t_{N-2}}^{t_{N-1}} \Phi^{-1}(\tau) f(\tau) d\tau, \Phi(T) \int_{t_{N-1}}^T \Phi^{-1}(\tau) f(\tau) d\tau \right)'$$

It is not difficult to establish that the solvability of the boundary value problem (1), (2) is equivalent to the solvability of the system (13).

The solution of system (13) the vector $\lambda^* = (\lambda_1^*, \lambda_2^*, \dots, \lambda_{N+1}^*) \in R^{n(N+1)}$ consists of the initial value problem (1), (2) in the initial points of sub-intervals, i.e., $\lambda_r^* = x_r^*(t_{r-1})$, $r = \overline{1, N}$, $\lambda_{N+1}^* = x_N^*(t_N)$.

If you know the $\lambda^* = (\lambda_1^*, \lambda_2^*, \dots, \lambda_{N+1}^*)$ is solution of the system (13), then the solution of the problem (1), (2) is determined by the equalities:

$$x^*(t) = \Phi(t) \Phi^{-1}(t_{r-1}) \lambda_r^* + \Phi(t) \int_{t_{r-1}}^t \Phi^{-1}(\tau) f(\tau) d\tau, \quad t \in [t_{r-1}, t_r), \quad r = \overline{1, N}, \quad (14)$$

$$x^*(T) = \Phi(T) \Phi^{-1}(t_{N-1}) \lambda_N^* + \Phi(T) \int_{t_{N-1}}^T \Phi^{-1}(\tau) f(\tau) d\tau. \quad (15)$$

Thus, in this case, we obtain the solution of the linear multipoint boundary value problem for system of ordinary differential equations (1), (2) in an analytical form (14), (15). We give an example to show that our assumptions can be satisfied.

Example. Consider on $[0, 1]$ the linear three-point boundary value problem for system of ordinary differential equations:

$$\frac{dx}{dt} = A(t)x + f(t), \quad t \in [0, 1], \quad x \in \mathbb{R}^2, \quad (16)$$

$$B_0 x(t_0) + B_1 x(t_1) + B_2 x(t_2) = d, \quad d \in \mathbb{R}^2, \quad (17)$$

where $A(t) = \begin{pmatrix} 0 & 1 \\ 2 & 1 \end{pmatrix}$, $f(t) = \begin{pmatrix} -t^3 + 2t - 2 \\ -t^3 + t^2 \end{pmatrix}$, $B_0 = \begin{pmatrix} 2 & 1 \\ 1 & -1 \end{pmatrix}$, $B_1 = \begin{pmatrix} 1 & 0 \\ 0 & -1 \end{pmatrix}$, $B_2 = \begin{pmatrix} 3 & -2 \\ 0 & 1 \end{pmatrix}$,
 $d = \begin{pmatrix} -\frac{27}{4} \\ \frac{4}{17} \\ -\frac{17}{8} \end{pmatrix}$, $t_0 = 0, t_1 = \frac{1}{2}, t_2 = 1$.

In this example a fundamental matrix of differential part is $\Phi(t) = \begin{pmatrix} e^{2t} & e^{-t} \\ 2e^{2t} & -e^{-t} \end{pmatrix}$.

Let us now investigate boundary value problem (16), (17) by the parametrization method. We introduce the additional parameters $\lambda_1 \hat{=} x(0)$, $\lambda_2 \hat{=} x\left(\frac{1}{2}\right)$, $\lambda_3 \hat{=} x(1)$, and performing a replacement of the functions $u_1(s) = x(s) - \lambda_1$, $s \in \left[0, \frac{1}{2}\right]$, $u_2(s) = x(s) - \lambda_2$, $s \in \left[\frac{1}{2}, 1\right]$. Then for the function $u_r(s)$, $r = 1, 2$, we have the equalities

$$u_1(t) = \begin{pmatrix} -\frac{1}{3}(3 - e^{2t} - 2e^{-t}) & \frac{1}{3}(e^{2t} - e^{-t}) \\ \frac{2}{3}(e^{2t} - e^{-t}) & -\frac{1}{3}(3 - 2e^{2t} - e^{-t}) \end{pmatrix} \lambda_1 + \begin{pmatrix} t^2 - 1 - \frac{e^{2t}}{3} + \frac{4e^{-t}}{3} \\ t^3 + 2 - \frac{2e^{2t}}{3} - \frac{4e^{-t}}{3} \end{pmatrix}, \quad t \in \left[0, \frac{1}{2}\right],$$

$$u_2(t) = \begin{pmatrix} \frac{1}{3}\left(e^{2t-1} + 2e^{-t+\frac{1}{2}} - 3\right) & -\frac{1}{3}\left(e^{-t+\frac{1}{2}} - e^{2t-1}\right) \\ -\frac{2}{3}\left(e^{-t+\frac{1}{2}} - e^{2t-1}\right) & \frac{1}{3}\left(2e^{2t-1} + e^{-t+\frac{1}{2}} - 3\right) \end{pmatrix} \lambda_2 + \begin{pmatrix} t^2 - 1 - \frac{11e^{2t-1}}{24} + \frac{29e^{-t+\frac{1}{2}}}{24} \\ t^3 + 2 - \frac{22e^{2t-1}}{24} - \frac{29e^{-t+\frac{1}{2}}}{24} \end{pmatrix}, \quad t \in \left[\frac{1}{2}, 1\right].$$

Boundary condition and matching conditions of solution at $t = 1/2$, $t = 1$ lead to the following system of linear algebraic equations with respect to parameters:

$$Q\lambda^* = F, \quad \lambda^* \in \mathbb{R}^6, \quad (18)$$

where

$$Q = \begin{pmatrix} 2 & 1 & 1 & 0 & 3 & -2 \\ 1 & -1 & 0 & -1 & 0 & 1 \\ \frac{1}{3}\left(e + 2e^{-\frac{1}{2}}\right) & \frac{1}{3}\left(e - e^{-\frac{1}{2}}\right) & -1 & 0 & 0 & 0 \\ \frac{2}{3}\left(e - e^{-\frac{1}{2}}\right) & \frac{1}{3}\left(2e + e^{-\frac{1}{2}}\right) & 0 & -1 & 0 & 0 \\ 0 & 0 & \frac{1}{3}\left(e + 2e^{-\frac{1}{2}}\right) & \frac{1}{3}\left(e - e^{-\frac{1}{2}}\right) & -1 & 0 \\ 0 & 0 & \frac{2}{3}\left(e - e^{-\frac{1}{2}}\right) & \frac{1}{3}\left(2e + e^{-\frac{1}{2}}\right) & 0 & -1 \end{pmatrix}, \quad F = \begin{pmatrix} -\frac{27}{4} \\ \frac{4}{17} \\ -\frac{17}{8} \\ \frac{1}{12}\left(9 + 4e - 16e^{-\frac{1}{2}}\right) \\ -\frac{1}{24}\left(51 - 16e - 32e^{-\frac{1}{2}}\right) \\ \frac{1}{24}\left(11e - 29e^{-\frac{1}{2}}\right) \\ \frac{1}{24}\left(22e - 72 + 29e^{-\frac{1}{2}}\right) \end{pmatrix}.$$

From (18) we find $\lambda^* = (\lambda_1^*, \lambda_2^*, \lambda_3^*) \in R^6$ with $\lambda_1^* = \begin{pmatrix} -1 \\ 2 \end{pmatrix}$, $\lambda_2^* = \begin{pmatrix} -\frac{3}{4} \\ \frac{17}{8} \end{pmatrix}$, $\lambda_3^* = \begin{pmatrix} 0 \\ 3 \end{pmatrix}$.

In accordance with (14), (15) we find a unique solution to Problem (16), (17)

$$x^*(t) = \begin{pmatrix} \frac{1}{3}(e^{2t} - 4e^{-t}) \\ \frac{2}{3}(e^{2t} + 2e^{-t}) \end{pmatrix} + \begin{pmatrix} e^{2t} & e^{-t} \\ 2e^{2t} & -e^{-t} \end{pmatrix} \int_0^t \begin{pmatrix} \frac{1}{3}(2\tau - 2\tau^3 + \tau^2 - 2)e^{-2\tau} \\ \frac{1}{3}(4\tau - \tau^3 - \tau^2 - 4)e^\tau \end{pmatrix} d\tau = \begin{pmatrix} t^2 - 1 \\ t^3 + 2 \end{pmatrix}, \quad t \in \left[0, \frac{1}{2}\right],$$

$$x^*(t) = \begin{pmatrix} \frac{1}{24} \left(11e^{2t-1} - 29e^{-t+\frac{1}{2}} \right) \\ \frac{1}{24} \left(22e^{2t-1} + 29e^{-t+\frac{1}{2}} \right) \end{pmatrix} +$$

$$+ \begin{pmatrix} e^{2t} & e^{-t} \\ 2e^{2t} & -e^{-t} \end{pmatrix} \int_{\frac{1}{2}}^t \begin{pmatrix} \frac{1}{3}(2\tau - 2\tau^3 + \tau^2 - 2)e^{-2\tau} \\ \frac{1}{3}(4\tau - \tau^3 - \tau^2 - 4)e^\tau \end{pmatrix} d\tau = \begin{pmatrix} t^2 - 1 \\ t^3 + 2 \end{pmatrix}, \quad t \in \left[\frac{1}{2}, 1\right],$$

i.e. $x^*(t) = \begin{pmatrix} t^2 - 1 \\ t^3 + 2 \end{pmatrix}, \quad t \in [0, 1].$

In this example, we have been able to construct the fundamental matrix of the differential part considered ordinary differential equation. Algorithm of the parameterization method allowed to construct a solution of problem (16), (17) in an explicit form.

References

- 1 Hartman P. Ordinary differential equations. – New York: Wiley. – 1964. – 612 p.
- 2 Steven G. Krantz. Differential Equations: Theory, Technique and Practice with Boundary Value Problems (Textbooks in Mathematics). –USA: CRC Press. –2015. – 480 p.
- 3 Dzhumabaev D.S. Conditions of the unique solvability of a linear boundary value problem for ordinary differential equation // Journal of computational mathematics and mathematical physics. - 1989. -V.29, № 1. -P.50-66 (in Russ.).
- 4 Dzhumabaev D.S. Approximation of the problem of finding a bounded solution by two-point boundary value problems // Differential equations. -1987. -T. 23. - № 12. – P. 2188-2189 (in Russ.).
- 5 Imanchiev A.E. Necessary and sufficient conditions of the unique solvability of linear multi-point boundary value problem // Izvestia NAN RK. -2002. -№3. - P.79-84 (in Russ.).
- 6 Dzhumabaev D.S., Imanchiev A.E. Correct solvability of linear multipoint boundary value problem // Mathematical Journal. -2005. № 1. –P. 30-38 (in Russ.).
- 7 Dzhumabaev D.S., Imanchiev A.E. A criterion for the existence of an isolated solution of a multipoint boundary value problem for a system of ordinary differential equations // Izvestia NAN RK. - 2010. -№ 3. - P.117-121(in Russ.).
- 8 Bakirova E.A., Kadirbayeva Zh.M., Kenzhebaeva K.P. Unique solvability of linear multipoint boundary value problem for the system of ordinary differential equations // Vestnik KazNRTU. - 2016. -№6 (118). – P. 332-338 (in Kaz.).

ЖӘЙ ДИФФЕРЕНЦИАЛДЫҚ ТЕҢДЕУЛЕР ЖҮЙЕСІ ҮШІН СЫЗЫҚТЫ КӨПНҮКТЕЛІ ШЕТТІК ЕСЕПТІҢ ШЕШІЛІМДІЛІГІ ТУРАЛЫ

Ж.М. Қадырбаева¹

¹ф.-м.ғ.к., аға оқытушы,

Қазақ мемлекеттік қыздар педагогикалық университеті,
Қазақстан, Алматы қ., e-mail: apelman86pm@mail.ru

Жәй дифференциалдық теңдеулер жүйесі үшін сызықты көпнүктелі шеттік есеп қарастырылады. Қарастырылып отырған есепті шешу үшін параметрлеу әдісі қолданылады. Жәй дифференциалдық теңдеулер жүйесі үшін сызықты көпнүктелі шеттік есеп шеткі және аралықты бөлунүктелерінде қосымша параметрлер енгізу арқылы параметрлі пара-пар шеттік есепке келтіріледі. Мақала жәй дифференциалдық теңдеулер жүйесі үшін сызықты үшнүктелі шеттік есептің шешімін табу мысалымен сипатталады.

Түйін сөздер: дифференциалдық теңдеу, шеттік есеп, параметрлеу әдісі, шешілімділік, фундаменталдық матрица.

О РАЗРЕШИМОСТИ ЛИНЕЙНОЙ МНОГОТОЧЕЧНОЙ КРАЕВОЙ ЗАДАЧИ ДЛЯ СИСТЕМ ОБЫКНОВЕННЫХ ДИФФЕРЕНЦИАЛЬНЫХ УРАВНЕНИЙ

Ж.М. Кадирбаева¹

¹К.ф.-м.н., старший преподаватель,

Казахский государственный женский педагогический университет,
Казахстан, г.Алматы, e-mail: apelman86pm@mail.ru

Рассматривается линейная многоточечная краевая задача для систем обыкновенных дифференциальных уравнений. Для решения рассматриваемой задачи применяется метод параметризации. Линейная многоточечная краевая задача для систем обыкновенных дифференциальных уравнений путем введения дополнительных параметров на концах и в точках разбиения интервала сводится к эквивалентной краевой задаче с параметрами. Статья иллюстрируется примером для нахождения решения линейной трехточечной краевой задачи для систем обыкновенных дифференциальных уравнений.

Ключевые слова: дифференциальное уравнение, краевая задача, метод параметризации, разрешимость, фундаментальная матрица.

ГТАХР517.956.3, 517.75

АҚПАРАТТЫ ҚОРҒАУ ӘДІСІН ПРОГРАММАЛАУ

Ж.А. Мүсіралиев¹, З.Т. Суранчиева², А.С. Маханова³

¹аға оқытушы,

²магистр, аға оқытушы,

³магистр, оқытушы,

Қазақ мемлекеттік қыздар педагогикалық университеті,
Қазақстан, Алматы қ., e-mail: musiraliev1945@mail.ru

Бұл мақалада ақпаратты шифрлау және $n \times m$ көлеміндегі шифрленген матрица мен оның түрлері қарастырылады. Шифрмәтінді қалыптастыру үшін хабар мәтінін баған бойынша кестені толтырудан кейін қатар бойынша кестенің құрамы есептеледі. Егер шифрмәтінді жеті әріп бойынша тобымен жазып отырса, шифрланған хабар алынады. Шифрды ашу кезінде іс-әрекеттер кері ретпен орындалады. Мақалада келтірілген кілттердің ең тиімдісі кестенің өлшемін қолдану болып табылады.

Түйін сөздер: криптография, криптоанализ, криптология, конфиденциалдық, аутентификация, шифрлау, шифрмәтін, кілт.

Қазіргі уақытта есептеу жүйелерінің кеңінен қолданылуы адамның еңбек ету салаларын түгелдей қамтиды. Бұл жағдай баршамызға едәуір жеңілдіктер әкеліп, жаңа мәселелерді туындатты. Олардың бірі – ақпаратты қорғау. Компьютерлік жүйелерде ақпаратты қорғау бүгінгі ғылымның ерекше саласы болып табылады. Төмендегідей ақпаратты қорғау әдістері белгілі [1]:

- жүйе компоненттерінің физикалық қатерсіздігін ұйымдастыру тәсілдері;
- бақылау, есепке алу, қатынауды басқару;
- ақпаратты қорғаудың криптографиялық тәсілдері;
- заңдылық шаралары;
- әкімшілік шаралары.

Осы тәсілдердің ішінде біз тек ақпаратты қорғаудың криптографиялық тәсілдерін қарастырдық.

Криптографияның классикалық есебі берілген ашық мәтінді бөтен адам оқи алмайтын түрге келтіру болып саналады. Әрине, бұл түрлендіруді кері бағытта да орындай алатындай болуымыз керек. Криптоанализ есебі болып криптожүйенің сенімділігін бағалау және алгоритмдерге қол сұғу саналады. Криптография және криптоанализ ғылымның бір саласын криптология ғылымы құрайды [2].

Криптографиялық алгоритм жалпыға мәлім болуы тиіс. Қазіргі криптографиялық жүйелер келесі Керкхофф ережесі бойынша құрастырылады [3]:

- алгоритмде қолданылатын түрлендірулер механизмі жалпыға белгілі деп саналады;
- алгоритмнің сенімділігі тек қана құпия кілтке байланысты деп саналады.

Бұл ереженің мағынасын, біздің ойымызша, Брюс Шнайердің «Applied Cryptography» кітабындағы мысалы жақсы түсіндіреді: «Егер мен хатты мысалға Нью-Йорк қаласында, сейфке тығып қойып, сізге тап десем, онда бұл қауіпсіздік емес. Бұл - нағыз түнек. Ал енді мен хатты алып, оны сейфке жауып, сізге сол сейфті барлық спецификацияларымен бірге тапсырайын. Тіпті жүздеген осындай сейфтерді әлемдегі ең епті ұрыларға берейін. Осы жағдайда да сіз менің хатымды сейфтен алып оқи алмасаңыз, онда бұл шын мәнінде де қауіпсіздік болады» [4].

Бүгінгі таңда ақпараттық технологияның жетілуіне байланысты (электрондық ақша, электрондық дауыс беру, цифрлік телекоммуникациялар) криптографиялық тәсілдермен шығарылатын есептердің саны өсті. Қазіргі криптография келесі есептерді шешу үшін қолданылады [5]:

1. Конфиденциалдық.

2. Аутентификация (шынайылықты тексеру). Хабарды алушы хабарды жіберуші көзді анықтай алуы керек. Хабар жіберуші өзінің шынайылығын дәлелдеу қажет.

3. Бүтіндік немесе түгелдік. Хабар алушы қолына түскен мәліметтің жол-жөнекей өзгермегендігіне көз жеткізуі керек. Ал қаскүнем шын хабарды жалған хабармен ауыстыра алмауы қажет.

4. Авторлықтан тайынбау. Хабарды жіберуші кейіннен жасаған іс-әрекеттерінен тайынбауы қажет.

5. Анонимдікті сақтау. Хабар жіберуші немесе алушы кейбір мәліметті жасыра алатындай болуы керек. Мысалы, электрондық ақша алмасу процесін жасыру немесе электрондық дауыс беру мезгілінде кімнің қалай дауыс бергендігін жасыру.

Қазіргі кезде ақпаратты шифрлаудың көптеген әдістері белгілі. Осы әдістердің ішінде ең қарапайымы және ең үнемдісі кестенің өлшемі қызмет ететін жай орын ауыстыру болып табылады [6]. Мысалы, КОМПЬЮТЕРЛІК ЖҮЙЕЛЕРДІ ҚОРҒАУ хабаркестеге баған бойынша кезектесіп жазылады. Кестенің 4 қатардан және 7 бағаннан тұратын толтыру нәтижесі 1-кестеде көрсетілген.

Шифрмәтінді қалыптастыру үшін хабар мәтінін баған бойынша кестені толтырудан кейін қатар бойынша кестенің құрамын есептейді. Егер шифрмәтінді жеті әріп бойынша тобымен жазып отырса мынадай шифрланған хабар алынады:

КЪРЖЛІГ ОЮЛҮЕҚА МТІЙРОУ ПЕКЕДР.

Шифрды ашу кезінде іс-әрекеттер кері ретпен орындалады.

1-кесте. Кестенің 4 қатардан және 7 бағаннан тұратын толтырылуы

К	Ъ	Р	Ж	Л	І	Ғ
О	ю	Л	Ү	Е	Қ	А
М	Т	І	Й	Р	О	У
П	Е	К	Е	Д	Р	.

Кілт бойынша орын ауыстыру әдісі. Бұл тәсіл кестенің бағандары кілттік сөз, сөздер тіркесі немесе кестенің қатарына теру ұзындығының саны бойынша орын ауыстырылады.

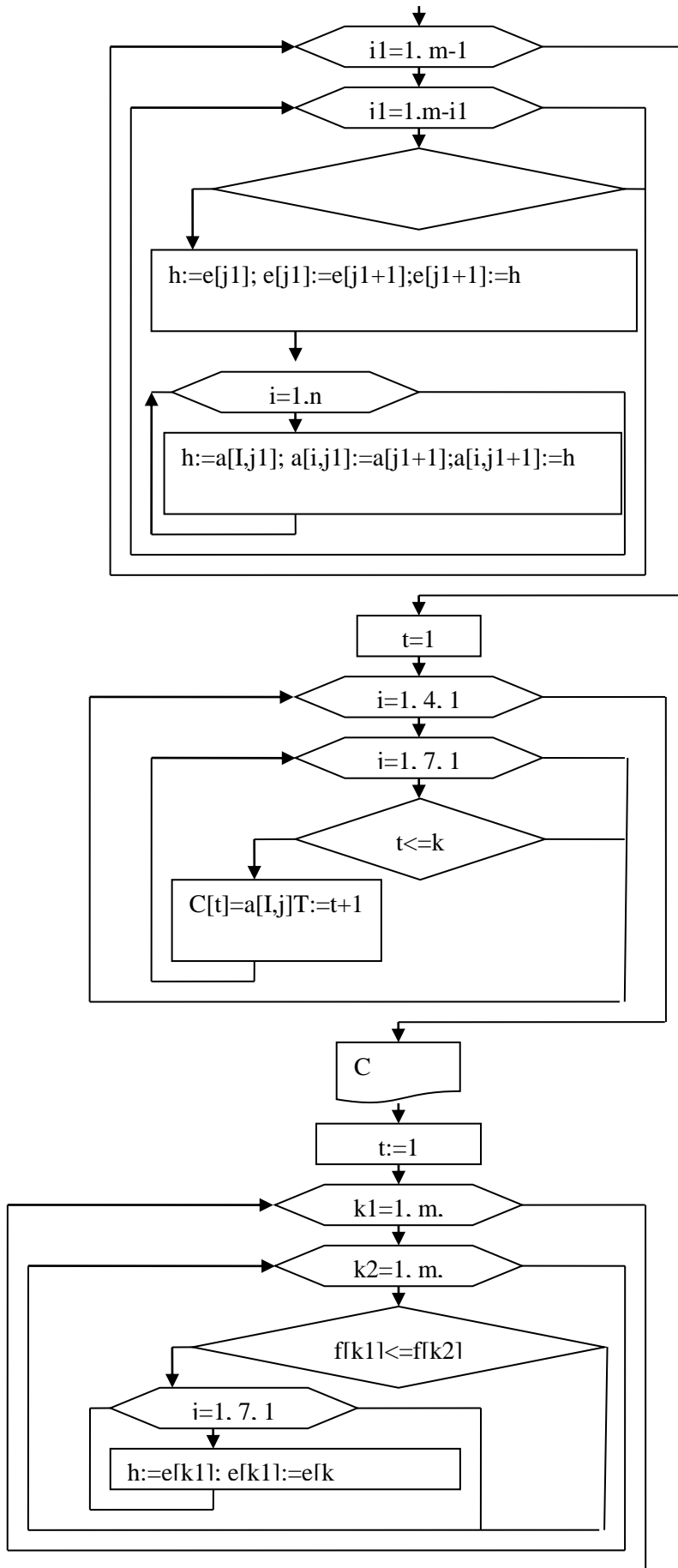
Мысалы, кілт ретінде ТЕХНИКА сөзін қолданайық, ал хабардың мәтінін «компьютерлік жүйелерді қорғау» деп алайық. 2-кестеде хабардың мәтінімен және кілттік сөзбен толтырылған екі кесте көрсетілген, бұл жерде сол жақ кесте орнын ауыстыруға дейінгі толтыруға, ал оң жақ кесте – орнын ауыстырудан кейінгі толтыруға сәйкес [7].

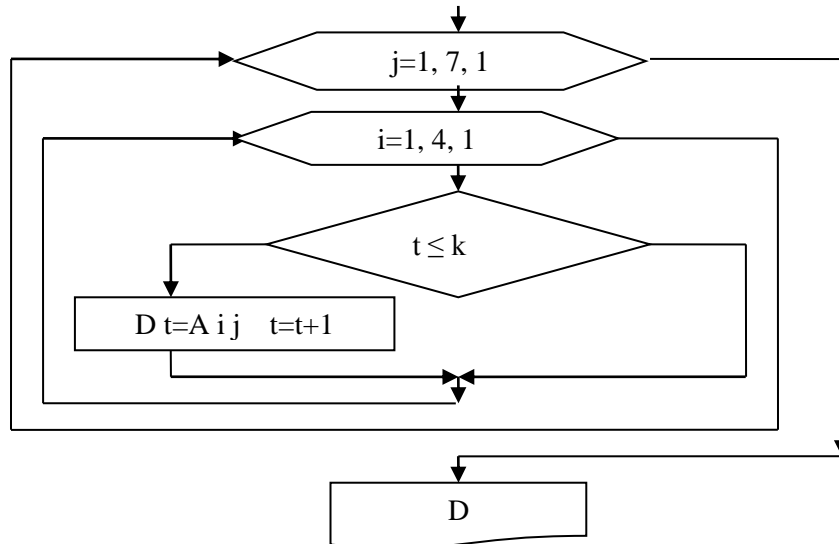
2-кесте. Хабардың мәтіні мен кілттік сөзбен толтырылған кесте

Кілт →

	Т	Е	Х	Н	И	К	А		А	Е	И	К	Н	Т	Х
	6	2	7	5	3	4	1		1	2	3	4	5	6	7
	К	Ъ	Р	Ж	Л	І	Ғ		Ғ	Ъ	Л	І	Ж	К	Р
	О	Ю	Л	Ү	Е	Қ	А		А	Ю	Е	Қ	Ү	О	Л
	М	Т	І	Й	Р	О	У		У	Т	Р	О	Й	М	І
	П	Е	К	Е	Д	Р	.		.	Е	Д	Р	Е	П	К
	а) Орын ауыстыруға дейін							б) Орын ауыстырудан кейін							

Сол жақ кестенің жоғарғы қатарында кілт, ал кілттің әріптерінің астындағы нөмірлер алфавитте кілттің әріптерінің ретімен сәйкес анықталған. Егер кілтте бірдей әріптер кездесе, олар солдан оңға қарай нөмірленетін еді. Оң жақ кестенің бағандары кілттің әріптерінің реттелген нөмірімен сәйкес орындары ауыстырылған. Оң жақ кестенің құрамындағы қатар бойынша және жеті әріп бойынша шифрмәтіннің тобының жазбасын есептеу кезінде шифрланған хабарды аламыз: ҒЪЛІЖКР АЮЕҚҮОЛ УТРОЙМІ. ЕДРЕПК. Төменде кілт бойынша орын ауыстыру әдісінің блок-схемасы мен Паскаль программалау тіліндегі программасы келтірілген.


```

begin
clrscr; b:='Kompiuterlikjuielerdikorgau.'; f:='texnika';e:='texnika';
writeln('Ashyk matin =');
writeln; write('B=',B); writeln;
{writeln('Ashyk matin engiz:');}
{for i:=1 to n*m do write('B['i,']=',B[i, ' '); writeln;}
{readln(b);}k:=1;
for j:=1 to m do
for i:=1 to n do
if b[k]>=nuk then begin
a[i,j]:=b[k]; k:=k+1; end
else break;
for i:=1 to n do begin
for j:=1 to m do
write('A['i,j,']=',A[i,j, ' '); writeln; end;
for i1:=1 to m-1 do begin
for j1:=1 to m-i1 do
if e[j1]>e[j1+1] then begin
begin h:=e[j1];
e[j1]:=e[j1+1];
e[j1+1]:=h; end;
for i:=1 to n do begin
h:=a[i,j1];
a[i,j1]:=a[i,j1+1];
a[i,j1+1]:=h; end;
end; end;
writeln('Ozgergen kilt:');
for i:=1 to m do
write(e[i]); writeln;
t:=1;
for i:=1 to n do
for j:=1 to m do
if t<k then begin
C[t]:=a[i,j]; t:=t+1;end;
write ('Jasyryn matin=',C);writeln; write ('C=');
for i:=1 to n*m do write(C[i]); writeln;
for k1:=1 to m do

```

```
for k2:=1 to m do begin
if f[k1]=e[k2] then begin
h:=e[k1]; e[k1]:=e[k2]; e[k2]:=h;
for i:=1 to n do begin
h:=a[i,k1]; a[i,k1]:=a[i,k2]; a[i,k2]:=h; end; end;    end;
{for i:=1 to n do begin
for j:=1 to m do
write('A['i,j,']=',A[i,j,'] '); writeln; end;}    t:=1;
for j:=1 to m do
for i:=1 to n do
if t<k then begin
d[t]:=a[i,j]; t:=t+1;end;
writeln ('Bastapky matin=',d); write ('D=');
for i:=1 to n*m do write(D[i]); writeln;
writeln (d); Repeat until keypressed; end.
```

Нәтижесі:

Ashyk matin =

```
B=Kompiuterlikjuielerdikorgau.
A[11]=K  A[12]=i  A[13]=r  A[14]=j  A[15]=l  A[16]=i  A[17]=g
A[21]=o  A[22]=u  A[23]=l  A[24]=u  A[25]=e  A[26]=k  A[27]=a
A[31]=m  A[32]=t  A[33]=i  A[34]=i  A[35]=r  A[36]=o  A[37]=u
A[41]=p  A[42]=e  A[43]=k  A[44]=e  A[45]=d  A[46]=r  A[47]=.
Ozgergen kilt:
aeikntx
Jasyryn matin=
C=gilijKrauekuolutroimi.edrepk
Bastapky matin=
D=Kompiuterlikjuielerdikorgau.
```

Пайдаланылған әдебиеттер

- 1 Молдовян А.А., Молдовян Н.А., Гуц Н.Д., Изотов Б.В. Криптография. Скоростные шифры. Петербург. 2012
- 2 Мүсірәлиев Ж., Суранчиева З., Маханова А.С. Электронды сызба құруда логикалық формулаларды қолдану. Қазақ мемлекеттік қыздар педагогикалық университетінің Хабаршысы, 2017. №1. 38-44 бб.
- 3 Мельников, В. П. Информационная безопасность и защита информации: моногр. / В.П. Мельников, С.А. Клейменов, А.М. Петраков. - М.: Academia, 2016. - 336 с.
- 4 Шнайер Б. Прикладная криптография. Издательство Триумф. Москва. 2012. (<http://www.ssl.stu.neva.ru/psw/crypto.html>)
- 5 Бабенко Л.К., Ищукова Е.А. Современные алгоритмы блочного шифрования и методы их анализа. - М.: Гелиос АРВ, 2016. - 376 с., илл.
- 6 Turn R., Ware W. Privacy and security in computer systems, I-A1 Amer. Scientist, vol 63, 2015, pp. 196-203.
- 7 Ware W., Security and privacy in computer systems, in 2017 S,CC, AFIPS Cont. Proc., vol. 30, 2017, pp. 287-290.

ПРОГРАММИРОВАНИЕ МЕТОДА ЗАЩИТЫ ИНФОРМАЦИИ

Ж.А. Мусиралиев¹, З.Т. Суранчиева², А.С. Маханова³

¹ст. преподаватель,

²магистр, ст. преподаватель,

³магистр, преподаватель,

Казахский государственный женский педагогический университет,
Казахстан, г.Алматы, e-mail: musiraliev1945@mail.ru

В этой статье рассматривается шифрование перестановкой с применением шифровальной таблицы, представляющей собой матрицу размерностью $n \times m$. Для генерации шифрования вычисляется содержимое таблицы после заполнения таблицы в столбце. Если шифр текста будем группировать по семи буквам, получается зашифрованное сообщение. Процесс расшифровки действия выполняется в обратном порядке. Самым выгодным из приведенных в статье ключей является использование размерности таблицы.

Ключевые слова: криптография, криптоанализ, криптология, конфиденциальность, аутентификация, шифрование, шифртекст, ключ.

THE PROGRAMMING METHOD OF INFORMATION PROTECTION

Zh.A. Musiraliev¹, Z.T. Suranchieva², A.S. Makhanova³

¹Senior Lecturer,

²MSc, Senior Lecturer,

³MSc, teacher,

Kazakh State Women's Teacher Training University,
Almaty, Kazakhstan, e-mail: musiraliev1945@mail.ru

In this article an encryption is examined by transposition with the use of enciphering table the being a matrix dimension of $n \times m$. For generating encryption, the compiled tabs are followed by tabulators in the table. If the text is blocked by the text, you will receive the encrypted message. The process of decrypting is executed in the reverse order. Most effective from the considered keys over is using of dimension of table.

Key words: cryptography, cryptanalysis, cryptology, privacy, authentication, encryption, cipher text, key.

ҒТАХР 517.956.3, 517.75

ПЛАЗМА ФИЗИКАСЫН ОҚЫТУДА АҚПАРАТТЫҚ – КОММУНИКАЦИЯЛЫҚ ТЕХНОЛОГИЯЛАРДЫҢ ҚОЛДАНЫЛУЫ

К.М. Туреханова¹, Ә.С. Игенбаева², М.А. Бортай³

¹ф.-м.ғ.к., аға оқытушы,

²оқытушы,

³магистрант,

Әл-фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті,
Қазақстан, Алматы қ., e-mail: kunduztmm@gmail.com

Бұл жұмыста физиканы оқытуда қолданылатын ақпараттық – коммуникациялық технологиялар қарастырылады. Ақпараттық технологиялардың білім беру саласында қолданылуы болашақ оқытушыларды кәсіби даярлаудың мазмұнын, әдісін және ұйымдастыру түрлерін сапалы өзгертуге, білім беру жүйесінің қарқындалуы мен оқытудың сапасын арттыру әрекеттерін іске асырады. Ақпараттық – коммуникациялық технологияларды пайдалану негізінде плазма физикасын оқыту барысында қолданып, студенттердің білім деңгейлерін арттыруға және шығармашылық жұмыс істеу біліктіліктерін дамытуға үлес қосады. Физика сабақтарында ақпараттық –технологияны жаңа тақырыпты өткенде, қорытынды – қайталау сабақтарында және т.б сабақ түрлерінде қолдану өте тиімді. Сабақ барысында слайд-фильмдерді пайдалану, дәстүрлі әдістермен салыстырғанда, сабақтың динамикасын, көрнекілігін, ақпараттың өте жоғары деңгейін және көлемін қамтамасыз етеді, сонымен қатар, тақырыпқа және жалпы физика пәніне қызығушылықты арттырады. Физика пәнінде ақпараттық технологияларды қолдану пәнді оқытуда студентке дүниенің заңдарын терең меңгертіп қоймай, студенттердің ойын дамытып, эмоциясына, сезіміне қозғау салады.

Түйін сөздер: коммуникация, технология, компьютер, плазма, физика, мультимедиа, электрондық оқулық, презентация.

Оқытудың жаңа ақпараттық – коммуникациялық технологияларын меңгеру – қазіргі заман талабы. Ақпараттандыру технологиясының дамуы кезеңінде осы заманға сай білімді, әрі білікті жұмысшы мамандарын даярлау оқытушының басты міндеті болып табылады. Қоғамдағы ақпараттандыру процестерінің қарқынды дамуы жан – жақты, жаңа технологияны меңгерген жеке тұлға қалыптастыруды талап етеді. Ақпараттық – коммуникациялық технология - оқу барысында компьютерді пайдалануға, модельдеуге, электронды оқулықтарды, интерактивті құралдарды қолдануға, интернетте жұмыс істеуге, компьютерлік оқыту бағдарламаларына негізделеді [1,2].

Ақпараттық әдістемелік материалдар коммуникациялық байланыс құралдарын пайдалану арқылы білім беруді жетілдіруді көздейді. Оқыту үрдісін ақпараттандыру қазіргі қоғамды ақпараттандыру үрдісінің бағыты болып табылады. Мұндай даму барысы, сөз жоқ, барлық салалардың да оған ілесуін қажет етеді. Әрбір мұғалімнің негізгі мақсаты– сабақ сапасын көтеру, түрін жетілдіру, студенттердің сабаққа деген қызығушылығын арттыру, олардың ізденуін, танымын қалыптастыру.

Ақпараттандырудың негізгі бағыттары:

- АКТ-ды оқу процесіне енгізу бойынша нормативтік құқықтық базаны жетілдіру;
- компьютерлік техникамен қамтамасыз етушіліктің әлемдік көрсеткішіне жету үшін орта білім беру ұйымдарын одан әрі компьютерлендіру;
- орта білім беру ұйымдарын Ғаламтор желісіне қосу;
- білім берудің барлық деңгейлерінде арақашықтықтан оқыту технологияларын дайындау және енгізу;
- аймақтарда білімдік ақпараттық ресурстық орталықтарды және министрліктің білімдік порталын құру;
- білімдік бағдарламаларға сәйкес орта білім беру ұйымдарын электрондық оқулық басылымдармен жасақтау;

- мемлекеттік органдардың біртұтас көліктік ортасының базасында портал мен аймақтардың ресурстық орталықтарын біріктіру;
- мониторингтің (сараптаманың) ақпараттық жүйесін енгізу;

Әрбір ұстаздың алдына келген бала да әртүрлі ойлау қабілетінде болады, мысалы кейбірі шапшаң ойлап, тез жұмыс істесе, кейбірі тақырыпты баяу қабылдап, оған тапсырманы (тақырыпты) қайтадан қарап шығу тиімді болып табылады.

Сабаққа дайындық барысында электрондық оқулықтар, интернет желісінің ақпараттары қолданылады және оқытушы мен студенттерге арналған дидактикалық материалдар, оқу-әдістемелік құралдар жасалады [3]. Физиканы оқытуда қолданылатын компьютерлік технология, онлайн курс, электронды оқулық, мультимедиалық және гипермәтіндік технологияларын пайдаланып, осылардың негізінде плазма физикасын оқыту барысында қолданып, студенттердің білім деңгейлерін арттыруға және шығармашылық жұмыс істеу біліктіліктерін дамыту [4].

Студент тұлғасының дамуына ықпал жасайтын электрондық оқулықпен сабақтар жүргізудің негізгі міндеттері студенттердің базалық білім, ептілік, дағдыларын игеру жүйесін жетілдіру, оқыту үрдісінде теориялық және өнімділік ой құрастыру әрекеттері арқылы танымдық қабілеттерін белсендіру, танымдық қызығулары арқылы оқуға деген мотивациясын дамыту, оқу материалын игеруде және оқу іс-әрекеттерінде жете ұғынуға талпындыру, өзіндік жұмыстарының ізденісті-зерттеу түрлерін ұйымдастыру, оқу үрдісінде компьютерлік технологияларды қолдану, әр түрлі шапшаңдықпен және әр түрлі көлемді оқу материалын игерудің мүмкіншілігін ашу. Осы міндеттер негізінде дәстүрлі білім беру жүйесінде де студент дамуына жәрдемдесетін оқу тобында оқытушылар мен студенттердің күш-жігерлерін біріктіретін оңтайлы жағдай тудыратын тілектестік жұмыс жағдайын қалыптастыру, студенттер мен мұғалімнің қарым-қатынасы әрекеттестік ұстанымы мен жеке тұлғалық түсінісушілік негізінде іске асырылуы, шығармашылық мүмкіншілігін тудырып, қабілеттерінің жан-жақты дамуына ынталандыруды көздеген әр түрлі әдіс-тәсілдерінің кең қолданылуы (диалог-сабақтар, есеп талдау, әр түрлі тәсілмен шығару, кері есеп құрастыру, есепті тексеру, пікірталас, іскерлік ойын сабақтары, т.б), балалардың эмоционалды-сезімділік және абстрактілі, қисынды ой құрастыруын дамытуға ықпал етілуі, танымдық қызығуын арттырып және білім алу нәтижелерін жүйелі талдаудан өткізіп бағалау, өздерінің жетістіктерін өздеріне талдатып, өзіндік бағалау әрекеттерінің ұйымдастырылуы сияқты ерекшеліктері де бар.

Ақпараттық технологияның даму қарқынымен тесттерді құру және басқарудың бірнеше бағдарламалық қамтамасыз ету технологиялары пайда болып, қолданысқа ену үстінде. Осындай технологияның негізінде iSpring QuizMaker кең қолданысқа ие болып отыр. Электрондық оқулықтың бағалық – нәтижелік бөлігі тесттер арқылы жүзеге асады. Тест сұрақтарына жауап бергеннен кейін студент диаграмма түрінде өзінің білім деңгейін көре алады. Сонымен қатар video converter бағдарламасы сұранысқа ие бағдарламалардың бірі, себебі video converter бағдарламасында бейнежазба тез және әртүрлі форматта жүктеледі, электрондық оқулық жасау барысында дәрістерде физикалық құбылыстарды бейнежазба арқылы көрсету тиімді. Оқытудың компьютерлік технологиясының оқу үрдісінде кеңінен енуі студенттердің өзіндік және шығармашылық белсенділігін дамыта отырып, электрондық оқулық көмегімен олардың өзіндік жұмыс түрлерін орындауға баулиды.

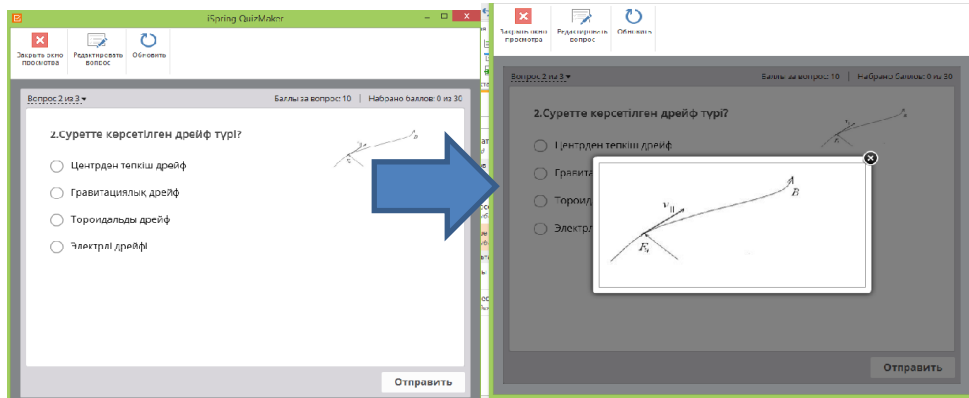
iSpringQuiz Maker – интерактивті тестті құруға арналған жаңа құрал болып табылады, мұнда 23 түрлі тест жасау мүмкіндігін пайдалана аласыз. Аталған құралды пайдалану үшін төменде келтірілген мүмкіндіктерді пайдаланған қолданушы үшін және тест тапсырмаларын өңдеуші үшін де тиімді.

iSpring QuizMaker-дің қосымша мүмкіндіктері:

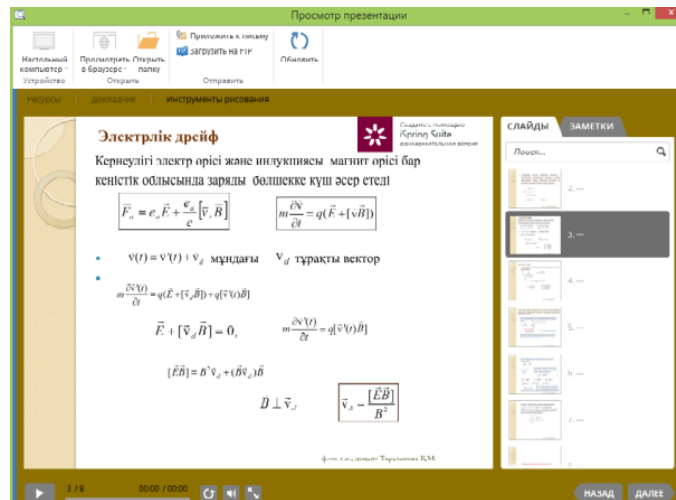
- Сұрақтар мен жауаптарға кескіндерді, аудио, видеофайлдарды және формулаларды қою;
- сұрақтар жауаптарының хабарламаларын өзгерту;
- ақпаратты слайдтар құру;
- сұрақ жауабының дұрыстығына байланысты тармақталуды құрау;
- сұрақтарды топтарға біріктіру;
- әртүрлі топтардан сұрақтардың керектісанын кездейсоқ тандау;
- тесттің дизайнын құру;
- Microsoft Excel –ден сұрақтарды импорттау;
- баллдарды есептеуді ұйымдастыру;

– тестілеуөтуережелерінқою: уақыттышектеу;

Плазма физикасының негіздері пәні бойынша Ispring Quiz Maker - бағдарламасында жасақталған тест.

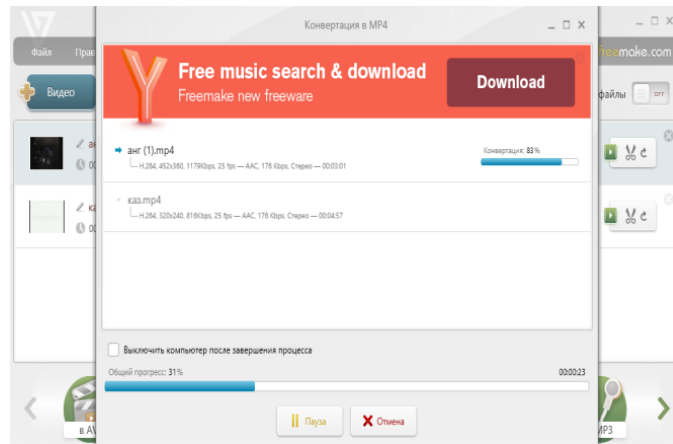

1- сурет. Ispring Quiz Maker бағдарламасын жүктелген тест

2 – сурет. Плазма физикасының негіздері пәніндегі, 2-дәріс ЭМӨ- тегі зарядталған бөлшектердің қозғалысы бойынша Ispring Quiz Maker- бағдарламасына жүктелген презентация.

Video converter – бағдарлама онлайн тіркелуді қажет етпейді және оны <http://www.freemake.com/> сілтемесімен жүктеп алуға болады. Video converter бағдарламасы бейнебаянды әр түрлі форматта түрлендіре алады: AVI, MP4, MKV, WMV, MPG, 3GP, SWF, FLV, TOD, MOV, RM, QT, TS, MTS және 50 әртүрлі сайттардан видео форматты файлдарды конвертация жасауға мүмкіншілігі бар. Соның ішінде бұлар: YouTube, ВКонтакте, Mail.ru, Яндекс.Видео, Facebook, MTV сияқты белгілі талап етілген веб-ресурстар. Бұдан өзге видеоредактордың тамаша мүмкіндіктері бар (слайд-шоу, деректерді дискіге жазады). Бір программада көптеген мүмкіндіктерді пайдалануға болады.

3 – сурет. Video Converter бағдарламасына бейнебаян жүктеу терезесі

Плазма физикасының негіздері пәніндегі дәрісте көрсетілетін плазма туралы Video converter-бағдарламасына жүктелген бейнебаян.

4– сурет. Video converter бағдарламасында жүктелген бейнебаян

Ақпараттық-коммуникациялық технологияны дамыту - білім берудің бір бөлігі. Соңғы жылдары заман ағымына сай күнделікті сабаққа компьютер, электрондық оқулық, интерактивті тақта қолдану жақсы нәтиже беруде. Білім беру жүйесі электрондық байланыс, ақпарат алмасу, интернет, электрондық пошта, телеконференция, On-line сабақтар арқылы іске асырылуда.

Қазіргі білім беру ісінің басты шарттарының бірі болып студенттің өзіне керекті мәліметті өзі іздеп табуына үйретіп, олардың өз оқу траекторияларын өзінің таңдай білуі есептеледі. Менің ойымша, ақпараттық білім беру ортасын жобалаудағы басты мақсат студенттің өздігінен оқуға талаптандыру, яғни ізденімпаздыққа үйрету болып саналады. Физика сабағында оқу сапасын арттыру арқылы студенттердің дамуына ықпал ету – әрбір мұғалімнің кәсіби шеберлігі мен құзіреттілігіне тікелей байланысты. Жаңа ақпараттық технологияны физика сабақтарында пайдалана отырып, олардың білім, білік дағдыларын қалыптастыруға қызығушылығын арттырып, түрлі деңгейдегі есептерді шығартып, оны талдай білуге үйрету. Логикалық ойлау қабілеттерін дамытып, интернет желісінен сабаққа қажетті деректерді өз бетімен ізденуге, компьютерлік сауаттылықтарына жол ашып, сабақта алған білімдерін өмірде қолдана білуге, интерактивті тақтаны, электрондық оқулықтарды пайдалануға студенттердің бойында ынтымақтастық педагогикасының жүзеге асуына, бірлесіп әрекет етуге, сабақта жайлы да жағымды психологиялық жағдай орнауына мүмкіндік береді.

Пайдаланылған әдебиеттер

- 1 Жолдасова Б.Б. Инновациялық технологияларды білім беруде қолдану. Білім, 2007. №5.
- 2 Anisoara Ivanov, Andrei Neacsu // European J of Physics Education.2011.Volume 2.Issue 3
- 3 Доллинер Л. Ақпараттық коммуникациялық оқыту технологияларының мәселелері және болашағы. «Информатиканегіздері» ғылыми-әдістемелік журналы, 2008, №1, 2-4 б.
- 4 Андреев А.А. Компьютерные и телекоммуникационные технологии в сфере образования. Школьные технологии. 2001. №3
- 5 Есенгабылов И. Использование информационно-коммуникационных технологий в обучении физике в школах Казахстана. Успехи современного естествознания. 2015. № 1-5.
- 6 Қазақстан Республикасы білім беруді дамытудың 2011-2020 жылдарға арналған мемлекеттік бағдарламасы
- 7 Электрондық оқулықтарды пайдаланудың педагогикалық ұстанымдары //Қазақстан мектебі, 2008. №11.

ПРИМЕНЕНИЕ ИНФОРМАЦИОННО-КОММУНИКАЦИОННЫХ ТЕХНОЛОГИЙ ДЛЯ ИЗУЧЕНИЯ ФИЗИКИ ПЛАЗМЫ

К.М. Туреханова¹, А.С. Игенбаева², М.А. Бортай³

¹к.ф.-м.н., ст. преподаватель,

²преподаватель,

³магистрант,

Казахский национальный университет им.аль-Фараби,
Казахстан, Алматы, e-mail: kunduztmm@gmail.com

Использование информационных технологий в области образования способствует качественным изменениям в содержании, методах и организационных способностях будущих учителей, повышает качество образования. Применение информационно – комунікативных технологий при изучении физики плазмы способствует развитию знаний студентов и развитию творческих навыков. При проведении новой темы на занятиях физикой, на заключительных и повторных уроках и т.д. очень эффективно использовать ИТ. Использование слайд-шоу на занятиях по сравнению с традиционными методами обеспечивает высокий уровень динамики, видимость, высокий уровень информации, а также повышает интерес к предмету общей физики. Во время подготовки к занятию используются электронные учебники, интернет – информация и разрабатываются дидактические материалы, учебные пособия для учителей и студентов. Использование информационных технологий в физике дает студенту не только глубокое понимание законов мира, но также стимулирует и развивает эмоции учащихся.

Ключевые слова: ИКТ, компьютер, плазма, физика, мультимедиа, электронный учебник, презентация.

THE USE OF INFORMATION COMMUNICATION TECHNOLOGIES FOR THE STUDY OF PLASMA PHYSICS

K.M.Turekhanova¹, A.S.Igenbaeva², M.A.Bortay³

¹Cand. Sci. (Physics, Math), Senior Lecturer,

²Teacher,

³Graduate student,

Al-Farabi Kazakh National University,
Almaty, Kazakhstan, e-mail: kunduztmm@gmail.com

The implementation of information and communication technologies promote the development of students' knowledge and the development of creative skills in the study of plasma physics. It is very

effective to use information technology in conducting a new topic on physics, on final and repeated lessons, etc.. The application of slideshow in lessons provides with comparing of the traditional methods a high level of dynamics, visibility, high level of information, and also it increases interest in the subject of general physics. There are used electronic textbooks, internet in during of the preparation for the lesson and didactic materials, teaching aids for teachers and students are developed from this information. The use of information in physics gives the student not only a deep understanding of the laws of the world, but also stimulates emotions, develops students' emotions.

Key words: communication, technology, computer, plasma, physics, multimedia, electronic textbook, presentation.

ФИЛОЛОГИЯ

PHILOLOGY

ГТАХР: 82.09; 82-95

ЛУ ШҮННЫҢ “АЙҚАЙЫ”

Сия Иү¹

¹Іле педагогикалық университеті, қоғамдық ғылымдар институтының доценті,
Қытай Халық Республикасы, Құлжа қ., e-mail: 1479566108@qq.com

Мақалада жазушының “Айқай” атты әңгімелер жинағы талқыланады. Жинаққа енген әңгімелерге жеке-жеке қысқаша сипаттама беріледі. Жазушы осы шығармалары арқылы сол кездегі отарлық жүйедегі қытай қоғамына қарата алқымына тығылған жан дауысын бар күшімен айтқысы келеді [1]. Алайда, аузын ашса, жан сарайы құлазып сала береді. Торыққан, әлжуаз халы мен жақсы күннен ешқашан үмітін үзбеген асқақ мұратын баяндайды.

Түйін сөздер: Қытай, Лу Шүн, айқай, үмітсіздік, құлазу, болашақ.

Лу Шүн – (25.9.1881-19.10.1936) Қытайдың ұлы жазушысы, ойшылы. Қытай жазушылар одағының “Лу Шүн” әдеби сыйлығы осы жазушының құрметіне беріледі. Лу Шүн қытай халқы үшін, тіпті әлем оқырмандары үшін танымал тұлға. Оның дүниетанымының қалыптасуына өзінің жеке-дара ойлау қабілеті, ол жолдағы ұмтылысымен қоса, сол тұстағы өркениетті елдердің озық ойынан сусындай білгендігі де игі ықпал еткенін анық. Ол сондай-ақ көптеген шетел жазушыларының шығармаларын тәржімалап, халыққа жеткізіп отырды. Мысалы, «Спартак рухы», француз жазушысы – Фанорьеаның «Жер өзегіне саяхат», «Айға сапар» секілді фантастикалық шығармаларын аударып жариялады. Сонымен бірге «Мәдениеттегі ауытқушылық туралы» деп аталатын еңбегінде Ницше, Ибсен қатарлы батыс ойшылдарының, әдебиетшілерінің еңбектерін таныстырумен бірге, өзінің де философия мәдениет жөніндегі пайымдауларын ұсынады. Ал «Сикырлы поэзияның құдіретінде» Байрон, Шиллер, Пушкин, Лермонтов, Петефи, Мискевич сияқты батыстың романтик ақындарының шығармашылық ерекшелігін жан-жақтылы таныстырады. Қорыта айтқанда, Лу Шүн өзінің отандастары үшін қай кезде де, өткеннің көркем шежіресі, бүгіннің қатал безбені, ертеңгі күннің адастырмас темір қазығы болып танылды. Ал біздің заманымыздың оқырмандары үшін қытай халқын танудың жанды оқулығы ретінде бағаланады. Демек, Лу Шүнды тану деген сөз қытай халқын тану деген сөз болып табылады.

Лу Шүн шығармашылығын ғылыми мақала немесе зерттеу еңбектері арқылы толық қанды танып-білу мүмкін емес. Алайда, шетелдік оқырмандарға жазушының шығармасы мен идеясын және сол кездің тарихи келбегін жеткізу мақсатында, оның “Айқай” атты әңгімелер жинағын талдап, жинаққа енген әңгімелердің біразына қысқаша сипаттама беруді жөн санып отырмын.

“Есалаңның естелігі” - естелік түрінде жазылған бұл әңгімеде есалаңның жан дүниесіндегі үрейі суреттеледі. Есалаң айналасындағы адамдардың, ағасының, дәрігердің өзін жеп қоюынан қатты қорқады. Ол үйінен шықпай ескі жазбаларға үңіледі. Оның бұл бейнесін жазушы былайша суреттейді: *“Әрқандай істі зерттемей тұрып, ұғыну қиын. Адам жеу – ежелден бар құбылыс екенін білгеніммен, оның онша байыбына бармаппын. Зерттеп көрейін деп тарихқа үңілсем, ондағы деректердің мерзімі жазылмапты, тек қана әрбір бетіне «қайырым, әдеп, мораль, мінез» деген сөздерді айбақ-сайбақ қып жаза беріпті. Менен ұйқы қаша бастады, тарихи құжаттарды түннің жарымына дейін шұқшып оқып шықтым. Oh, міне, таптым! Бүкіл кітаптың өн бойындағы әрбір сөздің тасасында «адамның етін же!» деген сөз жазулы тұр екен. Таңданғаным сонша есім шығып кетті!”*

Лу Шүнның бұл түрдегі дүниелерге қалам тартуы тегін емес еді. Ол қытайдың ескі жазбалар сырымен бұрыннан ақ таныс еді. Оған оның “Қытай романдарының тарихи желісі” атты еңбегін оқысаңыз өзіңіз де көз жеткізесіз. Ол Будда кітабы, Конфуцилық тағылым мен христиандық ілімді сондай-ақ ескі заман тарихшысы Сы Мачян мен ақын Чүй Юан және ұлы жазушы Сау Шучиннің еңбектерін терең меңгерген. Оның бұл дарыны оның әңгімелерінде көрініс тауып отырады.

Лу Шүн осыншама ескі қытай әдебиеті мен тілін жете меңгерседе, оған қатысты екі ұдай көзқарас ұстаған. Мәселен, ескі әдебиетінің сикырлы ирімдерін өзінің шығармаларында шебер пайдалана отырып, енді бір жағынан, жастардың ескілікті кітаптарды оқуын құптамаған, есесіне

дамыған елдердің, әсіресе батыстың шығармаларын көп оқуға үндеген. Оның бұл қайшылыққа толы көңіл-күйі шығармаларынан байқалып отырады.

Біз сөз етіп отырған “Есалаңның естелігінде” адамға ой саларлық бір эпизод бар. Есалаң қиялында бір адамды көреді, ол былайша суреттеледі:

“Жас шамасы жиырманың о жақ бұ жағында сияқты, кейіп-кесірін анық байқай алмадым, ол маған күлімсіреп бас изеді, бақсам күлкісі де шын күлкіге онша келіңкіремейді. Сосын мен одан:

- Адам жеу деген дұрыс қылық па өзі? - деп сұрадым.

- Ашаршылық болмаса, адамды қалай жейді? - деп, ол бұрынғысына күлімсіреп жауап берді. Мен бұның да әлгі адам жеуге құмарлардың жемтікесі екенін бірден аңғардым. Сосын ерлік жігерім тасқындап кетті білем:

- Жоқ, сол дұрыс қылық па? - дедім, тақымдап.

- Мұндайды сұрап қайтесің, өзің...барып тұрған... қылжақбас екенсің... Бүгін ауа райы қандай тамаша болып тұр, - деді ол.

- Күн райының жақсы екенін білем, ай да жарық. Бірақ мен сенен: сол дұрыс қылық па? - деп сұрап тұрмын.

Ол ыңғайсызданып қалды да:

- Жоқ... - деді міңгірлеп.

- Жоқ? Олай болса олар неге жеді!

- Жоқ, ондай жағдай болған емес...

- Болған емес? Бөрілі деген ауылындағылар жеп жатыр деп естідім, ал бұрынғылардың жегені туралы кітапта да жазулы тұр, мұның барлығы тайға таңба басқандай бадырайып тұрған жоқ па!

Оның өңі темірдей сұрланып кетті. Сосын маған көзін шақшистып:

- Болса болған да шығар, бұл өзі ежелден бері бар жағдай... - деді.

- Ежелден бері бар жағдай болса, дұрыс бола бере ме?

- Бұл туралы сенімен сөйлескім келмейді, қысқасы, сен мұндай сөздерді айтпа.

Қателесесің! Мен көзімді алайтып орнымнан атып тұрып едім, әлгі адам ізім-ғайым жоқ болды. Тұла бойымды тер басып кетті...

Міне, бұл сол үрейлі, үмітсіз заманның образы еді. Оны Ду Шүн болмасада, әлде біреу осылай шындықты айту керек еді. Мәселен, “Құдай өлді”-деп Ф.Ницше айтқанда. Лу Шүн анығында сол кезеңнің осы жастағы «тарихи аралықтардың» тағдырын жақсы білді. Ол олар туралы үнсіз-самарқау қалуына да, тіпті, жайдары-жайсаң бейне де таныта алар еді. Бірақ, ол өз заманының шындығын айтатын досы болуды қалады. Ол көп адам жақсы деген дүниенің жақсы бола бермейтіндігін, әлде біреуді қорласаң, бір топ адамды өзіне қарсы қойып алатындығын жете түсінді. Оның бұл тұжырымы оның көптеген эсселерінде көрініс тауып отырды. Ол өзі сомдаған кейіпкерлері арқылы ұйқыдағы “үнсіз Қытайды” оятып, жаңа өмірді көргісі келді, оны асыға күтті. Сондықтан оның сұлу сөз сапырып, әсемдік пен табиғатты жырлап отыруға уақыты болмады. Ол барынша өзі өмір сүрген мешеу саяси-қоғамдық ортаның сұрқия бет-пердесін ащы-мысқылға толы, кекесінмен “тырнап” ашып, оспақтап сынап-мінеп отырды. Оның бұл үні “Айқай” болып ұйқыдағы елдің аспанында жаңғырып жатты.

Ол өзінің осы еңбегі үшін тым көп уақыты мен ақыл-парасатын жұмсайтындығын білді. Ол Лао Цзуды жақсы көріп оқыды. Бірақ Конфуцийдің «Дүниені өзгерту үшін, алдымен адам өзгерісті өзінен бастау керек»-деген ойға сиятын идеясын құп көрді. Өзі арқалаған ауыртпалықпен бірге мәңгілікке жоқ болып кетіп, келер ұрпаққа жақсы күнді сыйлағысы келді. Ол Қытайды соншалықты беріле сүйді, бірақ қытайлықтарды жақсы көре алмады, Лу Шүн тек елінің болашағынан үміт күтті, қазіргі күйінен түңілді [2].

Батыстың әдебиеті мен философиясына қаныққан Лу Шүн олардан өзіне үлгі тұтарлық ұстаздарды тапты. Соның бірі - Андре Жид. Оның: *“Бақиға армансыз аттансам, мен үшін одан артық арман болмас. Ол үшін тіршілігімдегі барлық құштарлығым мен күш-жігерімді толық ада етіп кетуім тиіс. Өйтпегенде, олар маған көрімде де тыныштық бермесі анық. Сондықтан көңілге бүккен барша үмітімді ақтап кетуім керек. Сонда ғана, еш уайымсыз көз жұмамын. Кемелді өмір сүр, қайғысыз ажал құш”* - деген осы өмірлік ұстанымын Лу Шүнде өміріне тірек еткен секілді. Егер Фридрих Ницше оны кездестірген болса, қабағын түйіп тұрып, жарқын дауыспен “Міне бұл - Бірегей адам” дері сөзсіз/3/. Өйткені, ол «Адам бұл – күз үстіндегі жыртқыш пен жоғары санатты адам

арасындағы арқан. Өту де қауіпті, жол жүру де қауіпті, артқа қарау да қауіпті, қорқыныш пен тоқтау да қауіпті. Адамның ұлылығы сол – ол нысан емес, көпір»-деген жоқ па? [4].

“Қаралы жанның қайғысы” әңгімесі де сол кездегі ең таңдаулы әрі ең ықпалды шығарманың бірі болды. Оқиғаның желісіне жаңаша тәрбие алған жастар Жуан Шың мен Зы Жунның махаббаты негізгі арқау болады. XIX ғасырдың 20 жылдары Қытай қоғамында Батыстың әдеби мәнері мен үлгісі ене бастаған кез еді. Тарихта мәлім «4-мамыр» әдебиет төңкерісі тұсында поэзия, прозамен қабаттаса, жарыса жанданған жанрдың бірі – драматургия саласы болды. Жастардың еркін махаббаты, неке теңдігі секілді әлеуметтік мәселелер ескі дәстүр-салттармен қарама-қайшы келіп, қоғамда, әсіресе жаңашыл жастар арасында қызу қолдауға ие болып жатқан тұс болатын. Бұған Генрик Юхан Ибсеннің “Қуыршақ үйі” секілді әлемге танымал сахналық шығармалардың да әсері мол болды. Жүйеден, шығарма кейіпкері Нораның үйден кетіп қалуы оның ерлігі мен батылдығы ретінде танылып былайғы жұрттың алқауына ие болып жатты. Алайда, Лу Шүн бұл үрдіске сын көзбен қарады. Ал оқиғаның ары қарай қалай өрбитінін Ибсеннің өзі де жазған емес. Лу Шүн Нораның үйден құр қол кетуі туралы “Оған алдағы уақытта ас-су, киім-кешек керек емес пе? Тек жалғыз сезімге сүйенген “жалаңаш” махаббат жастарды бақытты ете ала ма?” деген ойда болды, әрі бұл ойын осы “Қаралы жанның қайғысы” арқылы жеткізді де.

Жуан Шың мен Зы Жунның сол кездегі жаңашыл, албырт жастарға тән бала махаббаттары өмірдің катал әрі сынаққа толы тағдырынан асып өте алмады. Екі түрлі көз-қарас, екі түрлі талғам мен тәрбие ең соңында екеуі арасындағы ыстық сезімнің солуына соқтырады. Төркініне кеткен Зы Жун қайғыдан қан жұтып өмірден ерте аттанады. Жарының өлімі Жуан Шыңға өте ауыр қайғы әкеледі. Әңгіме оның өткенін ойлау, сағына, өкіне еске алуы негізінде жазылады. Лу Шүн жандүниесі өткен күннің өкініші мен мұңына мүжілген Жуан Шыңның қаралы, азалы көңіл-күйіне мұңдас, тілектес пиғылда емес, қайта Шекспирдің “Гамлет” трагедиясындағы Гамлеттің өліміндей шарасыздық пен дағдарысқа толы тағдырды шендестіреді. Даналар сөзімен айтқанда: махаббаттың теріс беті қарғыс, ыстықтың қарсы мәні - суық. Демек, бұл адамдар аздамзатты сүйді, ғаламды сүйе білді, әрі адамзаттың немқұрайлылығы мен талғамсыздығының қайғысын көрсетіп беріп кетті деуге болады.

“Дәрі”. Бұл әңгіме 1919 жылы жазылған, сол жылы қытайдың осы заман әдебиетін насихаттайтын «Жаңа жастар» журналында жарық көреді. «Дәрі» — Лу Шүн әңгімелері ішіндегі бөгенайы бөлектеу дүние. Әңгіме қысқаша былай: қытай аңыздарында адамның ыстық қанына шыланған нан өкпе ауруына ем болады-мыс. Бұны естіген жалғыз ұлдары өкпе ауруына шалдыққан ерлі-зайыпты екеуі, үкіметке қарсы болып басы алынған төңкерісшінің қанына шыланған нанды ауру балаға жегізеді. Бірақ одан бала жазылмайды да, көп өтпей шегінейді. Әңгіменің соңында өлген бала мен төңкерісшінің қабірлері қатар қойылып, екі ұлдың қан жұтып қатар тұрған екі анасы мен қос бейіт арасындағы бір сұрлеу жолдың жатқанын суреттейді. Бірақ жазушы осы шағын дүниеден тұтас бір тарих пен саясатқа, қоғамға жүк болардай ауқымды ойды айтады. Ең әуелі басқалардың аузымен ғана аталып өтетін төңкерісшінің тегі Ши, ал оның қанымен ауруын емдетпек болған баланың тегі Хуа делінеді. Бір-біріне мүлде кереғар осы екі образдың атын қосып оқысақ, қытай тілінде “Хуашиа” деген сөз келіп шығады. Бұл сөздің арғы заманда “қытай” дегенді білдіргенін білеміз. Енді бір сөзбен айтқанда, Лу Шүн бұл әңгімесінде қытай халқының екі ұлының тағдыр- талғамын сөз етеді. Қытай ұлтының бір ұлы жат ұлттардың ұлттық езгісіне қарсы шығып жанын құрбандыққа шалады.

Бірақ оның бұл құрбандығын былайғы тобыр түсіне бермейді, түсінгенді былай қойғанда олар сол ұлт қаһарманының қанына шыланған нанға ауыз салалуға дейін барады.

“Тірілген соң”. Бұл Лу Шүннің ең соңғы жазған әңгімелерінің бірі. Әңгіме Қытай тарихында өткен әйгілі ғұлама - Жуан Зының сапар үстінде, жол жөнекей кездескен өлген адамның бас сүйегі арқылы оны тірілтіп алғаны және сол адаммен арадағы болған оқиға диалог негізінде өрбиді:

Жуан Зы өзінің әулиелігімен қу сүйекке жан бітіреді де, тірілген адамға қарап:

- Сен әуелде осыдан 500 жыл ілгері өмірден өткен адам едің, мен сені қайта тірілттім - дейді.

Мұны естіп таңырқаған адам:

- Мүмкін емес, мен бар болғаны біраз көзімнің шырымын ғана алдым - дейді. Оның сөзін күле тыңдаған ғұлама:

- Солай, менің есімім Жуан Зы әулие, сені 500 жылға өлі күйден міне енді тірі күйге әкелдім – дейді, сөзін тағы қайталап. Ал әлгі адам оған мүлде сенбейді де:

- Жо, жоқ мүлде олай емес. Менің үстімдегі киімдерім қайда кеткен – дейді, ол енді өзіне бір сәт көз салып. Жуаң Зы оған:

- Мен саған айтып тұрмын ғой, сен өлгеніңе 500 жыл болды. Киімдерің баяғы да-ақ шіріп, топыраққа сіңіп кеткен - дейді. Ал ана кісі оған да иланбай:

- Сіз өтірік айтасыз, менің жолдорбам да, қол шатырым да жоқ, мүмкін сіз алған шығарсыз деп енді әулиенің өзіне күмән келтіре бастайды. Жуаң Зы оған:

- Сен маған сен, 500 жылдан бері сенің жолдорбаң мен қолшатырыңның ештеңесі қалмаған күйі тозып, жер бетінен жоғалып бітті. Оның бұл сөзін естіген әлгі:

- Мен жолаушы жүріп, туыстарыма кетіп бара жатқан адам едім, еш киімсіз, қолымда ешбір затым жоқ қалай барамын енді, онан да мені қайта өлтір, мұндай тірліктің маған қажеті жоқ – деп, Жуаң Зының жағасынан ала кетеді.

Өзге елге іс-сапармен кетіп бара жатқан Жуаң Зы өзін басқа елдің әміршісі күтіп отырғанын айтып, оның аяғына оралғы болмауын айтады. Алайда, қайта тірілген пенде затын, киімін беруді, болмаса қайтадан өлтіріп тастауын өтініп одан бір елі айырылмай қояды. Арада талай үгіт-нәсихат болса да, нәтижесін бермеген соң, шарасыз қалған Жуаң Зы жолынан қалмауы үшін айқайлап көмекке сол маңды шарлап жүрген күзетшіні шақырады. Күзетшіге өзінің көрші елдің әміріне кетіп бара жатқан атақты ғұлама Жуаң Зы екенін айтып, мына кісіден араша сұрайды. Күзетші оны ұстап алып қалады, ал Жуаң Зы өз жолына түседі. Жуаң Зыдан көз жазып қалған әлгі адам енді өзінің киімі мен заттарын тауып беруін талап етіп, күзетшінің алқымына жармаса кетеді [5].

Әңгіменің ұзын ырғағы осы. Бұл әңгіменің тарихи астарына үңілер болсақ, автордың айтпақ ойын түсінер едік. Қытай елінде 1912 жылы ұзақ уақыттық патшалық билікке қарсы төңкеріс басталып, нәтижесінде патшалық құлап, халық теңдік алады, бірақ өкініштісі сол патшалыққа қызмет еткен алаяқтар орайды сәтті пайдаланып билікке келеді. Лу Шүнның сөзімен суреттегенде: “Төңкерістің алдында құл едім, төңкерістен кейін құлдардың құлына айналып қалу еді”. Езгіден көз ашқан қарапайым халық енді жоқшылықпен, надандықпен және ішкі алауыздықпен бетпе-бет келеді. Автордың екінші бір астарлы ойы “өмір” мен “өлім”- атты екі үлкен жаратылыстың айырмашылығы мен ерекшелігін айту арқылы өмірдің биік екендігін, ол үшін күресу қажеттілігін және отан сүйгіш, ұлт жанды азаматтарға осы екі жолдың бірін таңдау керектігіне шақырады.

Құрметті оқырман, әдебиет деген осынау алып мұхитта әр түрлі жанр арқалаған алып кемелер тарихтан бүгінге дейін жүзіп келеді. Олардың бағыт-бағдарлары да сан алуан. Міндеті мен мақсаты да, мазмұны мен көркемдігі де көп түрлі. Соның ішінде күлкілі әңгімелер дейтін өзінше бөлек саласы бар. Бұл сала өз дәуірінің, өз ортасының қоғамдық-әлеуметтік жағдайының жағымды-жағымсыз жақтарын өткір тіл, ащы әрі әжуәлі шендестіру арқылы сипаттайды [6]. Ал аты аңызға айналған атақты жазушы Лу Шүннің еңбектерінен ондай күлкілі сюжеттерді кездестіру қиын. Болған күнде де күлкіден гөрі намысыңды қайрайтын тұстары көп. Мысалы, осы “Айқай” жинағына енген біраз әңгімелерінен-ақ өздеріңіз байқап отырғандарыңыздай автордың бұл еңбектерінде түгелдей қоғамның қараңғы тұстарын шену, ұлттың надандығы мен тоқашарлығын мінеу секілді мәселелер көтерілген. Оның бұдан басқа да шығармаларынан әсем табиғат, жанға жайлы өмір немесе лирикаға толы махаббат іздеп таппайсыз. Ол ондай дүниелерді жазуды қаламады ма әлде ол кісіден сезім болмады ма? Жоқ олай емес, ол өз заманының “Асан қайғысы” болды. Оның бұл ұстанымы “Айқайға” кірмеген өзге де жазбаларынан нақты көрініс тауып отырады. Мысалы, 1922 жылы жарық көрген “А Кюдін толық өмірбаянында” осы қараңғы тұстарды көрсеткен [7]. Сол қытай халқы үшін қара түнектей басқан заманда өз ұлтын жан-тәнімен сүйген азамат, жазушы адам қалай ғана шаттана алсын, олай істеу мүмкін де емес еді....

Анығында ол қоғамнан ғана емес, өзінен де үміт күтпеді. Ол әуелден-ақ өзінің басқаларға “нені қадірлеу немесе кімді ояту”- туралы айтуға еш салауатының жоқ екенін түсінді. “Есалаңның естелігіндегі”, “Тарихты парактап отырып, кенет қаншама жылдар бойы абайсызда қаншама адамның етін жеп қойдым”. “Адам етін жеген” басқаларға “адамның етін жемендер”-дейді. Бұл өзін де, өзгені де алдағандық қой. Ол өзінің де бір азамат ретінде қоғамның қараңғылығына үлесі бар деп түсінеді. Алайда, оны серпілтуге шарасыз. Тек алға “Батысқа”, өркениетке қарай жылжый беру керек деп түсінді.

Лу Шүн 1936 жылдың қыркүйек айында ең соңғы шығармасы “Ажалды” жазып, оны жақындарына табыстады. Бұл ұлы жазушыны ауру азабы әбден меңдеткен кезі еді. Әл-дәрмені қалмаған ол баласын қасына шақырып алып, бар күшін бойына жинап: “Ешқашан ұлтсызданған

жазушы болма”- деген соңғы өсиетін айтып қалдырды. Осыдан бір ай өткен соң, қазан айында Лу Шүн дүние салды.

Ескерту: бұл мақала - ҚХР-ның Шынжаң ауданы Жоғары оқу орындары қоғамдық ғылымдарының іргелі зерттеу базасы “Шынжаң қазақтарының мәдениеті мен осы заманғы дамуын зерттеу орталық қорының” демеуімен “Жақынғы заман қазақ әдебиетінің жаңғыру және оны қытай әдебиетімен салыстыра зерттеу” жұмыстарының нәтижелерінің бірі. Нөмірі: XJEDU080112B06.

Пайдаланылған әдебиеттер

- 1 Лу Шүн. “Дала шөбі”. - Бей Жиң: Әдебиет баспасы, 2014 жыл 3 наурыз
- 2 Лу Шүн. “Дала шөбі”, - Бей Жиң: Әдебиет баспасы, 2014 жыл, 3 наурыз - 21 бет
- 3 Андре Жид. “Таңдамалы шығармалары”.- Тянь Жин қаласы:- Бай Хуа баспасы, 2012 жыл. 9 наурыз
- 4 Эбаноидзе И. Фридрих Ницше шайқасқа шақырады.
[/https://massaget.kz/layfstayl/debiet/kkzhiek/10943/](https://massaget.kz/layfstayl/debiet/kkzhiek/10943/)
- 5 Сан Тоң. Менің Алғашқы философиялық кітабым- //www.douban.com//2016-12-28
- 6 Көшекбаева А.А., Қалжанова Г. Күлкілі әңгімелер. - Қазақ мемлекеттік қыздар педагогикалық университеті Хабаршысы. 2017. № 4-5 (70). 66-70 б.
- 7 Китай XXI века/ сост. РЦК “Иероглиф”-Мн .: 2004 - 196 с.

“КРИК” ЛУ СИНЯ

Сия Ю¹

¹Доцент института социальных наук, Илийский педагогический университет
Китайская Народная Республика, г. Кульджа
e-mail: 1479566108@qq.com

В статье обсуждается сборник новелл китайского писателя Лу Синя “Крик” и дается краткое описание рассказов, вошедших в сборник. Писатель хочет довести “крик” своей души в своих произведениях колониальному китайскому обществу. Но он всегда чувствовал бессилие: “Когда я молчу, я чувствую себя исполненным, и я буду говорить и чувствовать пустоту”, но он не терял надежды, “крича” в своих лучших попытках наполнить темный Китай свежим воздухом.

Ключевые слова: Китай, Лу Синь, крик, безнадежность, депрессия, будущее.

“CALL TO ARMS” OF LU XUN

Xia Yu¹

¹Associate Professor, Institute of Humanities, Yili Normal University
Kulja, China, e-mail: 1479566108@qq.com

The article discusses a collection of short stories the Chinese writer Lu Xun "Call to Arms" and gives a brief description of the stories included in the collection. The writer wants to bring the cry of his soul in his works to the colonial Chinese society. But he always felt impotent, as he said: "When I remain silent, I feel full and I will speak and feel emptiness. But he did not lose the hope of "Call to Arms" in his best attempts to fill dark China with fresh air.

Key words: China, Lu Xun, screaming, hopelessness, depression, the future.

IRSTI 800.80.801.8

IS INTERNATIONAL PHONETIC ALPHABET A PERFECT ALPHABET

Çetin Pekacar¹

¹Prof. Dr. Gazi University, Faculty of Letters,
Ankara, Turkey, e-mail: pekacar@gmail.com

In the case of written languages, or languages that are used only as spoken languages, the special signs that are not found in the official alphabets need to be used. In the process of publishing ancient texts recorded with different writing systems, the signs in the official alphabets are insufficient. Particularly, there is a need to use special signs in the transcription of phonetic details of speech. Various transcription systems have been developed to meet this need. Among them, the International Phonetic Alphabet, which is developed with the pretention of showing the sounds of all known World languages, is the most widely used system. In spite of all its advantages and prevalence, the International Phonetic Alphabet is also criticized. In this paper, the International Phonetic Alphabet will be briefly introduced and the main criticisms directed to it will be emphasized.

Key words: International Phonetic Alphabet, phonetic alphabet, transcription.

Introduction. In its true nature, human language is a natural verbal system. Writing as a text is a secondary and artificial stage for languages. The writing of languages may be in different ways. In transferring formal languages into writing, extremely simple principles are considered. Using a different sign (letter) for each phoneme in spoken language is the principle that is considered as a pioneering factor. Allocating a separate letter for each sound in the official alphabet of the Turkey Turkish is a good example for this. Aside from some letters that were formed with the influence of the Russian writing tradition, it is possible to claim that the same principle also goes for the official alphabets of some other Turkic written languages like Kirghiz and Kazakh.

Special signs that do not exist in the official alphabets must be used when writing the languages that are only used in spoken form (like dialects) and that do not have written language types or writing the languages like Turkey Turkish that are formal languages. The signs in official alphabets are inadequate in the writing stage of the old texts that are recorded in different writing systems when research is being conducted on them.

In actual fact, the same criteria are not used in writing every oral text. In determining the criterion, the purpose of the prepared text gains importance. If the meaning is to be sought in the text, then, it will suffice to determine the basic phonemes in the language in question, and transfer them into written form, which is called *phonemic transcription* [1, 490]. For example, the speakers of Standard Turkey Turkish discriminate only one single /n/ sound. For this reason, one symbol will suffice to correspond this sound in phonemic transcription.

However, in order to state that the articulation of the /n/ sound in the word *yonga* “chip” is different from the word *nasıl* “how”, it is necessary to use *allophonic/phonetic transcription* ([1, 490]; in other words, specific signs are placed below or above the /n/ sound, or a new sign is used. This example, which is given for Standard Turkey Turkish is also valid for languages that do not have written forms, and of course, for dialects.

What is International Phonetic Alphabet? Several trials have been made by linguists to develop systems to represent sounds in written form in the best way in situations where official alphabets that are used in writing standardized languages do not suffice. One of these is the International Phonetic Alphabet [2].

International Phonetic Alphabet is one of the search for a system that will eliminate hesitations on which sounds the signs represent in published texts and that will bring a consensus among researchers. This Alphabet was developed by *Phonetic Teachers' Association* established in France in 1886; and was given the latest form in 2005. This association was later named as the *International Phonetic Association* [3, 264-269]. In published texts, both the Association and the Alphabet are generally referred to with the abbreviation “IPA”. In the present manuscript, this alphabet is also abbreviated as “IPA”.

The system that was developed with the IPA claimed that it could show all the sounds in all languages; and was prepared in such a quality that may enable the notation of sounds that might be detected later in time. In order to ensure this, the IPA includes many characters and discriminative signs like [ɔ], [ʃ] and [ŋ] which are designed specifically [2].

IPA is a phonetic transcription alphabet whose usage and prestige are at the highest level. Hundreds of studies published served this alphabet. This alphabet is used by various specialists who deal with various notations of speech throughout the world like phoneticians, linguists, dialect teachers, philology teachers, speech scientists, speech and language therapists, teachers of the hearing impaired, language teachers, and spelling system organizers.

The IPA also provides symbols for suprasegmentally information (word boundaries, stress, intonation) and for refining the pronunciation of an utterance (e.g. aspiration).

Since the IPA has the advantage of being known commonly, it is based on the Roman Alphabet; however, it also includes additional letters and symbols from various other sources. These additions were necessary because the types of the sounds in languages were much more than the letters in the Roman Alphabets.

The purpose of the IPA is to provide a separate letter for each sound that may alter the meaning of a word in the same language, in other words to provide a separate letter for each sound that has a “*distinctive feature*”, with the statement in the principles set by the Association in 1888 (The Principles” led the development of the IPA along the history of the Association; and these are listed in the Appendix 1 that is between the 159-160th pages of the Handbook).

In this way, the difference between the first sounds of the words *kâr* [car] ‘profit’ and *kar* [kar] ‘snow’ in Turkish may be shown by using the “c” and “k”. It is the same situation in the last consonants of the words *sol* [sol] ‘opposite of right side’ and *sol* [sol] ‘a note in music’ (Although the alphabet of the Turkey Turkish was prepared with the principle of “a separate letter for each phoneme”, the /c/ and /k/ sound and /ʃ/ and /ʎ/ sounds given in the above example are shown with the same letters. As a matter of fact, the sounds being different phonemes is valid for the loan words coming from foreign origin).

Although the purpose of the IPA is ‘providing a separate letter for each phoneme’, it also enables the notation of allophones. In other words, the unitary principle in preparing the alphabet is set aside sometimes to enable the notation of the phonemic differences that are noticeable within one single phoneme.

This may be done with the diacritics added to the basic units or without diacritic. For example, the sound /v/, which is pronounced with double lips neighboring rounded vowels in the Turkey Turkish may be shown with symbol [β]: in spelling and in phonemic notation /kovuk/, in pronunciation and allophonic notation [koβuk] ‘cove, hollow’. Or, to show some sounds, double symbols may be used. For example, Standard Turkey Turkish /ç/ sound is shown with symbol tʃ in the IPA.

With the help of technological opportunities today, there are many webpages on the Internet to facilitate the understanding of the IPA. For example, the IPA sounds are introduced with plenty of examples on the webpages of P. Meier [4]. The sound recordings on the languages whose sounds are introduced in the manual mentioned above may also be downloaded from the Internet [5]. The IPA fonts that may be used on the computer may be downloaded from the Internet pages of SIL International: <http://software.sil.org/products>.

Is the IPA flawless? Despite all the superiorities, the IPA has some flaws, and it has not found a usage among linguists all over the world without exception.

The IPA, which is used with the highest frequency by international linguistic circles, was criticized by many linguists especially mainly from the USA because it included many complex signs, and it was even rejected. However, it is also reported that it has become accepted although slowly in the USA where it had the lowest usage in the past [6,183].

Among the reasons the linguists in the USA for not using the IPA, it is shown that people do not know how to use it. The real reason is sought in other points. One of the most common reasons is *having put the signs, which are preferred for certain sounds, into usage to create a tradition in a regular and common manner* [7, xii].

It is also a fact that the system which is named as the “American transcription” has become traditionalized in the USA. The American tradition has its own roots that go back as far as translation-text applications that were fed on the studies that were conducted in late 19th Century on local languages in the Northern America by American scientists.

American translation text is based on the proposals released in 1916 for a transcription system that would be used in publishing the grammar and texts of the Indigenous languages of the Americas by a committee that was formed by the *American Anthropology Association*. These proposals presented a transcription system that had the quality of being a response to the principles that were different from those of the IPA [7, xii].

While the IPA sought an alphabet that presented “two letters without diacritic signs” for the sounds that oppose with each other in languages that supported various symbols for “many detailed tones of the sounds”, American scientists sought a “practical” system for their publishing. American transcription was considered practical in that it tried to avoid the formation of special characters that are not usable in fonts to facilitate the publishing of a text.

This system approves a phonetic approach instead of a transcription that prioritizes Phonetic details. This intensifies on the needs of the American scientists specifically rather than being universal; and aims to find a character for the sounds that are found routinely in the Indigenous languages of the Americas rather than having a universal coverage. In addition, the American tradition cares for the “compositional aspect” more than that in the IPA in symbolizing [7, xii].

Conclusion and recommendations.

Although it still has many opponents in international linguistic circles, IPA preserves its prevalence. More important than this, this alphabet does not have any alternatives in terms of international spread and commonness. It seems that in a near future, the IPA will stay without any opponents in terms of being spread in the international field among transcription systems.

It seems inevitable to use the IPA in transcriptions in Turcology because of its properties in terms of international spread and detailed notation of sounds. In this field, it has become clear that the use of the IPA is necessary in terms of facilitating the reading of linguistic research by international linguists, or to facilitate the use of such studies by linguists.

However, many of the criticisms of American linguists against IPA can also be taken in terms of the specific conditions of the field of the Turcology. Furthermore, the IPA has not become widespread among the Turcologists in Europe. When all these conditions are considered, it seems the best reasonable way to create a specific transcription system for Turcology as based on sound scientific foundations and to use this system in our research. By providing the list of IPA translations used in our research as a list, we will ensure that our publications are easily followed in international linguistic circles [8].

References

- 1 Crystal, David (2008), *A Dictionary of Linguistics and Phonetics*, 6th Edition, Blackwell Publishing.
- 2 International phonetic association (1999), *Handbook of the International Phonetic Association*, Cambridge University Press, Cambridge.
- 3 Macmahon, Michael K.C. (2005), "International phonetic alphabet", *The Linguistics Encyclopedia*, Second Ed, (Ed. by Kirsten Malmkjær), Routledge, 2005, London and New York.
- 4 <http://www.paulmeier.com/ipa/charts.html>
- 5 <https://www.internationalphoneticassociation.org>
- 6 Trask, Robert Lawrence (1996), *A Dictionary of Phonetics and Phonology*, Routledge.
- 7 Pullum, Geoffrey K., William A. LADUSAW (1996); *Phonetic Symbol Guide*, Second Edition, University of Chicago Press.
- 8 Pekacar Çetin, DİLEK GÜNER, Figen (2008), “Uluslararası Fonetik Alfabe ve Türkiye’de Ağız Araştırmaları”, I. Uluslararası Türkiye Türkçesi Ağız Araştırmaları Çalıştayı, Şanlıurfa-Türkiye.

ХАЛЫҚАРАЛЫҚ ФОНЕТИКАЛЫҚ ӘЛІППЕНІҢ ЖЕТІЛДІРІЛУІ

Четин Пекаджар¹

¹PhD доктор, профессор, Гази университети, Әдебиет факультеті,

Түркия, Анкара қ., e-mail: pekacar@gmail.com

Мақалада халықаралық фонетикалық әліппенің өзекті мәселелері баяндалады. Жазу тілдері болған жағдайда, ресми әліпбиде табылмаған арнайы белгілерді халықаралық фонетикалық әліппеден пайдалану қажет. Әртүрлі жазу жүйелерімен жазылған ежелгі мәтіндерді жариялау барысында ресми әліпбидегі белгілер жеткіліксіз. Атап айтқанда, сөйлеудің фонетикалық ерекшеліктерін транскрипциялауда арнайы белгілерді қолдану қажет. Бұл қажеттілікті қанағаттандыру үшін әртүрлі транскрипциялық жүйелер жасалады. Олардың ішінде, барлық танымал әлемдік тілдердің дыбыстарын көрсетуде дамыған халықаралық фонетикалық әліппе ең кең таралған жүйе болып табылады.

Түйін сөздер: халықаралық фонетика әліппесі, транскрипция, жазу жүйелері,

РАЗВИТИЕ МЕЖДУНАРОДНОГО ФОНЕТИЧЕСКОГО АЛФАВИТА

Четин Пекаджар¹

¹PhD доктор, профессор,
Университет Гази, факультет литературы,
Турция, г. Анкара, e-mail: pekacar@gmail.com

В статье рассматриваются актуальные проблемы международного фонетического алфавита. Символы, которые не найдены в официальном алфавите, должны быть в международном фонетическом алфавите. Недостаточно знаков в официальном алфавите при исследовании исторических текстов, написанных в разных системах письменности. В частности, необходимо использовать специальные символы в транскрипции фонетических особенностей речи. Для этого создаются различные системы транскрипции. Среди них наиболее распространенная система – международный фонетический алфавит.

Ключевые слова: международный фонетический алфавит, транскрипция, система письменности.

ҒТАХР80.801.8

ӨЛШЕМДІ ҚАЗАҚ ТІЛІ ҮШІН ҚАБЫЛДАНҒАН ҚАЗАҚ ЛАТЫН ӘЛІПБИ ЖӘНЕ ЖАЗУ ТУРАЛЫ ПІКІРЛЕР

Мурат Жеритогл¹

¹PhD, доцент,

Анкара Университеті, Қазіргі түркі тілдері мен әдебиеті бөлімі,
Түркия, Анкара, e-mail: ceritoglu@ankara.edu.tr

Мақалада жаңа латын жазуына негізделген қазақ әліпбиі мәселелері қарастырылады. Ы.Алтынсариннен бастап, бүгінге дейінгі әліпбидің өзекті мәселелеріне арналған еңбектер талданады. Тілдің жазылған әліпби жүйесі, о тілде сөйлейтін ұлттың мәдениет ортасының белгісі. Үңгірлердің қабырғаларына, тау жыныстарына сурет салумен бастап, уақыт өте келе дамыған жазба жүйелері, өз ерекшеліктеріне сәйкес бейнелер / тұжырымдама жазба жүйелері (*pictographic or ideographicsystems*), буын жазба жүйелері (*syllabaries*), абжад жазба жүйелері (*abjads*) және әліпби жазба жүйелері (*alphabets*) ретінде жіктелген. Қазіргі уақытта тілді жазбаға аудару үшін ең алдымен әліпби жазба жүйесімен буын және абжад жазба жүйелері қолданылады. Түріктер және қазақтар әртүрлі географиялардағы бір тілдің түрлерінде сөйлесуі болғанымен, емледе әртүрлі әліпбилерді қолданғандықтан, тікелей өздерінің жазу тілдері арқылы бір-бірінің мәліметерін пайдалана алмады. Мақалада қазақ, түрік тілдерінің фонетикасын зерттеген ғалымдардың эксперименталды жұмыстарының нәтижелері көрсетіледі.

Түйін сөздер: Латын әліпбиі, өлшемді, фонетика, қазақ тілі.

Тіл менен тасымалдаған ақпаратты жазумен сақтау жұмысы, бүгінгі ақпаратқа сәйкес, 22 мың жыл бұрын [1; 11] үңгірлердің қабырғаларына, тау жыныстарына сурет салудан басталды. Бейнелер/тұжырымдама жазба жүйелерінде әр белгі бір оқиғаны немесе тұжырымдаманы хабарлайды. Буын жүйелі жазба жүйесінде әр дауыссыз дыбыс бір дауысты дыбысты қалайды. Абжад жазба жүйесінде дауысты дыбыстар көрсетілмейді немесе ең аз деңгейде көрсетіледі. Дауысты дыбыстар қалауы бойынша қосалқы (*diakritic*) таңбалармен белгіленеді. Әліпби жазба жүйесінде болса, дауысты немесе дауыссыз дыбысты белгілеу үшін алдымен бөлек әріптер қолданылады [2; 46]. Буын, абжад және әліпби жазба жүйелеріндегі таңбамен белгіленген буындар немесе дыбыстар арасындағы байланыс себепсіз болып табылады. Сондықтан, құрылымы бойынша әртүрлі ерекшеліктерге ие болса да, үлкен бөлігінде бірдей дыбыстармен сөйлегендері үшін топ-топ бірдей жазбаша жүйелермен жазылуы мүмкін. Тіпті түрік тілі мысалдағыдай, кейбір тілдер бірдей уақыт аралығында әр түрлі графикалар негізінде құрылған жазба жүйелерімен жаза алмасы да [3], әріп пен дыбыс арасындағы себеп-салдарлық байланыс болып табылады.

Өлшемді тіл, лингвистикалық қоғамдастықта аумақтық келісім тілі ретінде танылған және қабылданған тілдің түрі болып табылады [4; 42]. Өлшемді тілдің лингвистикалық қоғамдастықта таралуы, ресми қарым-қатынастың барлық түрлерінде, баспасөзде, оқу орындарында жазбаша түрде пайдаланылуы үшін әліпбиі және жазу ережелерді анықтау қажет. Өлшемді тілде жазу үшін құрылған әліпби, өлшемді (ұлттық) әліпби деп аталады. Лингвистикалық қоғамдастықтағы әртүрлі диалект ерекшеліктері бар тұлғалармен бірлесіп пайдаланылуы үшін, өлшемді әліпбидегі әріптер төл және қолдануға жарамды болуы керек.

1. 19 ғасырдың соңғы ширегі және 20 ғасырдың бірінші ширегінде қазақшаның өлшемді жазуы үшін әліпби жұмыстары басталады. Осы жұмыстар араб және кирил графиканың негізінде екі бағытта жүргізіледі. Ыбырай Алтынсариннің 1879 жылы жарияланған «Начальное руководство к обучению киргизов русскому языку» атты еңбегі, А.Е. Алекторовтың 1891 жылы жарияланған «К мудрости ступенька. Азбука для учеников начальных русско-казахских школ» және 1910 жылы жарияланған «Русско-киргизская азбука» атты еңбектері, В.В. Катаринскийдің 1882 жылы жарияланған «Букварь для киргизских детей» және 1893 жылы жарияланған «Первоначальный учебник русского языка для киргизов» атты еңбектері, М.П.Ронгинскийдің 1905 жылы жарияланған «Букварь для киргизских аульных школ» атты еңбегі және Александр В. Васильевдің 1912 жылы

жарияланған «Букварь для киргизских школ» [5; 50] атты жұмыстар кирил әріптерімен қазақ тілінің жазуыны және оқу жазу оқыту барысында пайдалануды қамтамасыз ету үшін жазылған кейбір кітаптар. Кирил негізінде әліпби жүйе арқылы бір жағынан мектептерде оқу жазу оқытылғанда, екінші жағынан Хрестоматиялар оқу кітаптары жарияланады. Сол кезде қазақ тілінің өлшемді жазуы құрылмағандықтан, кирил әріптерімен жазылған мәтіндерде *уи, бр, аке, эртенг* [6], *ўй, бир, аке, ертенг* [7] мысалдарда көрініп тұрғандай, бірдей сөздердің әртүрлі жазылуы байқалады.

2. Қазақтар өз тілімен атаған байланысты ақпаратты қоршаған орта және уақыттың сыртына шығару үшін араб графикасы негізіндегі төте жазу, қазақ латын әліпбиі және қазақ кирил әліпбиіні пайдаланған немесе пайдаланып жүр. 2017 жылы 26 қазан айында 569 нөмірлі қол қойылған шешім бойынша өлшемді қазақ тілінің жазбасы қазақ кирил әліпбиінен қазақ латын әліпбиіне ауысу туралы шешім қабылданды. Декларацияға сәйкес, бұл өтпелі процесс 2025 жылға дейін бірте-бірте жүзеге асырылады. Латын әліпбиге көшу туралы шешімнің қосымшасында қазақ латын әліпбиі кесте ретінде жарияланды. Кестеде қабылданған әліпбидің латын әріптері кирил әріптерімен саластырылып берілген. Алфавитте 9 дауысты (Aa, A'a', Ee, Ii, Oo, O'o', Uu, U'u', Yy), 21 дауыссыз (Bb, Dd, Ff, Gg, G'g', Hh, Jj, Kk, Ll, Mm, Nn, N'n', Pp, Qq, Rr, Ss, S's', C'c', Tt, Vv, Zz) және 2 (I'i', Y'y') кирил әліпбиінде саластырмалы түрде берілген мәліметке көре әрі дыбысты әрі дифтонгтарды белгілеген 32 әріп бар.

Қазіргі уақытта тілдердің жазба жүйелерінде жиі қолданылатын латын әліпбиі, Этрускилер қолданған грек тегінден шыққан әліпбиіне сүйенеді. Классикалық латын әліпбиінде 23 әріп бар. Орта ғасырда әліпбиге J, U және W әріптері қосылады [8; 81]. Осылайша Aa, Bb, Cc, Dd, Ee, Ff, Gg, Hh, Ii, Jj, Kk, Ll, Mm, Nn, Oo, Pp, Qq, Rr, Ss, Tt, Uu, Vv, Ww, Xx, Yy, Zz әріптерден құрылған латын әліпбиі ортаға шықты. Әртүрлі тілдердің өлшемді жазуы үшін құрылған латын графика негізіндегі өлшемді әліпбилерде барлық немесе әріптердің көбі осы төл әріптерден тұрады. Дыбыстарды белгілеу үшін әліпбидегі төл әріптер жеткіліксіз болған кезде қосалқы таңбаларды пайдаланылады. Өлшемді тілде жазу үшін латын графика негізінде әліпбилерді қолданған көптеген әліпбилерде төл әріптермен қосалқы таңбалар да бар. Өлшемді қазақ тілінің жазуы үшін қабылданған шешімнің қосымшасында берілген әліпбиде 23 төл әріп (Aa, Bb, Dd, Ee, Ff, Gg, Hh, Ii, Jj, Kk, Ll, Mm, Nn, Oo, Pp, Qq, Rr, Ss, Tt, Uu, Vv, Yy, Zz), 9 қосалқы әріп (A'a', I'i', O'o', U'u', G'g', N'n', S's', C'c', Y'y') бар.

Өлшемді қазақ латын әліпбиімен қазақшаның қолайлы және жаңылыстан ұзақ жазбаны жүзеге асыру үшін әліпбидегі әріптер, қазақшаға көшірілген сөздердің жазылуы және қазақшаның айтылым әуезіне тиісті мәселелерге тоқталайық.

3. Қазақ латын әліпбиіндегі әріптерге қатысты мәселелер *қосалқыәріптер, ұқсас дыбыстарды белгілейтін бөлек әріптержәне әрі дыбысты әрі дифтонгтардыбелгілеген әріптер* тақырыптар бойынша топтастыруға болады.

3.1. Төл әріппен белгіленген бір немесе бірнеше дыбыстарды белгілеу үшін, әдетте әріптің төмен немесе жоғары жағына қойылатын белгіге *қосалқы (diakritic)таңба* деп аталады [9; 132]. Осы белгілердің арқасында аз әріптері бар өлшемді тілдің фонетикалық бағытыны, жазбада толығырақ көрсетілуі керек. Латын графика негізіндегі белгілі әліпбилерде қолданылған қосалқы әріптер: чех әліпбиінде «ú, ů, ý, ž, á, ě, ě, í, ň, ó, ř, š, ť», дат әліпбиінде «å, é, ø», голланд әліпбиінде «é, ë, î, ó, ö, ù», финляндия әліпбиінде «ä, å, ö», француз әліпбиінде «ù, û, ü, ý, à, â, ç, é, è, ê, ë, î, î, ô», неміс әліпбиінде «ä, ö, ü», венгр әліпбиінде «á, é, í, ő, ó, ő, ü, ú, ű», исландия әліпбиінде «á, ð, é, í, ó, ö, þ, ú, ý», италия әліпбиінде «à, è, é, ì, ò, ó, ù», маори әліпбиінде «ā, ē, ī, ō, ū», норвегия әліпбиінде «å, â, é, è, ê, ø, ó, ò, ô», пиньинь әліпбиінде «ü, ā, á, ǎ, à, ē, é, ě, è, ò, ó, ò, ò, ī, í, ì, ì, ū, ú, ū, ù», поляк әліпбиінде «ą, ć, ę, ł, ń, ó, ś, ź, ż», португал әліпбиінде «ã, á, à, â, ç, é, ê, í, ð, ó, ô, ú, ù», румын әліпбиінде «ă, â, î, ș, ț, ț», испан әліпбиінде «á, é, í, ñ, ó, ú, ü, j», швед әліпбиінде «å, å, é, ö», вьетнам әліпбиінде «á, à, â, ã, ă, a, é, è, ê, ê, ó, ò, ô, ð, ơ, ô, ơ, ú, ù, ù, ù, u, u, u», валлий әліпбиінде «á, ê, î, ô, ù, w, y» [8], түрік әліпбиінде «â, ç, ğ, î, ò, ş, ü, ù», түрікмен әліпбиінде «â, ž, ñ, ö, ş, ü, ý», Әзербайжан әліпбиінде «ç, ğ, ö, ş, ü», өзбек әліпбиінде «g', o'» [10].

3.1.1. Осы әліпбилердегі қосалқы әріптердің ортақ бағыты, төл формаларының да әліпбиде табылғаны. Өлшемді қазақ латын әліпбиінде орналасқан қосалқы *a', i', o', u', g', n', s', y'* әріптердің төл формалары *a, i, o, u, g, n, s, y* да әліпбиде бар. Бірақ қосалқы *c'* әріптің белгілеген дыбыстың бастапқы ақпаратты беретін *c* әрібі әліпбиде жоқ. Әліпби техникасы бойынша осы бұзушылықты жою үшін төл *c* әріпті лайықты дыбысты белгілеу үшін әліпбиге қосылуы керек немесе қосалқы *c'* әріптің белгілеген дыбысты басқа әріппен белгілеуі қажет.

3.1.2. Басқа әліпбилер сияқты қазақ латын әліпбиінде де қосалқы *a'* әрібі төл *a*, қосалқы *i'* әрібі төл *i*, қосалқы *o'* әрібі төл *o*, қосалқы *u'* әрібі төл *u*, қосалқы *g'* әрібі төл *g*, қосалқы *n'* әрібі төл *n*, қосалқы *s'* әрібі төл *s* әріппен белгіленген дыбыспен бірнеше бағытта бірдей дыбыстарды белгілеу үшін пайдаланылады. Бірақ әліпбидегі *y'* әрібінің белгілеген дыбыспен төл *y* әрібінің белгілеген дыбыстың жоғарыдағыларға ұқсас қатынастар жоқ. *y* әрібімен қысаң езулік дауысты /i/ дыбысы, осы әріптің қосалқы формасы *y'* әрібімен әліпби кестесіне көре /u/, /uv/, /iiv/ ve /v/ дыбыстары белгіленген. Төл *y* әрібінің белгілеген дыбыс пен қосалқы *y'* әрібінің белгілеген дыбыстар арасында осы сәйкессіздік жағдай, әліпбидегі қосалқы әріптерді және осы әріптердің белгілеген дыбыстарды анықтау техникасына қарсы болып табылады. Қазақ латын әліпбиі үшін бұл жағдай тиімсіз болып табылады. Осы жағдайды жою үшін төл *y* және қосалқы *y'* әріптерінің белгілеген дыбыстардың қайтадан қарастырылмасы керек.

3.1.3. Неміс, әзірбайжан, чех, дания, фин, француз, уэльс, нидерланд, испан, швед, итальян, исландия, поляк, венгрия, маори, норвегия, пиньинь, португалия, румыния, түрік, түрікмен және вьетнамдық латын әліпбилерінде қосалқы таңбалар әріптердің үстіне немесе астына қойылады. Қазақ латын және өзбек латын әліпбилерінде осы белгілер әріптің жоғарғы оң жағына қойылады. Қосалқы таңбалардың орналасу орны бойынша қазақ және өзбек латын әліпбилері жоғарыда аталған 22 тілдің әліпбилерден бөлінеді.

Қосалқы таңбаларды әріптерің астына немесе үстіне қойылмасы, ондаған, тіпті жүздеген жылдар бойы тәжірибенің нәтижесі болу керек. Қазақ латын әліпбиінде *o'* әрібімен белгілеген дыбыстың бірдей немесе ұқсасыны неміс, нидерланд, фин, венгрия, исландия, швед, түрік, түркмен әліпбилерінде *ö* әрібімен; қазақ латын әліпбиінде *u'* әрібімен белгілеген дыбыстың бірдей немесе ұқсасыны неміс, Әзірбайжан, француз, нидерланд, венгрия, пиньинь, португалия, испан, түрік, түркмен әліпбилерінде *ü* әрібімен немесе қазақ латын әліпбиінде *c'* әрібімен белгілеген дыбыстың бірдей немесе ұқсасыны француз, португалия, түрік, Әзірбайжан және түрікмен әліпбилерінде *ç* әрібімен белгілегенуі жоғарыда аталған әліпбилерде ешқандай кемшіліктер тудырмады.

Әліпбилерінде *ii* әрібі болғандықтан француз әліпбиі француз әліпбиінен, неміс әліпбиі неміс әліпбиінен, испан әліпбиі испан әліпбиінен, түрік әліпбиі түрік әліпбиінен ж.б. шықпады.

3.1.4. Басқа өлшемді латын әліпбиіндегі әріптер 23 әріппен бірдей болуы, Өлшемді қазақ латын әліпбиінің ұлттық сананы талқыламайтын болса, басқа тілдерде табылған дыбыстарды белгілеу үшін, бәріне жақын басқа өлшемді латын әліпбилерінде кең таралған қосалқы әріптерді қолдануы да талқыламауы керек, әліпби қазақ санасыны әлсіретпейді. Әсерін келтірмейтін сияқты қазақша сөздердегі әріптердің шіркеуден құтылып тұтас болуға, жазуның практикалық болуына және қазақшаны шет тілі ретінде оңай үйренуге қамтамасыз етеді.

3.2. Ұқсас дыбыстарды белгілейтін бөлек әріптер тақырып бойынша *g / g', k / k' vev / y'* әріптер жиынтығы талқыланатын болады.

3.2.1. Өлшемді қазақ латын әліпбиінде ұяң, тіл ортасы, ызың дауыссыз дыбысты белгілеу үшін *g* әрібі, ұяң, кіші тіл, ызың дауыссыз дыбысты белгілеу үшін *g'* әрібі; қатаң, тіл ортасы, шұғыл дауыссыз дыбысты белгілеу үшін *k* әрібі, қатаң, кіші тіл, шұғыл дауыссыз дыбысты белгілеу үшін

Латын графикасына негізделген қазақ тілі
ӘЛІПБИ

№	Жазылуы	Дыбысталуы	№	Жазылуы	Дыбысталуы
1	A a	[a]	17	N' n'	[n], [nr]
2	A' a'	[ə]	18	O o	[o]
3	B b	[b]	19	O' o'	[ə]
4	D d	[d]	20	P p	[p]
5	E e	[e]	21	Q q	[k]
6	F f	[f]	22	R r	[p]
7	G g	[r]	23	S s	[c]
8	G' g'	[r]	24	S' s'	[ш]
9	H h	[x], [h]	25	C' c'	[ч]
10	I i	[i]	26	T t	[t]
11	I' i'	[u], [ü]	27	U u	[y]
12	J j	[ж]	28	U' u'	[y]
13	K k	[k]	29	V v	[v]
14	L l	[l]	30	Y y	[ы]
15	M m	[m]	31	Y' y'	[y]
16	N n	[n]	32	Z z	[z]

қәрібі айқындалды. Өлшемді қазақша жазуында қолданылған Төте жазуында (ع / ق; گ / ك) [5;58] да, Бірінші Қазақ Латын әліпбиінде (g / q; k / q) [11] де, әлі де қолданыстағы кирил әліпбиінде (г / ғ; к / қ) де жоғарыда айтылған дыбыстардың белгілеуі үшін бөлек әріп қолданылады.

Тіпті осы жағдай түрік тілінің тарихи кезеңдерде әдетте жазбаша түрде пайдаланылатын, Түрік руник жазбасында да, араб графикасы негізінде басқа әліпбилерде де қолданылады. Осы әліпбилердің ортақ ерекшелігі, кемінде сегіз дауысты дыбысты белгілеу үшін үш немесе төрт әріпті пайдалануы. Кемінде сегіз дауысты дыбысты белгілеу үшін қолданылған осын үш немесе төрт әріп жалпы алғанда дауысты дыбыстардың буын үндістігі (қалың-жіңішке) ерекшелікті көрсетпейді.

Қазақшаның өлшемді жазуы үшін қолданылған және қолдатылатын әліпбилерде дауысты дыбыстардың әрқайсысы үшін қалың-жіңішке ерекшелікті көрсететін бөлек әріп айқындалды. Әр дауысты дыбыстың бөлек әріптермен таңбалауы, жасалу орнына қарай дауыссыз дыбыстардың бөлек әріптермен таңбалауы керектілігі ортадан жойылды. Мысалы, тіл ортасында тұжырымдалған /g/ дауыссыз дыбыс кіші тіл жағында тұжырымдалған /ġ/ дауыссыз дыбыспен және тіл ортасында тұжырымдалған /k/ дауыссыз дыбыс кіші тіл жағында тұжырымдалған /қ/ дауыссыз дыбыспен қарама-қарсы дауыссыз дыбыстар. Түрік тілінде үндістік заңына сәйкес кіші тіл жағында тұжырымдалған қарама-қарсы дауыссыз дыбыстар қалың дауысты дыбыстармен (/a/, /ı/, /o/, /u/), тіл ортасында тұжырымдалған қарама-қарсы дауыссыз дыбыстар жіңішке дауысты дыбыстармен (/e/, /i/, /ö/, /ü/) бірге тіл бірліктерінде орын алады.

/g/-/ġ/ қарама-қарсы дауыссыз дыбыс тобы үшін анықталған бір әріп және /k/-/қ/ қарама-қарсы дауыссыз дыбыс тобы үшін анықталған бір әріп болса, кіші тіл жағында ма, тіл ортасында ма белгілегені жалпы түркі тілінде сияқты, қазақшада да үндістік заңына сәйкес, сөздің жазымында бір арада табылған дауысты дыбыстан білуге болады. Қарама-қарсы дауыссыз дыбыс топтары үшін анықталған бір әріп жіңішке дауысты дыбыстардың арасында орналасса тіл ортасы дауыссыз дыбысты, қалың дауысты дыбыстардың арасында орналасса кіші тіл дауыссыз дыбысты белгілегені анық.

Тілдің орнына қарай қарама-қарсы дыбыстар бөлек әріптермен жазылғаны үшін бар екенін қорғамайды, кейбір әліпбилерде дауысты дыбыстарды бөлек белгілеуінде жеткіліксіз қалғаны үшін бөлек әріптермен белгілейді. Өтетін қазақ латын әліпбиінде тоғыз дауысты дыбыс та бөлек әріптермен таңбалағаны үшін /g/ және /ġ/ дыбыстардың бір әріппен; /k/ және /қ/ дыбыстардың бір әріппен жазылуы бөлек дыбыстардың жоғалтуына себеп болмайды. Жоғалмайтынына қырғыз, татар, ноғай, түрікмен, түрік және әзірбайжан жазу қолданбаларда көруге болады.

Араб тіліндегі жазбаның әсерімен әр дауысты дыбыс бөлек әріппен таңбалағаны үшін қажет болмаған кезде Төте жазуға енген қарама-қарсы дауыссыз дыбыстардың бөлек әріптермен жазылуы әдеті, қайтадан қажет болмаған кезде қазақ латын және қазақ кирил әліпбиінде де жалғасын тапты. Өтетін қазақ латын әліпбиінде тілдің орнына қарай қарама-қарсы дауыссыз дыбыс топтары үшін бөлек-бөлек бір әріптен белгілеуі пайдасыз әдітке соң беріп өлшемді қазақ тілінің жазылуын жеңілдетеді.

3.2.2. 1938 жылдың басына дейін алғашқы қазақ латын әліпбиінде қазақша сөздердегі үнді, еріндік /w/ дауыссыз дыбысымен орышадан көшірілген сөздердегі ұяң, тіс пен еріндік /v/ дауыссыз дыбысы бірдей әріппен, *v* әрібімен таңбаланды [11].

1938 жылы 2 Қантар күні Қазақ Үкіметі жазуның одан да қолайлы және халықаралық терминдердің дұрыс жазылғандығына байланысты кейбір өзгерістер жасау және екі әріпті қосуды шешеді. Осы өзгерістердің біреуі, сол уақытқа дейін «uv» (uvaqıt, çazuv) және «yv» (yvæde, ketyv, kylyv) әріптерімен жазылған сәйкесінше /uv/ және /iiv/ дифтонгтар мен «v» әрібімен (tav, bav, çev) жазылған үнді еріндік /w/ дауыссыз дыбысымен тек қана «u» әрібімен (uaqıt, çazu, uæde, tau, bau, ketu, kyly, çeu) жазылуы туралы шешім [12; 16-26]. Басқа жағынан орышадан көшірілген сөздердегі ұяң, тіс пен еріндік дауыссыз дыбысы /v/ әрібімен жазылуы жалғасуда. Осылай, сол заманға дейін тек бір әріппен жазылған қазақшада сөздердегі /w/ дыбысы мен орышадан көшірілген сөздердегі /v/ дыбысы бөлек әріптермен жазыла бастайды. Қазақ латын әліпбиіні қолданғанда орышадан көшірілген сөздердің немесе жалғаулардың айтылым әуезінің ерекшеліктерінің сақтау мақсатымен жасалған осы қосымша, қазақ кирил әліпбиінде де қазақша сөздердегі /w/ дыбысы үшін *y*, орышадан көшірілген сөздерде /v/ дыбысы үшін *v* әрібі қолданылуы жалғасуда.

Өтетін қазақ латын әліпбиі кестесіне сәйкес *v* әрібі, қолданыстағы қазақ кирил әліпбиінде *v* әрібіне сәйкес; қосалқы *y* әрібі *y* әрібіне сәйкес болып белгіленді. Қазақ тілі үшін мағынасыз және

тек қана орышадан көшірілген тіл бірліктерінде орналасқан ұяң, тіс пен еріндік /v/ дауыссыз дыбысы (*вариант, автор, вагон, архив, Павлодар, Әуезов*) мен қазақша тіл бірліктерінде орналасқан үнді, еріндік /w/ дауыссыз дыбысы (*ауыл, екеуі, әуес, байлау, тәуелді, әуелі, дәуір*) үшін қолданыстағы әліпбиде (**в / у**) сияқты қазақ латын әліпбиінде де әртүрлі екі әріппен (**в / у'**) жазылуы жалғасуда. Бұл жағдай өтетін әліпбиінің қолайлығына теріс әсер етеді. Сондай-ақ, әсіресе орышадан көшірілген тіл бірліктерінде орналасқан ұяң, тіс пен еріндік /v/ дауыссыз дыбысы, кейде қатаң, тіс пен іріндік /f/ дауыссыз дыбысты бөлек әріппен таңбалауды жалғастыру, осы сөздердің фонетика жағынан қазақшалауына кедергі жасайды.

3.3. Өлшемді қазақ латын әліпбиінде әрі дыбысты әрі дифтонгтарды белгілеген әріптер белгілеген әріптер, қосалқы *i' ve y'* әріптері.

3.3.1. Қазақ Үкіметінің 1938 жылдың басында жоғарыда келтірілген себептер бойынша алғашқы қазақ латын әліпбиімен жазылған жазуда жасалған екінші өзгеріс: сол уақытқа дейін **j** әрібімен (*aj, uj*) таңбаланған /y/ дыбысы мен “**ј**” (*qbj-, тьj-, qbjьn*), “**ij**” (*kij-, ijt, tijin*) әріптерімен жазылған /y/, /iy/ дифтонгтарды таңбалау үшін сол уақытқа дейін /i/ әрібімен таңбалау үшін қолданылған **i** әрібінің (*ai, yi, qi, mi, qiьn; ki, it, ti, tijn*); /i/ әрібімен таңбалау үшін сол уақытқа дейін /y/ дыбысты (*qbjьn, tijin, cejin, usin*) таңбалаған **j** әрібінің (*tijn, ceijn, usjn*) қолданылуы [12;16-26]. Қазақша сөздердің жазылуында /y/ дыбысы мен /iy/ және /iy/ дифтонгтарды таңбалаған **i** әрібі, орысша сөздерді **и** әрібінің (*институт, химия, физика, инженер, фонетика*) алғашқы қазақ латын әліпбиіндегі ұйқастығы (*insitut, ximia, fizika, inçener, fonetika*) болып пайдаланылады.

Қазақ кирил әліпбиіне ауысқанда да қазақша тіл бірліктерінің бөлек әріптермен жазылуына мүмкіндік болған кезде /y/ және /iy/ дифтонгтар **и** әрібімен жазылады. Бірдей әріп орышадан қазақшаға көшірілген сөздерде болса /i/ дыбысы белгіленеді. /y/ дыбысы болса қазақ кирил әліпбиінде бөлек әріппен **й** белгіленеді.

Жарияланған жаңа қазақ латын әліпбиі кестесінде қосалқы **i'** әрібі қолданыстағы әліпбиде **и** және **й** әріптерді қамтамасыз етеді. Осы кестеде алғашқы қазақ латын әліпбиінің жоғарыда аталған соңғы екі жылда /y/, /iy/, /iy/ және /i/ дыбыстары жалғыз әріппен белгілену қосымшасына қайта оралуы байқалады. Өлшемді қазақ латын әліпбиіндегі **i'** әрібі, қазақ кирил әліпбиінде қамтамасыз ететін әріптердің бірдей фонетикалық жазылуы үшін қолданылса, алғашқы қазақ латын әліпбиінің соңғы екі жылдағы және қолданыстағы қазақ кирил әліпбиінде қазақша үшін пайдасыз және мағынасыз қосымша қазақ латын әліпбиімен жазуына одан әрі күрделене түседі. Қосалқы **i'** әрібімен бір жағынан орышадан көшірілген сөздердегі /i/ дыбысы (*bi'let / билет; i'nsti'ty't / институт; reali's / реалис*), екінші жағынан қазақша сөздердегі /y/ дифтонгы (*mi' / ми 'мый /Тырнақ ішінде берілген қазақша сөздердің айтылым әуезлері Ә. Жүнісбектен (2004) алынды./ ' ; bi'yul / биыл 'быйыл'; i'yq / ыық 'ыйық'; ji'naq / жинақ 'жыйнақ'*) немесе /iy/ дифтонгтары (*ki'giz / кигіз 'кйгіз', i'is / uic 'iiic ', ti'is / tuic 'tiiic'*) жазылады. Бұдан басқа дәл осы қосалқы **i'** әрібі /y/ дыбысты (*bai' / бай, kei'bir / кейбір, oi' / ой, dei'in / дейін*) жазу үшін қолданылады.

3.3.2. Жоғарыда 3.2.2.-де көрсетілгендей 1938 жылдың басында жасалған өзгерістермен, сол заманның қазақ латын әліпбиіндегі бөлек әріптермен /uv/ (*avuv, baruv*), /yuv/ (*yvæde > kegeryv, esyv*) жазылуы мүмкін болған дифтонгтар **и** әрібімен (*auu, baru, uæde, kögeru, esu*) жазыла бастады. Сонымен қатар, бірдей әріп қазақша сөздерді /w/ дыбысты (*sanau, tarau, eleu*), орышадан көшірілген сөздерде болса /u/ дыбысты (*institut*) таңбалау үшін қолданылады [12;16-26]. Алғашқы қазақ латын әліпбиіндегі **и** әрібінің /u/, /v/, /uv/ және /üv/ әрі дыбысты әрі дифтонгтарыны белгілеу мүмкіндігі қазақ кирил әліпбиіне өткенде **у** әрібіне жүктеледі.

Қолданыстағы қазақ кирил әліпбиінде **у** әрібіні өтетін қазақ латын әліпбиі кестесінде **у'** әрібі қамтамасыз етеді. Қосалқы **у'** әрібі де қосалқы **i'** әрібі сияқты. Қазақ кирил әліпбиінде қамтамасыз ететін әрібін бірдей фонетикалық ережелермен қолданылғанда бір әрібін екі әртүрлі дыбысты белгілеуі, бірдей әрібін қазақша сөздер мен орышадан қазақшаға көшірілген сөздерде әртүрлі дыбыстарды белгілеуі сияқты жаңылыстар өлшемді қазақ латын әліпбиімен жасалатын жазуға өтетін болады. Мысалы, **у'** әрібі орышадан көшірілген сөздерде /u/ дыбысы (*ku'pon / купон, bu'ka / бурка, ju'nal / журнал*), қазақша сөздерде болса /v/ дыбысы (*y'qalay' / уқалау, y'leu' / улеу, qarмай' / қармай*), сонымен қатар, /uv/ дифтонгты (*y'ai'ymdy / уайымды - 'ұуайымды', y'aqyt / уақыт - 'ұуақыт', y'yzdyq / уыздық - 'ұуыздық', qaly' / қалу - 'қалұу'*) мен /iiv/ дифтонгты (*y'ezin / уәзін 'ууәзін', bily' / білу 'білуу'*) белгілейді.

/l/ дыбысы үшін у әрібі, /i/ дыбысы үшін і әрібі белгіленгенде /y/ және /iy/ дифтонгтарының қосалқы *i'* әрібімен белгіленуі, дәл осы *i'* әрібінің бұларға қосымша болып /y/ дыбысыны және орысшадан көшірілген сөздерде /i/ дыбысты белгілеуі және /u/ дыбысы үшін *u* әрібі, /ü/ дыбысы үшін *u'* әрібі белгіленгенде /uv/ және /üv/ дифтонгтарының *y'* әрібімен белгіленуі, дәл осы *y'* әрібінің бұларға қосымша болып қазақша сөздерде /v/ дыбысты және орысшадан көшірілген сөздерде болса /u/ дыбысты белгілеуі өлшемді қазақ латын жазуының өте күрделі жағдайға түсіреді, үйретуі және оны жүзеге асыруы қиынға соғады.

4. Табиғи дамыған тіл қарым-қатынастарда, негізгі тілге көшірілген тіл кодтары модель тілдегі нысанымен бірдей болмайды. Мағынасында, синтаксистік түрде, синонимдерде, дыбыс құрылымында, және осыған қатысты жазбашада кішкентай болса да өзгерістер болады. Бұл табиғи процестің нәтижесінде түрікше сөздік құрамында *televizyon* нысанында орналасқан көшірілген сөз ағылшын тілінде *television*, француз тілінде *télévision*, испан тілінде *televisión*, итальян тілінде *televisione*, венгр тілінде *televízió*, португал тілінде *televisão*, поляк тілінде *telewizja*, румын тілінде *televiziune*, әзірбайжан тілінде *televiziya* нысанында; түрікше сөздік құрамында *kompartment* нысанында орналасқан көшірілген сөз француз тілінде *compartiment*, ағылшын тілінде *compartment*, испан тілінде *compartimiento*, португал тілінде *compartimento*, румын тілінде *compartiment*; түрік және әзірбайжан тілінің сөздік құрамында *refleks* нысанында орналасқан көшірілген сөз ағылшын, венгр және румын тілдерінде *reflex* нысанында орналасқан сөз; француз тілінде *réflexe*, испан тілінде *reflejo*, итальян тілінде *riflesso*, португал тілінде *reflexos*; және түрікше сөздік құрамында *ceket* нысанында орналасқан көшірілген сөз ағылшын тілінде *jacket*, испан тілінде *chaqueta*, португал тілінде *jaqueta*, румын тілінде *jacheta*, әзірбайжан тілінде *jaket* нысанында орналасқан.

Ағымдағы ақпаратқа сәйкес, 18 ғасырдың бірінші жартысында басталған қазақша-орысша тіл қарым-қатынастары 1930-шы жылдарға дейін табиғи процесте жалғасуда. Кез келген табиғи тіл қарым-қатынастарда болғандай орысшадан қазақшаға көшірілген сөздер, осы кезеңде әсіресе фонетикалық бағыттан негізгі тіл болған қазақшаның ерекшеліктеріне сәйкес болып (*химия* > *qijmija*, *физика* > *rijzika*, *инженер* > *ijncener*, *фонетика* > *rәnetika*, *кафедра* > *köpedra*, *вольт* > *bolt*) [12;17-23], *комиссариат* > *kәmeserrijet*, *магазин* > *maqazьn*, *стол* > *ystel*, *завод* > *zavьt* [13]; *уезд* > *үйез*, *поезд* > *пойыз*, *волость* > *болыс*, *стол* > *үстел*, *завод* > *зауыт*) жазылады.

КСРО Орталық Атқару Комитеті және Халық Комиссариатының Төрағасының алынған шешімі бойынша өлшемді қазақ кирил әліпбиінің өлшемді тілді жазу үшін қолданалуға басталуымен бірге орысшадан көшірілген сөздер өлшемді қазақшаға орыс тілінің емле ережелеріне сәйкес жазылған. Қазақстан 1991 жылы өзінің тәуелсіздігін жариялағанымен бұл емле ережелері әлі де жалғасуда. Әліпби кестесінде *v, i'* және *y'* әріптерінің орын алмасы, мұндай сөздердің мүмкіндігінше жазуға аудару (транслитерация) нұсқауларына сәйкес жазылуының жоспарланғаны болжауға мүмкін. Орысшадан көшірілген сөздердің жазуға аудару нұсқауларына сәйкес жазылуы өлшемді қазақ кирил әліпбиіндегі екі тілді негізі болып алған емле ережелері, айтылым әуезі орысшадағы жазуымен де сәйкес келмейтін сөздердің жазуда одан да түсініксіз болып қазақ латын әліпбиіне өтеді.

Әрине, орысшадан көшірілген және енді қазақша сөздік құрамының бір бөлігі болған мұндай сөздердің тақырыптың мамандары тарабынан қазақша айтылым әуездерінің анықтауы, анықталған айтылым әуездеріне сәйкес қазақ латын әліпбиіндегі әріптермен, мысалы, *орфография* сөзінің *arfagrafi'a*; *редактор* сөзінің *ridaktyr*; *профессор* сөзінің *pyrafesar*; *министр* сөзінің *ministyr*; *вокзал* сөзінің *vagzal*; *эволюция* сөзінің *evalutsi'a* нысанында жазылуы айтылым әуездері мен жазуы жақындаған сияқты өлшемді қазақ тілді нығайтады.

5. Диалект немесе айтылым әуезі сөйлеуші болсын адам немесе қауым тілдірдің фонетикалық бағыты, лингвистикалық немесе лингвистикалық емес факторларға байланысты тұрақты даму және өзгеріс ішінде. Сондықтан уақыт өте келе тіл бірліктерінің айтылым әуезі мен өлшемді емле арасында айырмашылықтар пайда болады. Айтылым әуезі мен емле арасындағы айырмашылықтарды немесе емленің басқа мәселелеріні шешу үшін орыс тілінде [14], неміс тілінде, француз тілінде, испан тілінде, португал тілінде және т.б. (*valerieyule.com.*) сияқты тілдердің емлелерінде мезгіл-мезгіл реформалан жасалған, емле айтылым әуезіне жақындады.

Орфография сөздігінде қазақша сөздердің өлшемді кирил әліпбиімен емлесі мен айтылым әуезі арасында бөлме / *бөлмө*, жарыту / *жарытуу*, жасауыл / *жасауұл* сияқты айырмашылықтар бар. Қазақ латын әліпбиімен айтылым әуезі негізінде емле ережелері жасылып бұл айырмашылықтарды азайтуға болады.

6. 2025 жылына дейін толығымен өтетін өлшемді қазақ латын әліпбиімен жазуы, сынға ұшырайтын мәселелер болса да қолданыстағы қазақ кирил әліпбиімен жазуына қарағанда қарапайым және қолайлы болады. Қарапайымдылығы мен қолайлығыны одан да жетілдіру, қазақшаның өзіндік ерекшелігіні күшейту үшін қосалқылардың қойылатын жерді, қосалқы әріптерді белгіленуі туралы өзгерістер жасалуы керек. Біреуі орыс тілінен көшірілген біреуі қазақша сөздерде орын алған өте ұқсас дыбыстарды белгілеген *v* және *y'* әріптерінің; негізінде әрқашан бөлек әріптермен жаза алатын дыбыстарды бөлек дыбыстарды белгілеген *i'* және *y'* әріптерінің және қарама-қарсы дауыссыздар *g / g'* және *k / q* бөлек әріптермен таңбалаудың орнына түркі тілдердігі сияқты қазақ тіліндегі үндістік заңына сәйкес қарама-қарсы қатаң дауссыздарды жалғыз әріппен, қарама-қарсы ұяң дауссыздарды жалғыз әріппен белгілеуді назарға алынса, өзгерістер жасалынса өлшемді қазақ тілінің үйрету/үйрену жеңіл және одан да ыңғайлы әліпби болады.

Тілдің жазылған әліпби жүйесі, о тілде сөйлейтін ұлттың мәдениет ортасының белгісі. Түріктер және қазақтар әртүрлі географиялардағы бір тілдің түрлерінде сөйлесуі болғанымен, емледе әртүрлі әліпбилерді қолданғандықтан тікелей өздерінің өлшемді жазу тілдері арқылы бір-бірінің мағлұматын пайдалана алмады. Жазу тілдері арқылы тікелей мағлұматты бөлісу алдындағы кедергілердің бірі әліпби айырмашылығы өзгерілуі үшін өлшемді қазақшаның қазақ латын әліпбиімен жазылуы Қазақстаннан тыс ең көп қызығушылықты Түркия көрсетті.

Аударған: Мадина Молдашева, докторант, Тіл – Тарих-География Факультеті, Заманауи Түркі тілдері мен әдебиеттері бөлімі, Анкара Университеті, e-mail: madina1104@hotmail.com

Пайдалынған әдбиеттер

- 1 Jean G. (1987) Writing The Story Of Alphabets And Scripts, Discoveries, New York
- 2 Bussman H. (1998). Routledge Dictionary of Language and Linguistics, Routledge, London and New York
- 3 Усер Х. (2006) . Türk Yazı Sistemleri, Akçağ, Анкара.
- 4 Екер С. (2010). Çağdaş Türk Dili, Графикар, Анкара.
- 5 Қайдар Ә. (1998). Қазақ тілі энциклопедия, Алматы.
- 6 Алтынсарин Ы. (1879). Киргизская хрестоматия, Оренбург.
- 7 Алекторов А.Е. (1907). Киргизская хрестоматия, Омск.
- 8 Campbell G.L., Moseley C. (2012). The Routledge Handbook of Scripts and Alphabets, Roudledge, London.
- 9 Brown K., Miller J. (2013). The Cambridge Dictionary of Linguistics, Cambridge University Press, New York.
- 10 Хусанов Н., Расулова З. (2004). Lotin Yozuviga Asoslangan O'zbek Alifbosi Va Imlosi, Ташкент.
- 11 Шонанов Т. (1930). Самоучитель казахского языка для русских, Қазиздат. <http://ira.typeit.org> – 05.11.2011
- 12 Смагулова Г. (ред). (2000). Академик Ниғмет Сауранбаевтің Еңбектері, Кенже Пресс, Алматы.
- 13 Бегалиев Г.Б., Гаврилов (1936). Қазақша-Орысша Сөздік, Қазақстан Баспасы, Алматы.
- 14 Klein K. (1964). Recent Soviet Discussion on Reform of Russian Orthography, The Slavic and East European Journal, Vol. 8, No. 1 (Spring, 1964), pp. 54-61.

КАЗАХСКИЙ ЛАТИНСКИЙ АЛФАВИТ И РАЗНЫЕ МНЕНИЯ О ПИСЬМЕ

Мурат Жеритогл¹

¹ PhD, доцент, Факультет языков, истории, географии
Современные тюркские языки и литература, Университет Анкара
Турция, г. Анкара, e-mail: ceritoglu@ankara.edu.tr

В статье рассматриваются проблемы нового казахского латинского алфавита. Проанализированы исследования по актуальным вопросам алфавита от Ы.Алтынсарина до

сегодняшнего дня. Письменная алфавитная система является признаком культуры нации, которая говорит на одном языке. Письменность классифицирована начиная со стен пещеры, скал и систем окраски, самых современных систем записи, графических или идеографических систем, слогов, абхад и алфавитных систем (алфавитов). В настоящий момент языки и системы письма алфавита используются в основном для перевода. Турецкий и казахский народы, живя в разных географических областях, использовали разные письменности, поэтому они не могли использовать информацию друг друга непосредственно в своих письменных языках.

В статье использованы результаты экспериментальной работы исследователей фонетики казахского и турецкого языков.

Ключевые слова: латинский алфавит, фонетика, казахский язык.

KAZAKH LATIN ALPHABET AND OTHER VIEWS ABOUT THE LETTER

Murat Zheretoyul¹

¹PhD, Associate Professor, Faculty of Languages, History, Geography,
Modern Türkic Languages and Literature. University of Ankara
Ankara, Turkey, e-mail: ceritoglu@ankara.edu.tr

The problems of the new Kazakh Latin alphabet are considered in the article. Studies on actual issues of the alphabet from Y. Altynsarin to the present day are analyzed. A written system is a sign of the culture of a nation that speaks the same language. Writing is classified from cave walls, rocks and painting systems, the most modern recording systems, graphic or ideographic systems, syllables, abjad and alphabetic systems (alphabets). The real ones are used mainly for translation. At the moment the languages and systems of writing alphabetical objects were used by the Turkish and Kazakh people, living on different geographical scripts, so they could not use the each others' information directly in their written languages. The results of experimental work of phonetics researchers of Kazakh Turkish languages are used in the article.

Key words: Latin alphabet, phonetics, Kazakh language.

ҒТАХР 17.01.07

КӨК БӨРІ ТУРАЛЫ МИФТЕР ЖӘНЕ ОЛАРДЫ ТОПТАСТЫРУ

А.А. Көшекova¹

¹ ф.ғ.к., қауымдастырылған профессор м.а.,
Қазақ мемлекеттік қыздар педагогикалық университеті,
Қазақстан, Алматы қ., e-mail: Koshekova71@mail.ru

Мақалада түркі халықтары көк бөріні аса жоғары дәрежеде қадір тұтқаны және қасиетті жануар санағаны жайында сөз етеді. Көк бөрі – түркі мифологиясында киелі ұғымдардың бірі. Мұның басты себебі шамандық, тотемдік түсініктерде жатыр. Мифологиялық сарындағы ертегілердің де негізгі арқауы – бөрінің адамдарға тылсым сиқыр әлемімен байланысы төңірегінде өрбиді.

Түйін сөздер: тылсым дүние, қазақ фольклоры, түркі мифологиясы, космогониялық мифтер, тотемдік түсінік.

Адам баласының қоршаған орта мен тылсым дүние туралы тебіреністерін көркем, кестелі түрде бейнелеп, жұмбақ әлемнің құпиясын ашуға ұмтылған алғашқы талпыныстары бұл күнде қазақ фольклорында мифология жанры деп аталып жүр. Көк бөрі – түркі мифологиясындағы киелі ұғымдардың бірі. Көк бөріге қатысты әңгімелер ежелгі үйсін, түркі және моңғол аңыздарында кездеседі.

Қасқырды түріктер «бөрі» дейді (моңғолша – шино/чинно). Көне түріктер қасқырды Көк Құрт деп атаған. Көк дегеніміз – көк түс, көк аспан. Ал, түріктің «құрт» дегені қазақтың «құртылу» деген сөзінің түбірі. Демек, көк бөрі түріктердің тайпасын ажалдан аман алып қалған, көк аспандағы Көк Тәңірісінің өзі жіберген ерекше қасиетті жануар.

Жануарлар дүниесі, жануарлар әлемі туралы фольклорлық мұралар тақырыбы жағынан да, жанрлық ерекшеліктері жағынан да, идеясы мен көркемдігі тұрғысынан да сан алуан болып келеді. Қасқыр бейнесі, әрине, ғалымдарды таң қалдырмай қоймаған. Атап айтқанда, қасқыр тотемі туралы алғашқы деректер Әбілғазы [1], Рашид – Аддин [2], Ш.Уәлиханов [3], Н.Я.Бичурин [4], Л.Н.Гумилев [5], Дж.Дж.Фрезер [6], Ә.Марғұлан [7], Н.Келімбетов [8], А.Сейдімбеков [9], С.Ақатаев [10], А.Шәріп [11], С.Қондыбаевтардың [12] еңбектерінде беріледі.

Әбілғазының “Түрік шежіресінде” және Рашид–Аддиннің “Шежірелер жинағында” түркі халқының ханы Бөрте – шене және оның анасы қаншық қасқыр туралы ел арасындағы аңыздарды баяндаса, Н.Я.Бичурин ғұн тайпаларының шығу тегін «қиналып өлсін» деген мақсатпен дұшпандары қол-аяғын шауып, саздаққа лақтыра салған бала мен қаншық қасқырдан тарататын аңызды келтіреді. Ал, Л.Н.Гумилев “Көне түріктер” атты еңбегінің бірінші тарауындағы “Қаншық қасқырдың ұрпақтары” атты шағын бөлімшеде ата тегін көк бөріден тарататын түркі тайпаларын санамалап шығып, бастауын қаншық қасқырдан өрбітетін екі аңызды келтіре келіп: “Ашин – “қасқыр”, “бөрі” деген сөз. Ол моңғолша “шоно– чино”, “А”– қытай тілінде құрметтеу префиксі. Демек, Ашин – “дегдар бөрі”. Бұл есімнің қытайша мәнерленбеген түрі – Шане араб жазбасында сақталған”– [5; 21] деп, түркі хандарының шығу тегі мен атаулары туралы өзіндік ойын білдіреді. Ілкі бабасын айдай сұлу ханша мен көк бөріден тарататын генеалогиялық аңыздардың бір тобын Ә.Марғұлан “Ежелгі жыр, аңыздар” [7; 8] атты еңбегінде келтірсе, “Петроглифы с тотемом волка. Тотем племени шапырашты” [13;14] деген көлемді мақаласында қасқыр тотемінің қазақ әлеміндегі орнын археологиялық қазбалар мен этнографиялық деректерге сүйене отырып анықтайды.

Түркі халықтарының “көк бөрі”, “ақ марал”, “қызыл ит” туралы аңыздарына ғылыми тұжырымдар жасаумен бірге, “қасқырдың тілерсегі белдің шойырылуынан, сарп ауруынан (ревматизм) және тіл–көзден сақтайды” деген нанымның ел арасында кең таралғандығы жөнінде айта келіп, ғалым Ш.Уәлиханов қасқыр бейнесінің халық санасына терең орныққандығын мәлімдейді [3; 187].

Қасқырдың магиялық күшіне деген сенімнің жер-жерде таралу барысы туралы құнды пікірлерді В.П.Клингердің “Животные в античном и современном суеверии” деген еңбегінен кездестіреміз. Мұнда антикалық Европадағы қасқырға қатысты соқыр сенім, әрі қасқыр, әрі адам кейпіндегі

ликантроптар, қасқырдың қасқойлік әрекеті туралы қауесет әңгімелерге ғылыми талдау жасалады. Осы автор “Сказочные мотивы в истории Геродота” атты еңбегінде қасқыр туралы мынадай қызғылықты ертегіні қарастырады: “Бір бай графтың жалғыз баласы дүниеге келгенде, жұлдызшылар “баланы қасқыр жарып өлтіреді” деген болжам айтады. Ата-анасы қанша қорғап, күзеткенімен, қасқыр раушан гүлі кейінде баланың күймесіне еніп, ақыры жарып кетеді” – деген ертегіні келтіре отырып, – ел арасында қасқырды “жаратушының жазмышын орындаушы” ретінде қабылдағандығын айтады.

Сонымен қатар, Дж. Дж. Фрезер мен Э.Д.Тэйлордың еңбектерінде де Европадағы қасқыр бейнесіне қатысты діни наным-сенімдер талданады.

Н.Келімбетов “Қазақ әдебиетінің бастаулары” атты еңбегінде түркі тайпаларының “Ергенекөк”, “Көк бөрі” дастандарына шолу жасаса, А.Сейдімбеков “Күй шежіре” атты монографиясында қазақтың тотемдік күйлерінің қатарынан “Көк бөрі” күйінің де орын алатындығын атап өтеді. С.Ақатаев пен А.Шәріптің еңбектерінде ел арасында кең таралған Ашина туралы аңыздың нұсқаларына талдау жасалса, С.Қондыбаев “Қазақ мифологиясына кіріспе” атты еңбегінде қасқырдың хайуан күйінде суреттелетіндігіне баса назар аударып, мұның себебін оның жыртқыштық әрекетімен байланыстырады.

Тілдік зерттеулерге тоқталатын болсақ, Қ.Ғабитханұлы «Наным-сенімге байланысты қазақ тіліндегі тұрақты тіркестер» [14] атты филология ғылымдарының кандидаты ғылыми атағын алу үшін жазған диссертациясының “аң тотемдері” атты бөлімінде Көк бөрі тотеміне тоқталып өтеді. Ол Ашина туралы қытай деректерін молынан пайдаланады. Ғалым Б.Майтанов “Қасқыр және әлем заңдылығы” атты мақаласында қасқыр бейнесінің жазба әдебиеттегі қырына назар аударады. М.Әуезовтің “Көксерек” әңгімесі, ондағы қасқыр психологиясының ашылуы туралы құнды ойларды өрбітеді. Міне, жануарлар әлемінің, жануарлар дүниесінің, соның ішінде фольклорлық мұралардағы бөрі бейнесінің сомдалуын зерттеген еңбектердің бағыты осындай.

«Оғызнама» эпосында Оғыз қаған жорыққа шығар алдында өзінің тайпаластарына мынадай жалынды сөздерін арнайды: «Мен сіздердің қағандарың болдым. Қолдарыңа қалқан мен садақ алыңдар, ол сіздерге «игілік» таңбасы болсын, «Көк бөрі» ұранымыз болсын!». «Ергенекон» эпосында көк түріктер татарлардан жеңіліп, Ильханның екі ұлы – Қиян мен Ноғыздан басқаларының бәрі қырылады. Жаудан қашқан ағайындылар өз жұртынан да, жаулардан да аулақ тау арасына келіп жасырынбақ болады. Жолда оларға ұрғашы марал жолығып, оларды тау арасындағы жазыққа бастап барады. Жан-жақты жете барлаған Қиян мен Ноғыз бұл жерге өздерінен басқа жан адамның аяқ баспағанына көздері жетіп, қуанғаннан құдайға сиынып, осы жерге мекен тебеді. Содан 400 жыл бойы көк түріктер осында өніп-өседі. Жан-жағын тау қоршаған бұл жазықтың өзі де енді көк бөрілерге тарлық етеді. Сонда олар тау арасына тығылмай енді бабаларының туған жерін табуға бекінеді. Олар тау арасында адасып көп жүреді, оларды тек ғайыптан пайда болғандай көкжал бөрі ғана жолға салады.

Қырғыз дастандарында ең даңқты батырларды «Көкжал бөрілер» деп атаған. Қырғыздың «Манас» эпосында «Менің көк бөрі сұлтаным» деген тіркес жиі кездеседі. Манас ханның өзі туралы: Манас білген бәрін де, Саққұлақ көкжал бөрідей, – дейді. Ең өжет, ең жүректі, ең батыл адамдарды Әзербайжандар «қасқырдың жүрегін жұтқан», «бөрінің ұлы» деп дәріптейді. Гөк бөрі деген есім мұнда кең тараған.

«Қорқыт ата кітабы» дейтін атақты эпоста оның кейіпкерлерінің өмірінде қасиетті қасқырдың маңызы зор екені атап айтылған. Бөрі атаулы саха бақсылары табынатын ең қасиетті жануар. Саханың аңыз-ертегілеріндегі желеп-жебеуші рухтың тоғыз ұлы – қасқырларға ұқсас. Жазбаша деректерге қарағанда өздерін осы көне тотемнен шықтық деп есептейтін Половшылар – (қыпшақтар мен құмандар, яғни далалықтар) ордасы да бөріге табынған. Орданың ханы Боняқтың өзі осы қасиетті табынудың бас абызы болған.

Қасқырды киелі деп табыну қазақ бақсыларының арасында да сақталған.

Жебеушісін шақырып бақсылық өнерінің шыңына жеткен арпалыста көмекке көкжал бөрінің енесі қаншық қасқырды, алты қарыс аш қасқырды, азуы өткір, ашулы жас қасқырды шақырады.

Жоңғарларға қарсы жорықта даңқы шыққан Жәнібек ханның бөрі басы тігілген туы жау келердің алдында дүрілдеп, немесе ерекше дыбыс шығарып, алда болар айкасты білдіріп отырған.

Көк бөрі – түркі мифологиясындағы киелі ұғымдардың бірі. Көк бөріге қатысты әңгімелер ежелгі үйсін, түркі және монғол аңыздарында кездеседі. Көк бөрі туралы аңыздардың қытай тіліндегі

жылнамаларында сақталып қалған деректерде былай суреттеледі: Бір халық жаугершілік заманда қырылған екен. Бетпақ дала ішінде аяқ-қолы шабылып жараланған он жасар бала ғана тірі қалғандығы айтылады. Ол балаға бір қаншық қасқыр жолығып, емізіп, қанын тоқтатып, жарасын жалап жазып алады. Бала есейгенше сол қасқырмен бірге тұрған деседі. Кейін жаулар бала жігітті тауып алып, өлтіргенше буаз қасқыр Гауачан тауының терістігіндегі бір үңгірге барып жасырыныпты. Қаншық қасқыр осы үңгірде 10 бала босанады. Он ұл есейіп, үйленіп, көбейіп үлкен елге айналыпты – мыс. Он ұлының ең күштісінің Ашшина есімі олардың жалпы атына айналыпты, кейін халық үңгірге сыймайтын болған кезде Ашшинаның ұрпағы Асянь – Шад деген елбасы халықты үңгірден шығарып, олар түрік деген атпен Алтайды қоныс еткен.

Адам баласының қоршаған орта мен тылсым дүние туралы тебіреністерін көркем, кестелі түрде бейнелеп, жұмбақ әлемнің құпиясын ашуға ұмтылған алғашқы талпыныстары бұл күнде қазақ фольклорында мифология жанры деп аталып жүр. Көрнекті фольклортанушы С.А.Қасқабасов “Қазақтың халық прозасы” атты монографиясында қазақ фольклорындағы миф жанрына жан-жақты анықтама береді. Құрылысы мен баяндалуы жағынан өзіндік ерекшеліктерге бай бұл жанрдың басқа да фольклорлық жанрлармен ұқсас жақтары молдығын, ол ұқсастықтың басты себебі сюжеттердің қайталануында, миф кейіпкерлерінің басқа жанрларға да тән бейне болуында жатқандығына тоқталады.

Фольклорлық жанрлардың өзге түрлеріндегідей қазақ мифологиясының да жан – жақты сомдалған бейнелерінің бірегейі – көк бөрі. Көк бөрі төңірегіндегі мифтерді мазмұнына қарай мынадай басты топтарға бөлуге болады.

Космогониялық мифтер. Бұл топтағы мифтерге ата-бабаларымыздың қасқырды аспан денелері төңірегінде сыр шертетін туындылары жатады. Аспан әлемін «көк» деген атаумен атап, оған құдіреттің өзі ретінде қараған ата-бабаларымыз қиналғанда көкке жалбарынса, қуанғанда көкке қарап алғыс айтуды ұмытпаған. Күні бүгінге дейін «көк соққыр» деп қарғау, осынау тұңғыық әлемнің күшіне деген сенімді білдіреді.

Тәңірінің тұрағы саналатын көк аспанда көк бөрінің өмір сүруі заңды құбылыс. Күн мен айды, жұлдыздарды тірі дүние ретінде қабылдаған ата-бабаларымыз олар туралы талай мифтер туындатады. Сол мифтердің бір тобында қасқыр көктегі құбылыстарды реттеуші болып табылады. Мәселен, бір аңызда «жетім бала ханның жүйрік арғымағына мініп алып, аспанға ұшады. Хан оның соңынан 12 қасқырды жібереді, бірақ қасқырлар балаға жете алмай, әлі күнге қуып жүр екен» деп аяқталады. Зерттеуші Фадлун Эфенди бұл мифті жыл мезгілдерімен байланыстырады. «Жүйрік атты күннің, баланы қуған 12 қасқырды 12 айдың символы» деп түсіндіреді [15; 23].

Туысқан якут жұртшылығындағы ай мен оның ескіруі, толығы және тууы туралы мифте де қасқыр аспан әлемінің тұрғыны ретінде бейнеленеді. «Суға келген сұлу қызды ұрлап кеткені үшін қасқыр мен аю оны тістелеп жейді, бірақ ай қиналып, өлгенмен қайта тіріледі» деген сюжеттің астарында да аспан әлемі туралы түсінік жатыр.

«Жаңа айда жарылқа, ескі айда есірке» деп, ай фазасының алмасуының өзіне үлкен маңыз артқан халқымыз аспан денелері туралы да небір керемет мифтерді туындатады.

«Құдіреті күшті құдайдың мың бір есімі бар. Ол есімдердің бәрін білген адам жұмаққа барады. Соның бірі – Алла тағала, деген нанымды білмейтін қазақ баласы кем де кем. Қазақ ертегісі «Еркемайдарда» бас қаһарман Тағаланның көк шолақ қасқырымен үш күн алысады. Біз бұл жерде «Тағалан» жасаған Иенің өзі деп есептейміз. Көк шолақ қасқырдың мекеніне Еркемайдардың ұзақ жол жүріп, арып-ашып жеткенін ескерсек, оның тұрағының жер бетінде еместігі анықталады. Үстіңгі әлемге шығу не астыңғы әлемге түсу ертегі кейіпкерлерінің ғана қолынан келетін іс.

Генеологиялық мифтер. Мұнда бөрі сиқыр иесі, жоғарыдан келген рух, жұмыр басты пенделердің арғы ата-бабасы ретінде суреттеледі.

Шамандардың сүйенері болып табылатын Көкаман мекендейтін Бөрітастаған тауы туралы да қызғылықты миф бар. Онда, “Бұрынғы замандарда бір үлкен алып ұрғашы Тарбағатай тауында ешкі бағып жүріпті. Кіші Тарбағатайда жатады екен. Күндерде бір күн бұл алып ұрғашы ешкілерін бағып, жіп иіріп отырғанда, мұның ешкілеріне қасқыр шауыпты. Бұл ұршығын қасқырға лақтырғанда, ұршығы барып Сары даланың жотасына түсіп, сол арада тау пайда болыпты” [16;163] – делінеді. Бұдан халқымыздың мифтік санасы туындатқан шығармалардың арасында өзара тығыз байланыс барын көреміз. Фольклорлық шығармаларды жинақтап, байыппен қараған адамға тұтастай бір тарихи кезең мен халықтың мәдени деңгейі ашыла түсері сөзсіз.

Миф – қоршаған ортаға қатысты қалыптасқан қоғамдық сананың көрінісі. Мифтің бүгінгі күнге жеткен нұсқаларынан діни сенімнің, әлеуметтік оқиғалардың, ұрпақтарына айтылатын өсиет пен тәлім-тәрбиенің ізін байқауға болады. Мифтерде қайрат, жүйріктік, сезімталдық тәрізді қасиеттердің қасқыр бойына жинақталу сыры оның Тәңірінің шапағатына ие болуында деп түсіндіріледі.

Қазақ фольклорындағы қасқыр бейнесіне қатысты деректерді жинақтай отырып, оның мифте, ертегіде, эпостық жырлар мен жоқтауларда, мақал-мәтелдер мен жұмбақтарда түрлі қырынан танылатындығын анық байқадық.

Халқымыздың мифтерінің барлығында дерлік бөрі – ілкі ата, жорықтардың сәттілігін реттеуші, көктен келген көмекші ретінде беріледі. Мифологиялық сарындағы ертегілердің де негізгі арқауы – бөрінің адамдарға тылсым сиқыр әлемімен байланысы төңірегінде өрбиді.

Мұның басты себебі шамандық, тотемдік түсініктерді жаңа, бұрынғы діннен әлдеқайда қуатты Ислам дінінің ығыстыруында жатыр. Жаратылыс, әлем, құдірет туралы өзіндік қағидалар ұсынып, тіршілік атаулыны жаңаша түсіндіретін Ислам діні халық санасында да жаңа ұғымдарды туындатты. Алайда, халық ескі сенімнен түгелдей ада бола қойған жоқ. Ертегілердегі қасқыр бейнесіне ерен, сиқырлы күштерді телу осының айғағы болмақ. Халқымыздың мифтерінің барлығында дерлік бөрі – ілкі ата, жорықтардың сәттілігін реттеуші, көктен келген көмекші ретінде беріледі. Мифологиялық сарындағы ертегілердің де негізгі арқауы – бөрінің адамдарға тылсым сиқыр әлемімен байланысы төңірегінде өрбиді.

Алайда, ертегілердің басым көпшілігінде қасқыр ақымақ, қаскөй, қомағай хайуан ретінде суреттелетінін айта кеткеніміз жөн. Мұның себебін миф пен ертегінің жанрлық ерекшелігінен іздегенді жөн көрдік. Өйткені миф ілгері кезеңнің, ал ертегі кейінгі, адамзаттың көркем ойлау жүйесінің қалыптаса бастаған сәтінің жемісі болып табылады. Бір кездегі тотемдік бабалар туралы мифтердің орнын кей жан-жануарлардың пайда болуы туралы сыртқы түр-кейпіне не қимыл әрекетіне байланысты туындаған этнологиялық ертегілер басады. Тотемдік сенімнің жойылып, табиғи құбылыстар, жан-жануарлар дүниесі туралы жаңаша танымның қалыптаса бастауы сонау ертегілердің дүниеге келуінің алғышарты болып табылды.

Әйтсе де мифологиялық ұғымдар, бір кездері түркі тайпаларының тотемдеріне айналған ит, бөрі, өгіз, жылқы, айдаһар т.б. жан-жануарлардың құпия күштеріне сену қазақ ертегілерінде жиі ұшырасып жатады. Әсіресе, «Ер Төстік», «Құламерген» сияқты қиял-ғажайып ертегілерде мифологиялық кейіпкерлер жиі кездеседі. Миф пен ертегілердегі қасқыр бейнесінің берілу барысындағы мынадай сюжеттік ұқсастықтар кездеседі.

Қасқыр мен адамның некелесуі. Мифте мұндай некенің нәтижесінде бүтіндей бір халық дүниеге келіп, қуатты, іргелі елге айналады. Адамның жұбайы адам емес, хайуан болып келуі, нақтырақ айтқанда қасқыр болып табылуы тосын оқиға емес, қалыпты жағдай болып суреттеледі. Қасқыр жоғарғы сананың иесі ретінде бейнеленеді. Бір ескерте кететін жайт, мұнда “қасқыр мен адамның некесінен адамдар қауымы, тайпалық одақтар дүниеге келді” делінеді.

Ертегіде қасқыр мен адамның некелесуі шытырман оқиғалардың өрбуіне себепші болады. Мұндағы басты мәселе олардан ұрпақ таратып, өсіп-өнгенін баяндау емес, бас кейіпкердің мақсат-мұратына жету жолындағы кездескен қиыншылықтар мен тосқауылдарды жеңу ретін әңгімелеу болып табылады. Жоғарыдағы сюжетті пайдалану барысындағы мифтің басты мақсаты жаратылыс сырларын түсіндіру болса, ертегінің басты мақсаты кейіпкерлерді оқиғаның шешіміне жеткізу болып табылады.

Мәселен “Күйеу қасқыр”, «Дудар қыз», «Қасқыр мен жігіт» деген ертегілерді алайық. «Күйеу қасқырда», “Жас, жақсы қызды қасқыр күйеу болып барып алады. Басында, қызды айттыра келгенде, қара жорға ат мініп, қара құлын жарғақ киіл, сұлу да сымбатты жігіт болып келеді, ал оңаша шыққан соң, аунап түсіп көкжал қасқырға айналады”.

Бұл үш ертегіде де қасқырлар адам кейпіне ауыса алады, яғни құбылмалы жан иелері. Олар даланың тағы хайуандары емес. Мазмұны жағынан «Қасқыр мен жігіт» ертегісі тотемдік мифтерге өте жақын. Алайда, ертегінің соңындағы, «Барлық тапсырманы орындағаннан кейін, хан ойланып, қатесін мойындап, кемпірдің басын алып, жігітке өзінің қызын қосып, орнынан түсіп, тағын береді.

Ертегінің соңғы баяндауы жігіт қонақ болатын қасқырлар үйірі мен бұлаңдаған ақ қаншық қасқырды қасқыр кейпін жамылып жүрген сиқыршы – адамдар деген ойға жетелейді. Сұлу қыз жігіттің ел-жұртының қастандығынан сақтану үшін ғана қасқыр кебінің пайдаланған болып шығады.

Ханның өлген әкесінен барып, қырқына арнап сойған көк айғырды әкелуі о дүние, өлі жандардың тұрағы туралы елдің наным-сенімін көрсетіп-ақ тұр.

Алайда, бұл мотив ханның ашкөздігін ашып, жігітті мақсатына жеткізу үшін қолданылған бір штрих ғана. Сондай-ақ қасқырды хайуан кейпінде қабылдау, ауыл адамдарының қасқыр алған жігітті мазақ етуі тотемдік түсініктің арыда қалғандығына куә болады.

«Дудар қыз», «Күйеу қасқыр» ертегілеріндегі қасқыр – хроникалық бейне. Екі ертегідегі қасқырдың басты мақсаты біреу ғана. Ол – жемтігін оңаша алып шығып жеу. Екеуінде де қасқыр қалыңдықты ата-анасының ризашылығымен, айттырып алады (әрине адам кейпінде құбылып барады). Қасқырдың мұндай әрекетінің себебін әлеуметтік жағдайдан іздестіргеніміз жөн.

Қазақ қыздарының оң жақта өткізген қызықты күндері келін болып жат босағаны аттаған сәттен бастап аяқталып, жат елде қатаң тыйымдардың салынатынынан хабар береді. Ата-анасына бұлаңдап өскен ерке бойжеткендер бөтен табалдырықты аттасымен-ақ от жағу, су тасу, сиыр сауу, тезек жинау сияқты үй шаруасының барлық түрлерін атқарады. Ерте тұрып түндік ашу, ата-енесінің жылы суы мен ас-ауқатын даярлау да келінге жүктеледі. Ауыл-аймағына жағу, үлкен-кішісіне дейін лайықты ат қойып, шатастырмай атау, қайныларының қалжындарына қабақ шытпау, ең бастысы ата-анасына деген сағынышын жасырып, қашан ата-енесі рұқсатын бергенше төркіндемеу, олардың көңілінен шығу болашақта ұзатылатын қыз-қырқындардың жүрегінде жұбайлық өмірге деген үрейді туындатады. Осы үрей ертегілерде қасқыр кейпінде көрініс алады.

Көп қиындық көріп, сан мәрте ажал тырнағынан сытылып шыққан Дудар қыздың баласы ер жеткеннен кейін ғана қауіп-қатерден толық құтылып, сүйгеніне қайта қосылуы әйелдердің бала-шағасы өсіп, бәйбіше атанғанда ғана от басындағы беделінің артып, ауыл-аймағындағы маңызды мәселелерге ақыл қоса алғандығынан хабар береді.

Дудар қыздың сенімді серігі – әкесінің ен малының ішінен таңдап алған қотыр тайы болып табылады. Тай – алдағыны күні бұрын білетін, адамша сөйлей алатын сиқыр иесі. Өзеннен өтерде қаскөй қасқырдың да, Дудардың жан серігіне айналған тайдың да өлуі, бөрі, жылқы тотемінің жойылуын символдайды. Ата-бабаларымыздың түсінігінде өзен жаңа өмір деген ұғымды білдіреді. «Тіршілік көзі – суда» – деп танитын халқымыз үшін өзеннің арғы бетіне өткен Дудардың жаңа өмірді бастауы заңды құбылыс.

Ата-бабамыз төрт түлікті қолға үйретіп, етін ас, терісін киім қылған тұста жыртқыш хайуандарға деген көзқарасын өзгертіп, оларға пір тұтып табынудан гөрі, шаруашылыққа зиянын тигізбес үшін жоқ қылудың жолдарын іздей бастайды. Төрт түліктің пірі, Шопан ата, Сексек ата, Зеңгі баба, Ойсыл қара, Қамбар аталардың нәсілін адам ретінде қабылдаудың өзі тотемизмнің кейпінде қалғанын дәлелдей түседі.

«Қазіргі заман талабына сай білім беру – бұл қоғам мүшелерінің адамгершілік, интеллектуалдық, мәдени дамуының жоғары деңгейлік және кәсіби біліктілігін қамтамасыз етуге бағытталған тәрбие беру мен оқытудың үздіксіз үрдісі екендігі белгілі» - деп, білікті мамандар А.Қ.Еркінбек пен Б.П.Омарбаеваның пікірін оқи отырып, қазақ халқы қазіргі күнге дейін ержүрек, батыл жігіттерді «Көк бөріге» теңеп көркем шығармаларда бөріні батырлықтың символы ретінде бейнеленгендігін ескере отырып, болашақ жастарға осындай мақалалар жазу арқылы тәлім-тәрбиелік қасиеттерді бойларына дарытсақ.

Пайдаланылған әдебиеттер

- 1 Әбілғазы. Түрік шежіресі - Алматы: Ана тілі, 1991. - 208 б.
- 2 Рашид – ад-дин. Сборник летописей. сетевая версия - Strori. 2008 -283 с.
- 3 Уәлиханов Ш. Қазақтардағы шамандықтың қалдығы. (Аударған С.Өтениязов). Таңдамалы. 2-басылымы. - Алматы: Жазушы, 2005.- 560 б.
- 4 Бичурин Н. Я. Собрание сведений о народах, обитавших в Средней Азии в древние времена. - Алматы: ТОО "Жалын баспасы", 1998. - 390 с.
- 5 Гумилев Л.Н.Көне түріктер: көпшілік оқырман қауымға арналған. Алматы: Білім, 1994.- 480 б.
- 6 Фрезер Дж. Дж. Золотая ветвь: Исследование магии и религии. (Пер. с англ.) 2-е издание. - Москва: Политиздат, 2006. - 703 с.
- 7 Марғұлан Ә. Ежелгі жыр, аңыздар: Ғылыми - зерттеу мақалалар... (Құрастырған Р. Бердібаев) - Алматы: Жазушы, 1985. - 368 б.

- 8 Келімбетов Н. Қазақ әдебиеті бастаулары. (Көркемдік дәстүр жалғастығы.) Зерттеу. - Алматы: Ана тілі, 1998. - 256 б.
- 9 Сейдімбеков А. Күй шежіре. Алматы: Ғылым. 1997. - 244 б.
- 10 Ақатаев С. Күн мен көлеңке: Ғылыми-танымдық аңсар. Алматы: Жалын, 1990. - 239 б.
- 11 Шәріп А. Қазақ поэзиясы және ұлттық идея: Монография: Алматы: Білім, 2000. - 335 б.
- 12 Қондыбаев С. Қазақ мифологиясына кіріспе. - Алматы: Зерде, 1999. - 304 б.
- 13 Маргулан А. Х. Петроглифы с тотемом волка. Тотем племени шапырашты. //Мир казаха. - Алматы: Международный фонд им. Академика А.Х.Маргулана, 1997 - 57 с.
- 14 Ғабитханұлы Қ. Наным-сенімге байланысты қазақ тіліндегі тұрақты тіркестер. Этнолингвистикалық зерттеу. Филол. ғ. к. ғылыми дәрежесін алу үшін жазылған дисс.- Алматы, 1995 - 182 б.
- 15 Фадлун Эфенди. Образ волка, отображенный в фольклоре и декоративно - прикладном искусстве тюркских народов мира. //«Тюрк дуньясы». - 1991. №1. С. 18 - 23.
- 16 Қасқабасов С.Қазақ мифі және әлемдік мифология// «Жұлдыз». 2008. №11.

МИФЫ О ВОЛКАХ И ИХ КЛАССИФИКАЦИИ

А.Косекова¹

¹к.ф.н., и.о. ассоц. профессора,
Казахский государственный женский педагогический университет,
Казахстан, г.Алматы, e-mail: Kosheкова71@mail.ru

В этой статье тюркские народы говорят о наивысшей степени достоинства и освященных животных. Волк - один из священных зверей в тюркской мифологии. Главная причина этого - теневое и тоталитарное понимание. Легендарная сказка о мифологическом происхождении также обращается вокруг связей с таинственным миром.

Ключевые слова: таинственный мир, казахский фольклор, тюркская мифология, космогонические мифы, тотемизм.

MYTHS ABOUT WOLVES AND THEIR CLASSIFICATIONS

A. Kosheкова¹

¹Cand. Sci. (Pedagogy), Associate Professor,
Kazakh State Women's Teacher Training University,
Almaty, Kazakhstan, e-mail: Kosheкова71@mail.ru

In this article the Turkic peoples speak about the highest degree of dignity and consecrated animals. The wolf is one of the sacred beasts in Turkic mythology. The main reason for this is a shadowy and totalitarian understanding. The legendary tale of mythological origin also revolves around connections with the mysterious world.

Key words: mysterious world, kazakh folklore, turkic mythology, cosmogonic myths, totemism.

ҒТАХР 17.07.51

ӘДЕБИЕТТЕГІ ШАҒЫН ЖАНРЛАР ТУРАСЫНДА

Л.М. Әділбекова¹, М. Б. Көпесбаева²

¹ ф.ғ.к., профессор м.а.,

² магистрант,

Қазақ мемлекеттік қыздар педагогикалық университеті,
Қазақстан, Алматы қ., e-mail: lazzat.m.adilbekova@gmail.com

Мақалада қай әдебиетте болмасын ақын-жазушылардың сирек қалам тартатын жанры - қанатты сөздер, яғни афоризмдердің көркемдік ерекшеліктері, құрылымы мен ой қуаттылығы туралы қарастырылады. Адамзат баласы жиырма бірінші ғасырға аттаған және де биік технология мен цифрлы дәуірге аяқ басқанына қарамастан, кітап ғасыры адами капиталды рухани жетілдірудің бірден бірі жолы ретінде өз құнын жойған жоқ. Сонымен бірге, әдеби жанрлар ішінде шағын көлемді көркем шығармалар мен бір қазан ойды бір қасық сөзбен жеткізуге қауқарлы, айтылуы көркем әрі ырғақты болып келетін сентенциялар, григерийлер, афоризмдер мен қанатты сөздер қашан да оқырман сұранысына еге болып келеді. Мемлекет көлеміндегі мыңдаған баспаханалардан шығып жатқан түрлі саладағы әдеби, ғылыми, мәдени еңбектерге, күніне толығып жататын ақпаратты басылымдарды қоссақ, интернет пен технология заманы саналатын ХХІ ғасырда оқырман назары әлі де кітапта екендігіне көз жеткізуге болады.

Түйін сөздер: қазақ қанатты сөздері, драматург, Асқар Сүлейменов, көркемдік қуаты, жанр.

Жаһандану, интернет пен технология заманы саналатын ХХІ ғасырда оқырман назары әлі де кітапта екендігіне көз жеткізу қиын емес. Осы бір ақ қағаз бетіне теріліп, сан мыңдаған тиражбен таралып жатқан ағымды жарияланымдарда тақырыбына, мазмұны мен құрылымына, яғни жанрына қарамастан кеңінен қолданылатын бір үрдіс бар. Ол қанатты сөздерді қолдану үрдісі. Көп жылдар көлемінде «Ақшамның афоризмдерінде» үзбей шыққан ақын Кадыр Мырзалиевтің «Алмас жерде қалмас» [1] кітабынан алынған үзінділерді «Алматы Ақшамының кітапханасы» айдарымен қалың оқырман кезінде сүйсіне оқып отырды десек қателеспейміз. Әйтсе де, қолына қалам алғанның қолданысына еркін түсетін бұл сөздер қай жағынан болмасын, тақырыптық тұрғыдан да, жанрлық тұрғыдан да әдебиет ғылымында арнайы зерделенбеген. Сондықтан да, мақала қазақ әдебиетіндегі тақырыптық жанрлық аясы күні бүгінге дейін арнайы қарастырылмаған, сонда да адамзат ақыл-ойының квинтэссенциялық көрсеткіші болып табылатын қанатты сөздер мәселесіне арналды.

Қанатты сөздердің ауқымы қанша кең болса, тарихы да сонша терең. Адамзат тарихында қанатты сөздер - өз дәуірі тудырған замана таңбасын арқалайтындығын, оған қатысты барлық проблемаларды көтеретіндігін, кейде тарихи оқиғаларға нақты әсер ететіндігін ғылыми дәлелдеп шығуға болады. Өмір туралы, оның негізгі тірегі «Homo sapiens» - ой иесі, сөз иесі адам туралы жанр болып табылатын қанатты сөздер әдебиеттің бір қарағанда көне түріне жатқанмен де, интеллектуалдық өнердің теңдессіз түрі ретінде бүгінгі қоғамда нағыз ғұмырлы жанрға жатады. Бүгінгідей ақпараттар ағымы айрықша ағылған заманда, қашанда «тоқсан ауыз сөздің тобықтай түйінін» бере білетін «оймақтай ой» - афоризмдердің мәні артуда десек қателеспейміз.

Ағылшын, неміс, француз, орыс әдебиеттеріне сүйенсек, қанатты сөздерге берілген нақты тұжырым әзірге жоқ. Ой тереңдігі мен кемелдігіне қатысты философтар, тілдік бірлік ретінде лингвистер, поэтикалық сұлу, әрі ықшам көркем сөз тіркесі ретінде әдебиетшілер афоризмдерді өз аясына тартып, өз тұрғысынан бағалауға тырысып келген, әрі бұл үрдіс жалғасуда. Әйтсе де, филолог ғалымдар тұжырымына сүйенсек, афоризм, ең алдымен, өзіне сай ерекшеліктері бар әдеби жанр екендігін мойындауымыз керек. Олар:

- Афоризмнің бірінші ерекшелігі - ақиқатқа ұмтылған терең ой.
- Афоризмнің екінші ерекшелігі - олардың қысқалығы, «тоқсан ауыз сөздің тобықтай түйіні» екендігі.

–Афоризмнің үшінші ерекшелігі - қосымша түсініктемені қажет етпейтіндей, аяқталған ой екендігі.

–Афоризмнің төртінші ерекшелігі - айтылған ойдың анықтығы, дәлдігі.

–Афоризмнің бесінші, әрі негізгі ерекшелігі - ойдың көркемдігі, адамзат ақыл ойының асыл қазынасының сыртқы сұлу сымбаты, эстетикалық тартымдылығы.

Афоризмдер туралы анықтамаларға бір мақала аясында шолу жасау мүмкін еместігін ескере отырып, 1998 жылы «Ана тілі» баспасынан шыққан «Әдебиеттану терминдер сөздігінің» [2] 206-бетінде берілген филология ғылымдарының докторы С. Негимов берген анықтаманы келтірейік. «Қанатты сөз жанрлық белгісі жағынан мақал-мәтелдерге өте ұқсас. Айырмашылығы, мақал-мәтелдердің авторы белгісіз, шыққан тегі белгісіз, халық шығармашылығына жатса, қанатты сөз авторы бар не нақты болмаған күнде аңыз күйінде ауызша болса да бүгінгі күнге жеткен қанатты сөздің мол болуы сол тілдің сөз байлығын, тіл орамдылығын және ұлттық бейнелік ерекшеліктерін байқатады».

Бұл анықтамадан фольклор мен афоризмдер арасындағы ұқсастық нақты көрсетілген. Әйтсе де «ауызша болса да бүгінгі күнге жеткен» деген пікірдің себебін әдебиетіміздегі бұл жанрдың арнайы қарастырылмағандығына, афоризмдердің өміршең жанр ретінде күннен күнге толығып келе жатқандығының ғылыми түсініктемесі қазақ әдебиетінде әлі жасалмағандығынан деп білуіміз керек. Ауыз әдебиетіндегі мақал-мәтелдердің қысқалығына, ритмділігіне, мағыналылығына қарап бір топ ғалымдар оларды афоризмдерден мүлдем ара жігін ажыратып қараса, екінші бір ғалымдар тобы, керісінше, мақал-мәтелдерді афоризмдермен бірге қарастыруды ұсынады. Ал әдебиеттің кейбір жанрлық түріне арналған сөздіктерде афоризмдерді тек тақырып аясына қатысты ғана алып, анықтама беруге тырысады. Мысалы А.Квятковскийдің «Поэтикалық сөздігін» [3] алайық. «Афоризм (греч.) изречение, выражающее с предельной лаконичностью в отточенной форме какую-либо оригинальную мысль. Афористические строки нередки в стихах русских поэтов. «Поэтом можешь ты не быть, Но гражданином быть обязан». (Н. Некрасов); Афоризмами насыщена комедия А. Грибоедова «Горе от ума», например: «... Счастливые часов не наблюдают; Служить бы рад, прислуживаться тошно; Блажен, кто верует тепло ему на свете».

Сонау Тонькөк, Күлтегін ескерткіштері мен көне түркі жазба ескерткіштеріндегі, бертін келе жыраулар поэзиясы мен қазақ әдебиетінің XIX, XX ғасырлардағы мол мұрасында кездесетін қанатты сөздер қазақ әдебиетіндегі бұл жанрдың тамырының тереңдігін, ауқымының кеңдігін көрсетеді. Қазақ халқының қаһарман ұлы, жазушы Бауыржан Момышұлының қанатты сөздері халық арасында кең тарағаны белгілі. Бұл туралы ізденушінің бірнеше мақалалары жарық көрді. Оқырман қауымға Құлмат Өмірәлиевтің «Абайдың афоризмі» (Алматы: Қазақстан баспасы, 1993, 124 б.) [4], Әбділхамит Нарымбетов дайындаған «Ғабит Мүсіреповтің күнделігі» (Алматы. Ана тілі баспасы. 1997, 288б.) [5], Әлия Бөпежанова дайындаған 1978-1992 жылдар арасындағы Асқар Сүлейменовтің «Шашылып түскен тіркестері» (Сүлейменов А.Шығармаларының толық жинағы.- Алматы:Қазығұрт.-2006) [6] жинақтары кеңінен таныс. Бұл тұрғыда баспасөз бетінде осы жанрда жиі көрінген Қадыр Мырзалиев, Мұзафар Әлімбаев қаламынан туған қанатты сөздерді айту орынды.

Шығармаларының дүниетанымдық, интеллектуалдық қуаты күшті жазушы, драматург, аудармашы А.Сүлейменов қанатты сөздерінің философиялық астары да терең болып келеді. Бір ғана ұлы ақын Абайға қатысты ойларына тоқталу арқылы ғана жазушының сұңғыла ұғым тереңдігін байқауға болатындай.

– Келер қазақтың да ішетін уы мен балы – Абай.

– Қазақтың екі «жауы» бар. Бірі, дос-жауы – Абай. Қалғандары – қас жауы.

– Абайдың қазағынан қара үзіп кеткен қазақ жоқтың қасы.

– Талант – тұяқ, Абай – жол. Сол жолмен анау Жидебайға, мынау Қарауылға кеменгер де келеді, кеңе де келеді. Мұнда «үйренемін» деп, «үйретемін» деп келмеу керек... Мұнда тазарамын, арыламын деп келу керек. Елдің неге келгенін білмеймін. Мен өзім арыламын деп келдім.

Кезінде ұлттық «Ана тілі» [7] газеті сөз өнерінің жүйрігі Зейнолла Қабдоловтың біраз қанатты сөздерін келтіре отырып, редакция атынан оқырманнан ел арасына кең тараған басқа да ғалымның қанатты сөздерін білетіндердің хабарласуын сұрағандығы белгілі. Міне бұл үрдіс негізінен кемеліне келген әдебиеттерде қалыптасатын үрдіс. Келесі кезекте Қабдолов айтқан қанатты сөздерге тоқталайық:

- Әдебиет ардың ісі.
- Жазушы талант, тағдыр.
- Жазушы ұлттың ұяты, иманы, намысы.
- Жазушы өз дәуірінің ұлы, өз ғасырының үні.
- Махамбеттің әр сөзі құйылған құрыш, қорытылған қорғасын. Оны өңдеп жөндеймін деп жасытпақ керек.
- Махамбет пен Абайға редакция жүрмейді.
- Бүгінде Толстойды оқымай орысты, Бальзакты оқымай французды білдім деу қандай қиын болса, Әуезовті оқымай қазақты білдім деу сондай қиын.
- Жазушының ең жақсы шығармасы жазылмаған яки жазатын шығармасы.
- Жаза білу, жазғаныңды сыза білу шеберлік. Шеберліктен туатын шедевр осы әрекеттің астында жатыр.
- Ұлтсыздық имансыздық.
- Тамыры жоқ ағаш, тарихы жоқ халық болмайды.
- Мүсіреповті мадақтаудың керегі жоқ, Мүсіреповпен мақтану керек.
- Талант деген қыран секілді қанатты нәрсе.
- Ұстаз болу өз уақытыңды аямау, өзгенің бақытын аялау.

Кезінде баспасөз бетінде қазақ афоризмдерінің толығына сүбелі үлес қосқан Қадыр Мырзалиевтің жарияланған қанатты сөздеріне [8,4] алғысөз ретінде афоризмдер туралы ақтарыла айтқан мына бір өзіндік пікірі қанатты сөздің шығу табиғатынан оқушысын хабардар ететіндей: «Афоризм дегеніміз - белгілі бір күні басталып, белгілі бір күні біте қалатын шығарма емес. Ол ғұмыр бойы айтылып, ғұмыр бойы қағазға түсіп, өмірдің соңғы сәтіне шейін созыла беретін дүние. Афоризм қызық жанр. Ол негізінен, ауыз әдебиетіне жатады. Ауызша тарайды. Біреу айтады, біреу қағып әкетеді. Содан кейін қағазға түседі. Өкінішке орай, ауыздан шыққанның бәрі қағазға түсе бермейді. Қағазға түскеннің бәрі бірдей кітапқа кірмейді. Кіргеннің бәрі бірдей тарихта қалмайды. Олар да екшеледі... қанатты сөз болуға лайық, татымды тіркес менің аузымнан бірінші рет қашан шықты. Ол жағы маған беймәлім. Есімде жоқ. Адам өз сөзін өзі бағалай бермейді. Сөзді қадірлеу қасиеті кейін, біраз кейін келді». Мақала авторлары [9-10] бұл тақырыпқа бірнеше зерттеулерде тоқталғандығы белгілі.

Қанатты сөздер әрқашан да қос аспектілі, бірақ олардағы қарама-қайшылықтар үнемі байқала бермейді. Мына қанатты сөздерді алып қарастырайық: «Келер қазақтың да ішетін уы мен балы – Абай», «Қазақтың екі «жауы» бар. Бірі, дос-жауы – Абай, қалғандары – қас жауы», «Кемталант мүмкіндігінше, шын талант қалағанынша жазады» [6] (Асқар Сүлейменовтен). Қанатты сөздердің композициялық-стистикалық қасиеттерін осы тұрғыдан анықтай отырып, олардың көркемдік-стильдік ерекшеліктерін қарастыруға болады. Ойының дәлдігі мен тапқырлығы тұрғысынан, көркемдігі тұрғысынан, қанатты сөздерді шешендік тапқырлыққа жатқызу да орынды. Енді осы тұрғыдан белгілі бір ырғақты сақтаған Асқар Сүлейменов айтқан пікірлерге жол берейік. «Әр сөздің өз ұяты бар. Жақсы кітап – ұяттың антологиясы. Жақсы кітапта ұят сөз де ұяттың төкпей көрінеді», «Дін құрыса тіл сақтайды, тіл құрыса үн сақтайды, бәрі құрыса діл сақтайды (иәһуди-еврейлер мысалы). Дін, тіл, діл тізе қосқанда оны оқ қана жеңеді», «Ажал келмейді, ажалға барасың. Барған бетте аудиенция береді», «Радловтың: «қазақтар – шығыстың француздары» дегенін «француздар – еуропаның қазақтары» деп қисындауға болады», «Цивилизация сияқты мың сан үйірден тұратын ұлы ұғымның ішіндегі алмауыты – ойлана білу, оның мәдениеті. Бұл болмайынша ұлттық сананың ілгерілеуі қиын», «Елдің, жұрттың, ұлттың құруы, алдымен, интеллигенцияның иттігінен, сатымпаздығынан басталады».

Қанатты сөздің қасиеті туралы XVII ғасырда әдеби афоризмнің бірінші теоретигі Бальтасар Грасиан өзінің ұшқыр ойлар туралы трактатында жазған болатын. «Шешендік тапқырлық» дегеніміз, Грасиан бойынша, бұл – ақылдың ұшқырлығы, өткір ойлау, ол өз ішіне логика мен эстетиканың қасиеттерін жинай отырып, олардан асып түседі. «Ұшқыр ойлау шеберлігі, - деп жазады ол – сананың бір актісі арқылы байланысқан екі немесе алыс түсініктерді үйлесімді салыстырған нәзік үндестіктен тұрады». Бұл анықтаманың дәлдігі қазір де айқын. Б.Грасианның трактатында, әсіресе ұшқыр ойдың әсемдігіне баса назар аударылады. Ол: «Ұшқыр ой топшылауға қарағанда бір ғана шындықты қанағат тұтпайды, әсемдікке ұмтылады», - деп жазады [11]. Ой мен оның мәніндегі әсемдікті өте маңызды

қасиет деп санайды және әсемділікке түрлі көркемдік құралдарды қолдану жолы арқылы жетуге болады. «Трактаттар мен шешендік фигуралар – ұшқыр ойдың өзіндік әсемдігін құрайтын материал және негіз болып табылады. Сөз неғұрлым аз болса, оның мәні соғұрлым терең болады», - деп жазады ол. Б.Грасиан өз трактатында өткір ойларды беруде даналық пен әсемдіктен басқа дәлдік қасиетін атап көрсетеді, әрі қанатты сөздердің анықтамалық және парадокстік, антитезалық, градациялық, риторикалық сұрақ, эллипсис сияқты құралдарды қолданған кезде жеткен нәтижелеріне талдау жүргізеді. Сондықтан да, ұлы ойшыл ғалым өзінің трактаты арқылы көркем әдебиеттегі қанатты сөздердің теориялық негізін қалады. Әлемдік әдебиетте стилистикалық фигуралар мен троптар сияқты көріктеуіш-бейнелеуіш құралдар арқылы қанатты сөздердің көркемдік қырын анықтаған ғалым өз тұжырымдарын «Қалталы оракул» сияқты маңдайалды шығармаларымен дәлелдеді. Зерттеушілер қанатты сөздердің көркемдеуіш құралдарын бірнеше топқа бөліп қарастырады. Антитеза – әсерді күшейту үшін қарама-қайшы образдар мен түсініктерден құрау: «Сенімсіздік философтарға жарасқанмен, солдаттарға қауіпті» (Н.Грибачев). Параллелизм – екі ұшты ойды бір арнаға тоғыстырып, образ құрайтын құрал: «Жастық білгенде ғой, қарттық қолынан келгенде ғой» (А.Этьен). Хиазм – негізгі ұғымдарды білдіретін біркелкі екі сөз тіркесінің қарама-қарсы мәнде жұмсалуды: «Адамдардың санасы тұрмысын анықтамайды, керісінше, қоғамдық тұрмысы санасын анықтайды» (К.Маркс); «Тірілер өлгендерді оқыта алмайды, ал өлгендер тірілерге сабақ бола алады» (Шатобриан); «Күште шындық жоқ, шындықта күш бар» (В.Кубанев). Риторикалық сұрақ – белгілі бір сұраққа жауап алу үшін емес, қайта белгілі бір жауапты бекіту үшін қолданылады. Бұл қанатты сөздерге көтеріңкі леп береді: «Көшпенді, көшпенді, көшпенді – сонда Сауран, Саудақент, Созақ, Түркістан, Шымкент, Ташкент, Тараз, Алматыдағы біздің дәуірге дейін қазылған су жүйелері қайда қалады? Осы біз көрген дихандар, біздің көкпар тартып жүріп мираб болған, торлама қауынды құранды ердің алғы қасына ұрып жеген жеті аталарымыз қайда қалады? Арқа көшті екен деп тозып кетеміз бе?! Оратын жерін орған, егетін жеріне еккен, жайлайтын жерін жайлаған жұрт болмай ма? Бицивилизация дегенді естіп пе едіңіз?»[6]. Градация – мағыналы ойдың мазмұнын күшейтетін (түсіретін) біркелкі сөздердің орналасуы: «Өмір – тән, өнер – жан, тән тұншыққанда – жан шыңғырады» (А.Сүлейменов). Анафора – бастапқы сөздердің қайталанып жұмсалуды. Бұл эмоциялық реңкті күшейту мақсатында қолданылады: «Мен жанбасам лапылдап, сен жанбасаң лапылдап, біз жанбасақ лапылдап, қараңғыны кім жояд?» (Назым Хикмет). «Мүсіреповті мадақтаудың керегі жоқ, Мүсіреповпен мақтану керек» (З.Қабдолов) [8].

Осындай әр түрлі стилистикалық фигуралардың қолданысы арқылы қанатты сөздердің мағыналық сипаты мен эмоциялық күшін арттыруға болады. Осындай ерекшеліктеріне тоқтала отыра, қанатты сөздерді көркем әдебиеттің бір жанры ретінде есептеуге болады.

Қорыта айтатын болсақ, қанатты сөздердің тақырыбы адамзаттық, ғаламдық, адам өмірінің ең байыпты жақтары мен адами қоғамға, адамдарды мазалайтын басты мәселелерге бағытталған. Сол себептен де қанатты сөздерді топтастырған кітаптар ғасырлап өмір сүреді және оқырмандардың назарын өздеріне аударудан қалмақ емес. Қанатты сөздер — үздік ойшылдардың жалынды ойларынан құралған әдеби жанр дамуының үдерісінің көрсеткіші болып табылады. Қанатты сөз шешендік сөздің қаймағындай болып қашанда өмір сүрді, өмір сүруде және мәңгі өмір сүреді.

Пайдаланған әдебиеттер

- 1 Мырзалиев Қ. Алмас жерде қалмас. Алматы: Жазушы. 2004.
- 2 Әдебиеттану. Терминдер сөздігі. Құрастырушылар З. Ахметов, Т. Шанбаев. – Алматы: Ана тілі. 1998. -384 б.
- 3 Квятковский А. Поэтический словарь. – Москва: «Советская энциклопедия», 1996. -376 б.
- 4 Өмірәлиев Құлмат. Абайдың афоризмі. Алматы: Қазақстан баспасы. -1993.- 124 б.
- 5 Нарымбетов Әбділхамит. Ғабит Мүсіреповтің күнделігі. – Алматы: Ана тілі баспасы. 1997. 288 б.
- 6 Сүлейменов А. Шашылып түскен тіркестер.- Сүлейменов А. Шығармаларының толық жинағы.-Алматы: Қазығұрт. I-II-III-IV Т. 2006
- 7 «Ана тілі» газеті. №50. желтоқсанның 14-і, 2006 ж., 6 б.
- 8 «Егемен Қазақстан» газеті. 2005 жыл, 6 қаңтар, 4 б.
- 9 Adilbekova L.M..Epistolary Literature and Journalism: Theoretical and Practical Aspects. International Journal of Environmental and Science Education, 11(13), 5833-5843.

- 10 Әділбекова Л.М. Сүйер ұлың болса, сен сүй. Қазақ мемлекеттік қыздар педагогикалық университетінің Хабаршысы. №4 (64), 2016. 70-75 бб.
- 11 Грасиан Бальтасар. Карманный оракул. Пер. Е. М. Лысенко. Москва, «Астрель: Полиграфиздат», 2012 (серия «Philosophy»).

О МАЛОМ ЖАНРЕ ЛИТЕРАТУРЫ

Л.М.Адилбекова¹, М.Б. Копесбаева²

¹к.ф.н., и.о. профессора

²магистрант

Казахский государственный женский педагогический университет
Казахстан, г.Алматы., e-mail: lazzat.m.adilbekova@gmail.com

В статье рассматривается художественная сила и особенности афоризмов казахских поэтов и писателей. Это редкий и оригинальный жанр литературы. Статья посвящена афоризмам - самому популярному жанру среди поэтов-писателей, о красоте, глубине слов, построении и силе афоризмов. XXI век - это век технологий и цифровой эпохи, но, несмотря на то, книга жизненно важна для нравственного развития личности. Кроме того, для каждого читателя всегда были интересны короткие, понятные, ясные афоризмы, максимы, которые могут описывать большую и глубокую идею в двух словах.

Ключевые слова: Казахские афоризмы, драматург, Аскар Сулейменов, художественная сила, жанр.

ABOUT THE SMALL GENRE OF LITERATURE

L.M. Adilbekova¹, M.B. Kopesbaeva²

¹Cand.Sci. (Philology), Associate Professor,

²MA student,

Kazakh State Women's Teacher Training University,
Almaty, Kazakhstan, e-mail: lazzat.m.adilbekova@gmail.com

The article considers the artistic power and peculiarities of the aphorisms of Kazakh poets and writers, It is a rare and original genre of literature. This article is about the aphorisms - the most popular genre among poet writers, i.e. about the beauty, deepness of words, construction and power of aphorisms. XXI century is the century of technologies and digital age, but despite this century of books is already vital for moral development. Also, short, understandable aphorisms, maxims that can describe the big and deep idea in two words were always interesting for every reader.

Key words: Kazakh aphorisms, playwright, Askar Suleimenov, artistic power, genre.

**ТАРИХ
ЭКОНОМИКА
ҚҰҚЫҚ**

**ИСТОРИЯ
ЭКОНОМИКА
ПРАВО**

**HISTORY
ECONOMICS
LAW**

IRSTI 17.40.01

REVIEW OF THE SOCIO-ECONOMIC DEVELOPMENT OF RURAL AND URBAN WOMEN IN KAZAKHSTAN

Aizhan Salimzhanova¹, Ipek Ilkkaracan²

¹PhD candidate in Economics, Acting director of Scientific and research Institute for social and gender studies at Kazakh State Women's Teacher Training University
Almaty, Kazakhstan, e-mail: aizhan.salimzhan@gmail.com

²Prof. Dr. of Economics, Istanbul Technical University,
Istanbul, Turkey, e-mail: ilkkaracan@itu.edu.tr

There is a gap in the living standards between urban and rural population in Kazakhstan, which increased even more in the recent years. Women are more likely to suffer from social and economic inequalities. Authors aimed to make a comparative study of the living standards of urban and rural women and social practices of their adaptation to the market conditions. Unfortunately, Kazakhstan's government commitments concerning urban development, improvements in urban infrastructure and access to basic services have not referenced fully determination of gender issues. We strongly believe that the deficiencies in basic infrastructure affect both women and men, and the design of urban development projects should aim to identify those differential impacts more precisely. Attention should be paid to such factors as how access to basic services correlates with economic status, the roles played by women and men in finding alternatives when services are deficient, and how particularly women stand to benefit from improved infrastructure.

Key words: rural and urban area development, gender policy, rural women, rural and urban infrastructure, gap in the living standards.

Introduction. Kazakhstan is the largest country among Central Asian countries with fast-growing economy. Kazakhstani government is pursuing important policies on gender equality and national programs on specific issues affecting women. Today, Kazakhstan is becoming increasingly urbanized. Its largest cities (like Almaty and Astana) experienced significant population growth in recent years. However, the percentage of population living in rural areas is still high, especially in comparison with OECD countries. According to official World Bank data, in 2016 almost half of population in Kazakhstan was living in rural areas (47 percent of population living in rural and 53 percent living in urban areas). Even a considerable portion of the urban infrastructure in Kazakhstan (water supply and sanitation, energy supply, and housing) yet remain outdated and in need of rehabilitation, not to speak of rural areas. While deficiencies in infrastructure affect both women and men, it is important to also consider such factors as a) how access to infrastructure and services correlates with economic status, b) the roles played by women and men in finding alternatives when services are deficient, and c) how women and men stand to benefit from improved services [1]. Government of Kazakhstan is taking every effort to ensure that the people of Kazakhstan, equally women and men, both in urban and rural areas, will benefit from development of infrastructure as one of the critical anchors to achieving the SDGs.

Within «soviet period» Kazakhstan's important political task was to overcome inequality in the social and economic opportunities for urban and rural residents. Currently, the government also pays attention to the development of rural areas and is implementing programs for supporting the rural economy and rural population. However, throughout the period of independence of the country, and during the transformation and modernization of the economy, the gap in the living standards between urban and rural population was further widened. The population of the country was faced with various challenges associated with the need to adapt to the market institutions such as competition for job. Women are more likely to suffer from social and economic inequalities.

The authors' task is to make a comparative study of the living standards of urban and rural women and social practices of their adaptation to the market conditions. The topic of differences between rural and urban life was mentioned frequently in the works of many authors and reports of international organizations. Most of them mention that rural women face more difficulties than women in urban areas because they must contend with fewer opportunities for formal employment, a greater burden of domestic work, and a lack of

infrastructure and social services. While the gender policy framework in Kazakhstan is sound, the realization of the gender equality strategy and implementation of related laws are not yet complete. Women's NGOs point to persistent problems such as the disparities between women's lives in rural and urban areas, women's unemployment, and domestic violence.

Review of the socio-economic development of rural and urban women

The topic of differences between rural and urban life are frequently mentioned in various researches worldwide. Most of them claim that rural women face more difficulties than women in urban areas do, because they must contend with fewer opportunities for formal employment, a greater burden of domestic work, and a lack of infrastructure and social services. Rural areas have far less access to piped water than urban areas. According to a survey conducted in Aktiubinsk Oblast, by OSCE, rural women who live in larger settlements and are employed and able to buy some goods from shops, spend 50%–60% of their time on household chores. By contrast, it is reported that women in small and more remote villages with high female unemployment and limited supplies of gas and water spend 90%–100% of their time on household chores. A large part of their time is spent collecting and transporting water [2].

Recent researches suggests that gender stereotypes vary by region and that people in rural areas, especially in southern and western Kazakhstan, tend to be more conservative and to have more traditional views on the roles of women and men. Deficiencies in basic services and the burden of household work on rural women in Kazakhstan are considerable obstacles to their other endeavors. As it was mentioned above, women in rural areas spend a significant amount of time transporting and treating water and collecting fuel to use for home heating. In rural regions, many women who are not formally employed nevertheless engage in informal businesses, such as making sweets, baking, and selling home-produced goods (meat, milk, fruit, and vegetables).

Worldwide, women play a significant role in agriculture and rural employment, including in food production and rural marketing, and Kazakhstan is not exception. Women in Europe and Central Asia also play an essential role in agricultural production, and make up a substantial part of the agricultural labour force. The female share of the agricultural labour force is just below the world average in Central Asia, at 41 percent (in Europe, the average is 32 percent, ranging from 29 percent in Eastern Europe to 45 percent in Southern Europe). Overall, in Europe and Central Asia, rural women are less likely to be self-employed than men, yet they are more likely to be involved in wage and salary employment [3].

Women working in rural settings are often involved in numerous activities in Kazakhstan. For instance, they may change their work depending on the season, or may remain unemployed or underemployed for periods of time due to their significant involvement in seasonal and part-time jobs. In rural settings, the domestic sphere and market production appear to be more closely linked than in urban areas, and production activities, which rest to a large extent on women's shoulders, are often constrained because of poor infrastructure and a lack of facilities. There are also many obstacles that women in rural areas face while starting their own businesses. Such constraints as lack of collateral (property is often registered in the name of the husband or male head of household), refusals by banks, complicated banking procedures, fear of taking on debt, and the lack of skills and knowledge necessary for creating a business plan (a requirement for obtaining loans) can be a serious problem stopping women in taking advantage to own their own business. Moreover, there are few organizations offering women assistance in business planning, and women generally cannot afford to pay for business assistance services.

Generally, women make up about two-thirds of the officially registered unemployed in 2008–2010 in Kazakhstan. Official unemployment figures for rural areas show a different pattern. Women represent only 48% of those registered as unemployed, and data for rural areas by region show that the number of unemployed women and men are comparable. Women are overrepresented among the long-term unemployed in both urban and rural settings. Women's higher unemployment rate can partly be explained by the fact that they take leave from work to care for children [1].

Under the socialist state in Kazakhstan, all citizens of working age were obligated by law to be employed in paid occupations. As a result of these policies, women used to have higher rates of economic activities than in other part of the world [4]. The state commitment for guaranteeing equal access to education and employment to women and men -- and the subsequent high employment rates of women -- spread the perception that gender equality had been achieved. However, these measures did not ensure the transformation of the gender division of labour within the family and therefore resulted in a double burden for women. Also, "as women entered the labour force in large numbers, men moved upwards in the

occupational structure or assumed new specializations,” reinforcing the occupational segregation and the gender pay gap [5]. The transition to a market economy brought a series of negative impacts to the region, such as an increase in the poverty rate because employment was no longer guaranteed by the state. In many rural areas, former collective and state farms were privatized, leaving rural workers unemployed and with few opportunities for alternative employment. The incidence of rural poverty is from one to three times that of poverty in urban areas. Key factors leading to rural poverty include the lack of local employment opportunities. For many rural poor people, remittances from family members who have emigrated are a vital source of income, also injecting cash into the rural economy [6].

Numerous social, cultural, political and economic trends in Central Asia are altering gender roles and the division of labour in rural households, holdings and pastures. The lack of economic opportunities in rural areas has led to a large-scale labour migration to national urban centers and other countries, mainly southern Kazakhstan and Russia. There are two main flows of migration, internal (mainly rural-urban) and external (to another country). In Kazakhstan, we mainly observe rural-urban migration of women, though there is a migration to other countries as well. Women migrants can experience empowerment and autonomy, as well as a greater ability to make household decisions due to their new wage earning capacity. Women left behind also are very likely to encounter changes in gender roles as they might become more responsible for the household, including taking on greater economic responsibility and management of remittances [7].

Growing internal labor migration from villages and small towns, especially from Akmola, East Kazakhstan, South Kazakhstan, and Zhambyl oblasts, is a major driver of urban growth. The internal migration rate in Kazakhstan is higher than the rates in neighboring Central Asian countries. The primary motivation for migration to larger cities is the deterioration of living conditions in rural areas and the lack of economic opportunities, primarily because of declining agricultural production. The Strategic Plan for the Development of the Republic of Kazakhstan to 2020 foresees the development of the road sector and the creation of a modern road network linking cities and towns, with particular attention to the development of local roads. Kazakhstan 2030 prioritizes the development of a network of paved rural roads. According to official estimates, about 2 000 rural settlements do not have year-round access to transport, and only 69.3 percent of rural towns and villages have regular transport connections. Rural women are particularly dependent on public transport for travel to regional centers, where they go to visit government offices (e.g., to apply for child benefits), access health services, and sell home-produced goods. Women often travel with children. Men in rural settlements are much more likely to drive privately-owned vehicles, in part because fewer women can afford to purchase cars. Other issues that should be considered in public transport projects for rural women include the distances between bus stops, condition of bus shelters (often without lights or benches), and infrequency of bus service between villages and city centers, which results in overcrowded buses and long journey times [1].

Moreover, the limited transport options result in overcrowding, and women are concerned by unsafe driving practices on public transport. A situational analysis conducted by UNDP in Almaty, under a project to support sustainable transport, found that public transport is characterized by such problems as «overcrowding especially at peak hours that allows bus operators to maximize profits; lack of services in off-peak hours; poor mobility on roads due to traffic congestion and lack of priority for buses; and a lack of cleanliness on board». The development of both main and feeder roads can lead to increased income earning opportunities for women, such as selling goods to drivers, operating cafes, and managing rest-stop facilities. Project planning for road improvement should explore ways to create an environment that will support such businesses for women [1]. Measures could include creating highway rest areas, reserving commercial and vending spaces for women in roadside infrastructure, installing public toilets, and establishing transport from rural villages to roadside rest stops. Improvements in transport logistics should also take into account the numbers of women involved in trade, and how reform in this sector could improve the efficiency and profitability of women’s enterprises.

Kazakhstan’s government commitments concerning urban development, improvements in urban infrastructure and access to basic services have not referenced fully determination of gender issues. State programs provide analyses of the current situation in particular spheres and have focused on improving the quality of life for the population as a whole. Assessments within national programs do not refer to gender differences in access to services, nor do the programs specify measures to promote women’s participation in decision-making or the advancement of gender equality. In the annual state of the nation address in 2011, the President outlined three priority areas under the theme of social modernization: two of them - modernizing

utilities and providing safe drinking water are related to urban services [5]. The President instructed the government to develop new programs to improve communal services, heating, electricity, and gas supply, and to construct new water facilities to provide 100 percent water-supply coverage in urban areas. The Program for Modernization of Housing and Utilities, 2011–2020 includes infrastructure improvements; the development of a condominium management system; and the modernization of municipal utilities providing heat, gas, electricity, and sanitation services. These programs are providing a source of income and indirectly a chance to improve women's lives both in rural and urban areas in Kazakhstan.

Conclusions

Achieving gender equality in the economy is one of seven priority areas of the government's Strategy for Gender Equality in the Republic of Kazakhstan, 2006–2016. The implementation of this strategy, through a series of action plans, requires positive gender related activities at the national level and the inclusion of gender in strategic development plans at the regional level. Currently the emphasis has been on social sector initiatives rather than other sectors of the country's development, such as transport or urban infrastructure.

We strongly believe that, the deficiencies in basic infrastructure affect both women and men, and the design of urban development projects should aim to identify those differential impacts more precisely. Attention should be paid to such factors as how access to basic services correlates with economic status, the roles played by women and men in finding alternatives when services are deficient, and how women and men stand to benefit from improved infrastructure. We shouldn't forget that women and men differ in their needs, perceptions, and roles with regard to urban services. Because women take on the primary responsibility for household chores and are the primary users of utilities in the home, deficiencies in basic services increase women's unpaid workload. Improving women's access to urban infrastructure would not only improve their living conditions but also increase their time for productive activities. Assessments of improvements in access to basic services within urban development projects should not be limited to the most immediate impacts on the lives of women, such as the time saved when piped water is available in the home. The ability of women to invest this time in their education, income-generating activities, care of family members, and in their own welfare is equally important.

To sum up, we can say that today the urban areas (big cities) act as economic and cultural centers of society; they provide great benefits to their residents. By and large, urban women in Kazakhstan have a better life conditions, higher labour force participation and access to well-developed infrastructure. We believe that, the government of Kazakhstan should ensure women's full inclusion in development initiatives. Enabling women to participate in planning and share in all the benefits will help avoid the long-term negative impacts that gender inequality could have on the country's development and growth.

References

- 1 Asian Development Bank report «Kazakhstan Country Gender Assessment», 2013.
- 2 OSCE and Feminist League, «Monitoring Respect for Women's Rights», 2010.
- 3 Rocca V., Bossányi Z., Di Giuseppe S., «Rural Women in Eastern Europe and Central Asia», FAO, 2014.
- 4 UN, «Confidence and security-building measures from Europe to other regions», 1991. New York, USA, UN Department of Disarmament Affairs.
- 5 «World Bank, Making the transition work for women in Europe and Central Asia», 2000. World Bank Discussion Paper No. 411. Washington, D.C.
- 6 IFAD, «Assessment of rural poverty: Central and Eastern Europe and the Newly Independent States», 2002. Rome.
- 7 Martin S.F., «Women and Migration», 2004. Paper prepared for the Consultative Meeting on Migration and Mobility and How This Movement Affects Women organized by the United Nations Division for the Advancement of Women (DAW), Malmö, Sweden, 2-4 December 2003.
- 8 Shedenova N., Beimisheva A., «Social and Economic Status of Urban and Rural Households in Kazakhstan», 2013. Procedia - Social and Behavioral Sciences 585 – 591.
- 9 Committee on Financial Monitoring of the Ministry of Finance of the Republic of Kazakhstan. 2011. Address of the President of the Republic of Kazakhstan N. A. Nazarbayev to the People of Kazakhstan [in Russian]. 28 January. <http://www.kfm.gov.kz/ru/president-address-2011>.

- 10 Agency of Statistics of the Republic of Kazakhstan (2011). Living standards in Kazakhstan 2006-2010: the statistical collection. Astana: Agency of Statistics of the Republic of Kazakhstan.
- 11 The Program of Modernization of the Housing and Public Utilities of the Republic of Kazakhstan for 2011-2020.
- 12 World Development Indicators on Urban and Rural population (% of total) in Kazakhstan, 1960-2016.
- 13 Abdurazakova D., «National Mechanisms for Gender Equality in South-East and Eastern Europe, Caucasus and Central Asia: Regional Study», 2010. Geneva: United Nations Economic Commission for Europe (UNECE).
- 14 Agency of Statistics of the Republic of Kazakhstan. Migration of the Population Data for 2003–2008.
- 15 Women and Men in Kazakhstan[in Russian], 2010. Statistical collection. Astana.
- 16 Asian Development Bank, «Kazakhstan: On the Path to Higher Levels of Development. Development Effectiveness Briefs», 2010. Manila.
- 17 The Business Road Map Program 2020[in Russian]. Government Resolution No. 301. Astana, April 2010.

ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫНЫҢ АУЫЛМЕН ҚАЛА ӘЙЕЛДЕРІНІҢ ӘЛЕУМЕТТІК-ЭКОНОМИКАЛЫҚ ДАМУЫНЫҢ ШОЛУЫ

А.С. Салимжанова¹, Инек Ильккараджан²

¹Экономика саласында PhD докторант, Әлеуметтік және гендерлік ғылыми - зерттеулер институтының директор лаузымын атқарушы,

Қазақ мемлекеттік қыздар педагогикалық университеті,
Қазақстан, Алматы қ., e-mail: aizhan.salimzhan@gmail.com

²Экономика саласының профессоры, Доктор, Стамбул Техникалық Университеті,
Туркия, Стамбул қ., e-mail: ilkcaracan@itu.edu.tr

Бүгінгі күнде қала мен ауылдық жерлерде өмір сүру деңгейінде алшақтық бар және ол соңғы жылдарда өсіп келе жатыр. Әйелдер әлеуметтік және экономикалық теңсіздіктен көбірек зардап шегеді. Авторлар қала және ауыл әйелдерінің өмір сүру сапасына салыстырмалы талдау жасайды және әлеуметтік практикада олардың нарық жағдайындағы олардың адаптациясын талқылайды. Өкінішке орай, бүгінгі күні мемлекеттің қаланы дамытуында, инфрақұрылымын дамытуына және базалық қызметтерге қолжетімділікке байланысты мәселелерді шешуге қатысты сұрақтарда гендерлік мәселелерді шешу толығымен қамтылмайды. Базалық инфрақұрылымның кемшіліктері әйелдерге де ерлерге де әсерін тигізеді және жобалардың дамытылуы кезінде бұл мәселелерді шешу нақты іске асырылуға тиіс. Негізгі қызметтерге қолжетімділік экономикалық факторларға, сонымен қатар баламаларды іздеуде әйелдер мен ерлердің рөлі, қызмет жеткіліксіз болған кезде, өз әсерін тигізеді, және әсіресе, әйелдерге инфрақұрылымның дамуы қаншалықты пайда әкелетініне назарымызды аударуымыз керек.

Түйін сөздер: ауыл және қалалық аумақтарды дамыту, гендерлік саясат, ауыл әйелдері, ауыл және қалалық инфрақұрылым, өмір сүру деңгейіндегі алшақтық.

ОБЗОР СОЦИАЛЬНО-ЭКОНОМИЧЕСКОГО РАЗВИТИЯ ЖЕНЩИН СЕЛЬСКИХ И ГОРОДСКИХ РАЙОНОВ В КАЗАХСТАНЕ

А.С. Салимжанова¹, Инек Ильккараджан²

¹PhD докторант в области экономики, и.о. директора Научно-исследовательского института социальных и гендерных исследований при Казахском государственном женском педагогическом университете, Казахстан, г. Алматы, e-mail: aizhan.salimzhan@gmail.com

²Профессор, доктор экономики, Стамбульский Технический Университет, Турция, г. Стамбул, e-mail: ilkcaracan@itu.edu.tr

На сегодняшний день существует разрыв в уровне жизни между городским и сельским населением в Казахстане, который еще больше увеличился за последние годы. Женщины чаще страдают от социального и экономического неравенства. Авторы провели краткий сравнительный анализ уровня жизни городских и сельских женщин и социальных практик их адаптации к рыночным условиям. К сожалению, в настоящее время обязательства правительства Казахстана в отношении развития городов, улучшения городской инфраструктуры и доступа к базовым услугам не включает в достаточной мере в себя решения гендерных вопросов. Мы убеждены в том, что недостатки базовой инфраструктуры затрагивают как женщин, так и мужчин, а проекты развития сельских и городских районов должны быть направлены на более точное выявление этих различий. Следует обратить внимание на то, как такие факторы, как доступ к основным услугам коррелирует с экономическим статусом, ролью женщин и мужчин в поиске альтернатив, когда услуги представлены в недостаточном объеме, и на то, как в особенности какуювыгоду от развития инфраструктуры женщины могут получить.

Ключевые слова: развитие сельских и городских районов, гендерная политика, сельские женщины, инфраструктура в сельских и городских районах, разрыв в уровне жизни.

ҒТАХР 17.40.01

ТРАНСГУМАНИСТІК ПОСТГЕНДЕРИЗМНІҢ ОНТОЛОГИЯЛЫҚ ЖӘНЕ ПСИХОАНАЛИТИКАЛЫҚ НЕГІЗДЕРІ

Б.М. Аташ¹

¹ филос.ғ.д., аға оқытушы,

Қазақ мемлекеттік қыздар педагогикалық университеті
Қазақстан, Алматы қ., e-mail: atash_berik@mail.ru

Мақалада постгендеризмнің қазіргі заманғы өзекті мәселелері қарастырылады. Алдымен, патриархаттық қоғам, феминизм, гендерлік саясат пен гендерология, одан соң неогендерология ілімдерінің эволюциясы туралы шолулар жасалады. Постгендеризмге сыни көзқарас ұстана отырып, автор оның шығу тегі мен негізгі сипатына онтологиялық және психоаналитикалық талдаулар жасайды. Постгендеризм идеясын қолдаушылардың мінез-бейнелерін атап көрсетеді. Автор постгендерлік комбинациялардың біздің ұлттық құндылықтарымызға сай келмейтіндігі туралы қортындыға келеді.

Түйін сөздер: гендерлік саясат, гендерология, постгендерология, психоанализ, феминизм, трансгуманизм т.б.

Еліміз тәуелсіздік алғаннан кейін, құқықтық-демократиялық даму жолын ұстанып, әлемдегі адам еркіндігі мен бостандығы мәселелерімен шұғылданатын үдерістердің бірі – гендерлік саясатқа да қолдау көрсетіп, өзіндік мемлекеттік заңдары мен стратегияларын жариялады. Қазіргі кезде де ер мен әйелдің құқықтары мен бостандықтары мәселесіне айрықша назар аударып, нақты қадамдарды да жүзеге асырып келеді.

Бұл бағыт пайда болғандығына көп уақыт өтпесе де, бүгінгі таңда өзінің арнасын кеңейтіп, жаңа әлеуметтік мәселелерді шешуге қарай оңтайланып, болашақтағы даму бағдарын да анықтауға қарай бет түзеп келеді. Сондықтан, біз, оның даму эволюциясы мен түрленуінің ерекшеліктерін мынадай тізбек бойынша тиянақтап алуды жөн көрдік: «патриархат – феминизм – гендерлік саясат – гендерология – неогендерология – постгендеризм».

Патриархаттық қоғам әр елде, әрбір халықта әр түрлі сипат алғанмен, түпнегіздік мотиві – қоғамдағы ер адамның ролін әйелдермен салыстырғанда жоғарырақ қоюмен келіп өлшенеді. Тарихта оның да төзімді, радикалды, консервативті, либералды сияқты түрлері болғандығы белгілі. Атап айтқанда, осы консервативті және радикалды формалары, гендерлік төзімсіздік, мезонимиялық көзқарастар т.б. феминистік қозғалыстың тууына алып келді. ХІХ ғасырларда батыста, АҚШ пен Еуропа елдерінде тек қана әйелдердің бостандықтарын қорғауды, олардың да сайлау мен білім алу еркіне ие болуды, ерлермен тең дәрежедегі жалақы мөлшерін т.б. талап етуден туындаған феминистік қозғалыс ХХ ғасырда көптеген мемлекеттерде белгілі бір деңгейде өздерінің мақсатына жеткен сыңайлы.

Сондықтан, феминизм басқаша формаға ауысып, өзінің арнасын кеңейтіп, нақты өмірлік мәселелерді ұсынды. Бұл қозғалыстың негізінде пайда болған гендерлік саясаттың феминизмнен басты айырмашылығы тек әйелдердің ғана емес, ерлердің де құқықтарын қорғаумен шұғылданатын, екі жыныстың мүдделерін қатар қоятын саясат ұстанғандығында еді.

Осыған орай, ХХ ғасырдың орта тұсында бұл бағыт қойылып отырған ахуалдарды ғылыми тұрғыдан зерттеуді қажет етті де, ер мен әйелдің антогонизмін жойып, екеуінің үйлесімділігін, екі жыныстың қарым қатынасына қатысты барлық мәселелерді зерделейтін ілімге айналған еді [1].

Одан соң қазіргі ғылым дамуындағы дифференциацияға сәйкес, гендерлік педагогика, гендерлік психология, лингвистикалық гендерология, гендерлік құқық т.б. салалары қалыптасып, қоғамдағы гендерлік мәселелерді жан-жақты зерттей бастады. Әрине, бүгінгі таңда гендерлік мәселелер адамзат қоғамында түпкілікті шешімін тапқан жоқ, дегенмен, ілгерілеу де жоқ емес. Бірақ шешімін табуы тиіс көптеген күрделі түйткілдер ғылыми теориялық және тәжірибелік зерттеулер аясынан тыс қалды, олар тек фактологиялық ақпараттармен ғана шектеліп отырды. Атап айтқанда, аборт жасау, жыныстық еркіндік, проституцияны заңдастыру т.б. таза өмірмәнділік мәселелер мораль тұрғысынан әрбір халықта, әр түрлі деңгейде талқыланып отырылды, әсіресе, шығыстық-дәстүрлі діл

мен еуропалық-өркениеттік дәл бойынша, дін мен заманауи құндылықтар негізінде бұл мәселелер екі жақты қабылданды. Мәселен, дәстүршілдік қолдайтын діни таным аймағында аборт жасау аморальді құбылыс, тіпті күнә да болып табылады.

Одан соң, гендерология өзінің даму аясында зерттеу объектісін барынша кеңейте түсті және солай болуы да тиіс еді. Өйткені, адамзат қоғамында гендерологиялық негізде талқылануы тиіс жаңа мәселелер пайда болады. Біз бұл бағытты «неогендерология» деп атап, зерттелуі тиіс ер мен әйелге қатысты іргелі мәселелердің бірнешеуін мысалға алып көрсетуімізге болады: жасанды ұрықтандыру, отбасындағы ажырасу мәселесі, маскулиндік әйелдер (еркек шора) мен феминистік ерлер (әйел типтес ер адамдар), бір жыныстылардың махаббаты мен олардың некелесуі, қыз бала мен ер бала тәрбиесі, метросексуалдылық, ретросексуалдылық т.б.

Осы тұста, отандық гендерологтардың кейбірі аталған өткір мәселелерді діни сенімдері мен діліне қатысты әрбір ұлттар мен халықтардың өздігінше шешуге құқықтары бар екендігін ескере отырып, гендерологияның қазақы ұлттық нұсқасын жариялады да, оны «этногендерология» деп атап, тұжырымдамасын көпшіліктің талқысына ұсынған болатын. Тұжырымдамада негізгі екі арна айтылады, біріншісі, ер мен әйелдердің құқықтарының тең дәрежеде сақталуы, әйелдер мен ерлерге деген зорлық-зомбылықтар мен кемсітушіліктердің барлық түрлерінің алдын алу сияқты гендерлік саясаттың парасатты тұстарынан айнымау; екіншісі, гендерологияға қатысты ұлттық құндылықтарымызға сай келмейтін кейбір батыстық үлгілерден бас тартып, оларды халқымыздың дүниетанымына сәйкес құру.

Атап айтқанда, мәселен, бір жыныстылардың некелесуі, жезөкшелер үйін заңдастыру, метросексуалдылық т.б. неогендерологиялық мәселелерді аморальді құбылыс деп тану және оны мойындамауды этногендерологияның басты ұстанымдары ретінде қатаң сақтау. Сонымен қатар, біз, талқылауға ұсынып отырған «трансгуманистік постгендеризмнің» кейбір көріністерін де ғылыми-теориялық және тәжірибелік тұрғыдан әшкерелеу.

Адамзат эволюциясының жаңа үлгісін ұсынууды мақсат еткен, постадамзаттың бейнесін үлгілеген трансгуманизмнің өзі бірнеше тармақтарға бөлініп отыр: барлық тіршілік иелерін қандай-да болмасын құралдарды қолдануға ерік беріп, азап шегудің барлық түрлерінен құтылуды негіздейтін – аболуцианизм, өзінің денесін өзгертуге тиым салу адам құқы мен бостандығын шектеу деп санайтын – либертариандық трансгуманизм, адам мен табиғатты қорғау мақсатында, олардың эволюциясының жарқын болашағын қамтамасыз ету үшін трансгуманистік идеяларды қолдайтын – техногайянизм [2, 58].

Соның ішінде, біз қарастырып отырған трансгуманизмнің бір саласы – постгендеризм. Бұл бағыт трансгуманизм идеяларын негізге алады да, жыныстық ерекшеліктер биологиялықтан гөрі, әлеуметтік және психологиялық құбылыс деп танып, гендерлік трансгуманизм мәселелерін атап өтеді: ер мен әйел болмысын жасанды биотехнологиялық жолмен араластыру, жыныс мүшесін ауыстыруға құқық пен еркіндік беру, екі жақтың жағымды сапаларын жинақтап, андрогинді адам жасау, гендерлік бірегейліктерді жою, адам ер немесе қатаң түрде әйел бола алмайтындығын негізге алу, себебі, олар қоғамда әйел немесе ер емес, жай ғана барлығы «Адамдар» деген түсінікті басшылыққа алу, дүниеге бала алып келу мен оны қоректендіру тек әйелдің ғана міндеті болмауы тиіс деген қағиданы негіздеу, баланы дүниеге алып келуді бір жынысқа жүктемей, жасанды түрде (клондау, партогенез, жасанды аналық клетка т.б.) жүзеге асыру т.б. Бұлардың негізгі мақсаты – дүниеге ұрпақ алып келуді әйелдің мойнына жүктеу гендерлік теңсіздіктің сарқыншақтарының көрінісі деген идеологияны насихаттау және бой сермер нүктесі де осы.

Постгендеристер осы құбылыстар жүзеге асса, гендерлік мәселелер жойылады, олардың болуы да тиіс емес деген түйінге келеді немесе оны гендерлік теңдік орнатудың бірден-бір жолы деп қарастырады.

Постгендеризмнің пайда болуының көптеген қырлары бар: саяси-әлеуметтік, идеологиялық-ақпараттық, мәдени-құндылықтық т.б. Соның ішінде, біз, оның философиялық, атап айтқанда, онтологиялық және психоаналитикалық негіздеріне тоқталып өтеміз.

Онтологиялық негіздері. 1) Егер постгендеристік қоғамның толыққанды іске асқан үлгісін елестетсек, онда, әйел болмысы мен ер адам болмысы адамзат тарихы эволюциясынан мүлде жойылады, яғни, бейболмысқа айналады. Бірақ жануарларда сақталып қалады. Егер табиғатта партогенез тәжірибесі бар екендігін екерсек, «шындығында, адамзат эволюциясы екі жақты жыныстық көбеюсіз жалғасын таба ала ма?» деген сауал туындайды.

Қазіргі таңда адамзат түрлі ота жасаулар арқылы өзінің табиғи болмысын, тіпті пластикалық оталар арқылы сыртқы келбетін де өзгерте алады. Бірақ «жыныс мүшесін өзгерту немесе оны жойып жіберу немесе қос жынысты адам дайындау ғылым этикасына жатқызыла ма?» деген сауал қойылады.

Шындығында, жер шеңберінен шығып, ғарышқа үнілсек, онда жыныстық айырмашылықтарды көре алмаймыз. Көне Қытай философиясындағы – Инь мен Ян, тәңіршілдік сеніміндегі – Көк Тәңірі мен Ұмай Ана т.б. рәміздік бейнелер немесе ғарышты антропоморфтаудың көрінісі екендігі байқалады. Ал, Э. Фромм өзендердің көлдерге құйылуын, жаңбырдың жерге жаууын мысал етіп ала отырып, табиғатта да жынысқа бөлінушілік бер деп есептейді.

Сондықтан постгендеризм бойынша, болашақта тауар емес, адам өндіретін құрылғылар жасалып, адамның өзі биологиялық тауарға айналуы ықтимал. Екіншіден, «Сіз, бүгінгі таңда постгендеризм құбылысынан туған ұрпақ болғыңыз келе ме?» деген сауал тастасақ, «жоқ» деп жауап берушілер басым түсері анық. Олай болса, біз болашақ ұрпақтарға, оның ішінде, биологиялық-жыныстық болмысына тәжірибе жасауға құқығымыз жоқ деп айта аламыз.

2) XX ғасырдағы экзистенциализм ағымында, абсурдтан жалығу, зерігу деген сияқты ұғымдар бар. Мәселен, А. Камю өмірдің мағынасыздығынан жалыққан адам қоғамда әлсін-әлсін бүлік шығарады деген қортындығы келеді [3].

Бүлік тек қарулы төңкеріс немесе физикалық әрекеттер арқылы ғана емес, теориялық сенсациялар, резонанстар туғызу, психологиялық пиар жасау т.б. арқылы да көрініс табуы ықтимал екендігін ескергендіміз жөн. Зерігу ұғымы, әрине, қазақ философиясында басқаша түсініктермен беріледі: Абай айтқандай, «Жұмысы жоқтық, тамағы тоқтық аздырар адам баласын». Осы тұста, «постгендеристердің идеялары зерігу емес пе екен?» деген түйткілді мәселе туындайды.

3) «Табиғатта постгендерлік комбинациялардың үлгілері бар ма?» деген сауал тастайық. Мәселен, техниканың үлгілері табиғатта жоқ, тек шағын модельдері ғана кездеседі: инелік, құстар – ұшақ, тікұшақ; қан тамырлары – темір жолдар деген сияқты т.б. ұқсатулар. Сиам егіздері – табиғаттың қателігі, андрогиндік адам – миф екендігі белгілі. Демонологияда да, оккультизмде де, магияда да, адамзат даналығында да постгендерлік құбылыстар туралы мәселелер жоқ деуімізге болады.

Діни сенімдерде құдайда жыныс болмайды, бірақ кез-келген дін постгендерлік комбинацияларға қарсы. Платон толғаған андрогиндік адам болмысын аңыз бойынша, Зевс екіге бөліп ажыратады екен [4]. Сонда «ажыраған болмысты қайтадан біріктірудің қажеттілігі қанша, жыныстық табудың, инцестке тиым салудың, экзогамияның туындауының адамзат үшін құндылығы неде, рухани эволюцияда ол не үшін қажет болды?» деген мәселелер туындайды.

4. Постгендерист Суламифы Форстоун: «Екі жыныстың игілігі үшін біреуінің ұрпақ жалғастыруы, енді жасанды жолмен көбеюмен алмастырылады (тым болмаса, баламалық нұсқалармен): екі жыныс та бала туу жөнінде тең мүмкіндіктер ие болады, олардың ешқайсысы бір-біріне тәуелді болмайды», -деп тұжырымдаған екен [5]. Біз бұл тұста, біріншіден, табиғатта өзгертуге болмайтын заңдар бар екендігін естен шығармауымыз керек.

Екіншіден, миллиондаған жылдардан бері сабақтасып келе жатқан, әбден орныққан, мүлтіксіз ақиқатқа айналған екі жыныстылардың бірігіп, ұрпақ жалғастыруы, ұрпақты әйелдердің дүниеге алып келу тәжірибесі әлі де өзінің ешқандай кемшілігі мен олқылығын көрсеткен жоқ және оны жою үшін аса қажеттілік те туындап отырған жоқ. Мәселен, ғылыми-техникалық төңкерістер, табиғи қорларды интенсивті пайдалану тәсілі бүгінгі таңда, адам мен табиғат арасында қайшылықтар туғызып, өзінің өміршеңдігін көрсете алмады, баламалы жасыл экономиканы сұранып тұр.

Психоаналитикалық негіздері. 1) Психоанализде «садизм» және «мазохизм» деген ұғымдар бар екендігін назарға алсақ, ер адамның әйелге бағытталған садизмі, оларға деген мезоантропиядан туындаса және керісінше болса, онда, садист ер адамдар ер жыныстылыққа басымдылық беретін бір жыныстылықты қолдайды және керісінше. Ал садомазохизм андрогинділікті қалайтын болып шығады. З. Фрейд, Э. Фромм сияқты ойшылдар бұл құбылыстар шектен шыққан уақытта психологиялық ауытқуға айналады деген де пікірлерін атап өтеді. Ендеше, постгендерлік ұмтылыстар, бізді, сауықтыруды қажет ететін қоғам туралы ойландырады.

2) Адам психикасының қорғаныш тетіктерінің бірі, жыныстық құмарлықты басқа әрекеттер арқылы алмастыруды қалайтын – сублимация тек іс-әрекет арқылы ғана емес, теория арқылы да көрініс табуы ықтимал екендігін ескерсек, «постгендерлік идеялар осы сублимацияның көрінісі емес

пе екен?» деген күмәнді ой туғызады. Бұл сублимациялар қайтадан ресублимацияланатын тәрізді. Себебі, әйелдер ер адамдық, ер адамдар әйелдік оргазмды аңсаудан немесе тәжірибеден өткізіп көруді бейсаналы түрде бастан өткізгісі келуден туындайтын сияқты.

Олай болса, алдымен, постгендерлік құбылыстарды гендерлік мәселелердің жойылуы деп түсіндіретін рационализациялық қорғаныш тетіктері жүзеге асуы тиіс. Яғни, ақылмен, дәйекпен, ғылыми тұжырымдармен ақтап алу үрдісі бейсаналы түрде құрылады да, ол постгендеристерді және оны қолдаушылар легін туғызады. Шындығында, қоғамдағы гендерлік және неогендерлік мәселелер постгендерлік комбинациялармен шешімін таппайтындығы анық.

3) Өзінің биологиялық жынысына сәйкес келмейтіндерді анықтайтын трансгендерлік мәселелерге тоқталып өтпекпіз. Маскулиндік әйелдер өздерінің жыныс ерекшелігіне, яғни, әйел екендігіне қанағаттанбаудан психологиялық-әлеуметтік, биологиялық-физиологиялық болмысы жөнінен ер адамдарға еліктейді. Немесе, ол әуел бастан-ақ аналарының болашақ нәресте ер бала болып дүниеге келсе екен деген ниетіне байланысты да болуы ықтимал.

Феминисті ер адамдар, яғни, шектен шыққан сәтте «қызтекелерге» айналғандар да осындай бейсаналы ұмтылыстармен айғақталады. Яғни, дүниеге ер адам болып туғандарына бейсаналы түрде налитындар. Міне, бұндай типтердің мінез-бейнелерінің одан әрі асқынуы және санының өсуі – постгендеризмді қолдаушылар қатарын көбейтеді.

Қазіргі таңда қазақ қоғамындағы әйелдер, оның ішінде балалар арасында, жігіттердің ер адамдық сапасының төмендеуі мен олардың киім мен күтімге, сәндік бұйымдарға әйелдер сияқты тым басымдылық беретін метросекуалдығы [6,44б.] туралы пікірлер жиі кездесіп жатады.

Бірақ, олар болмысының, әсіресе, физиологиялық тәні мен биологиялық келбетінің осылай қалыптасқандығына кінәлі емес, дегенмен, қоғамдағы әлеуметтендіру институттарына бұл мәселе жауапты міндеттер жүктейді.

Гендерология ілімі пайда болып тарала бастағанда да, оған қарсы шығушылар мен қолдаушылар тобы және бейтарап қатынасты ұстанушылардың легі қалыптасқан еді. Осыған орай, постгендеризмнің де қылаң беруіне байланысты әр түрлі көзқарастар бар. Оларды постгендеристер, яғни, бұл бағытты қолдаушылар мен оған қарсы шығушылар – антипостгендеристер деп ажыратуымызға болады. Сонымен қатар, бұл екеуінің ортасындағы аралық буын осы бағытқа бейтарап қатынас орнатады немесе бұл бағдар туралы өз ойларын әлі біржақты ашып ала алмағандар.

Қоғамдық көпшілік санадағы антипостгендеристер көп жағдайда сезімге орын берсе, теориялық сана, яғни, ғалымдар бұны рационалистік жолмен терістеуді немесе сынауды қолға алады.

Теориялық антипостгендеристер, сонымен қатар, трансгуманизмге де қарсы шығады. Мәселен, гуманистер оны қоғамдағы адам болмысының жойылуы, оның биологиялық, жыныстық, әлеуметтік болмысының құлдырауы деп санайды, Ф.Фукуяма өзінді өзгелермен салыстыра отырып, қол жеткізілмейтіндікті шексіз қууға деген ұмтылыс, «адамзат үшін ең қауіпті идея» деп баға берсе, постгуманистер Адам, Табиғат, Қоғам бірлігінде, бұл бағыттың тек адамға ғана басымдылық беретіндігі туралы тұжырым жасайды, әлеуметтік тұрғыдан келушілер трансгуманизм адамдар мен ұлттар арасындағы теңсіздікті жоймайды, қайта оны ушықтыра түседі деп санайды.

Демек, «постгендеризм кімдерге және не үшін қажет?» деген сауал тастаймыз және өз ойымызды психоаналитикалық талдаулар бойынша, оларға деген жағымсыз көзқарас тұрғысынан былайша болжамдаймыз.

Постгендеристер, біріншіден, радикалды феминистер, саналы-бейсаналы түрде феминизм бағыты өзінің мақсатына толықтай жете алған жоқ деп санайтындар. Екіншіден, гендерологияның тек қана биологиялық жыныстық жағына ғана баса назар аударғандар (пансексуалистер), саяси, құқықтық, тарихи, өмірмәнділік т.б. қырлары тасада қалған сыңайлы. Үшіншіден, «трансмезантроптар» деп атауға болатын, екі жынысты да жек көрушілер тәрізді. Төртіншіден, адамзатты өзінің өлімге ұмтылысы арқылы өзін-өзі жоюға, яғни, болмауға жетелейтін «әлеуметтік танатосты» қолдаушылар, бесіншіден, гендерологияға, гендерлік саясатқа қарсы бағытын астыртын ұстанатын «арандатушылар» идеологиясы болуы да ықтимал, бесіншіден, психикасында аздап болса да, жыныстық ауытқушылықтар бар адамдар тәрізді.

Ал жағымды және үмітті көзқарас тұрғысынан, постгендеризм болашақта қоғамдағы өзекті неогендерологиялық мәселелерді шешудің оңтайлы тұстарын трансгуманистік негізде келісімді жолдармен ұсынады деп топшылаймыз.

Қорыта айтқанда, постгуманизмді қолдаушылық сияқты болып көрінетін постгендеризм, біздіңше, жыныстық төңкерістің жалғасы іспеттес. Біз, этногендерология мен неогендерология келешекте қоғамдағы шұғылдануы, күресуі тиіс күрделі ахуалдардың бірі – осы постгендеризмнің мақсаты болуы тиіс деп ойлаймыз. Әрине, осыдан бірнеше жылдар бұрын, XX ғасырдың орта шенінде трансплантация ақылға сиымсыз және ғылым этикасына жатқызылмайтын мәселелер болып көрінгендей еді. Бірақ келешекте, постгендерлік комбинациялар ақылға сиымды болып шығуы тиіс емес деп үміттенеміз немесе ол, алдымен, тәжірибелер арқылы қатаң сынақтан өткізілуі тиіс деп санаймыз.

Сонымен қатар, бұл үдерістер қазақ халқының құндылықтарына сәйкес келмейтіндігін атап өте отырып, оған қарсы идеологиялық-насихаттық сүзгілер құрудың жолдарын қарастыруымыз қажет. Әрине, ол тек этногендерологияның ғана міндеті емес, халқымыздың басқа әлеуметтік институттары қолға алуы тиіс күрделі ахуал деп түсінеміз, рухани ұлттық қауіпсіздіктің де басты мәселесі деп санаймыз. Мәселен, постгендеризмнің қауіпті жақтарының бірі – бала туу санының азайып, жер бетінде адамның демографиясы мәселесін туғызуы мүмкін екендігі болатын болса, ол еліміздегі демографиялық қатерлерге де алып келеді. Шындығында, қоғам өркениетті, урбанизацияланған, отбасының материалдық жағы артқан сайын бала туу көрсеткіштері бірте-бірте кеміп бара жатқандығы туралы парадокс туындап отыр. Қазір кейбір Еуропа халықтары бала туу көрсеткіші осы қалпымен жалғаса берсе, жер бетінен мәңгілікке жойылады деген сөз. Бұл халқының саны өсіп бара жатқан Қытай, Үнді немесе Африка халықтары үшін аса қауіпті емес болғанмен, Қазақстан сияқты саны аз халықтар үшін демографиялық қатерлер туғызады.

Пайдаланылған әдебиеттер

- 1 Петрова Р.Г. Гендерология и феминология: Уч. пособие/ Р.Г. Петрова.-5-е изд., перераб и доп.- М.: Дашков и К, 2010.-272 с.
- 2 Гавров С.Н. Технологический постгуманизм: переход к постчеловеку и постчеловечеству// В.А. Бажанов, Б.Л. Губман, С.Н. Гавров, И.Э. Клюканов, Е.Б. Рашковский, И. Семецки, В.В. Томашов, Г.Л. Тульчинский, М.Н. Эпштейн. Коммуникативный универсум духовной культуры. М.: РосНОУ, 2015. с.- 56-64)
- 3 Камю А. Миф о Сизифе. Эссе об Абсурде. Пер. Руткевича в изд. «Сумерки богов», М.: Политиздат, 1989.-215с.
- 4 Андрогинная природа человека. <http://info-storage.livejournal.com/2216.html>
- 5 Постгендеризм. <https://ru.wikipedia.org/wiki/>
- 6 Марк Тангейт. Мужские бренды. Создание и продвижение товаров для сильного пола = Branded Male Marketing To Men. - М.: Альпина Паблишер, 2010. - 213 с.

ОНТОЛОГИЧЕСКИЕ И ПСИХОАНАЛИТИЧЕСКИЕ ОСНОВЫ ТРАНСГУМАНИСТИЧЕСКОГО ПОСТГЕНДЕРИЗМА

Б.М. Аташ¹

¹д.филос.н., ст. преподаватель,
Казахский государственный женский педагогический университет,
Казахстан, г. Алматы, e-mail: atash_berik@mail.ru

В статье рассматриваются современные проблемы постгендеризма. В первой части рассматриваются патриархия, феминизм, гендерная политика и эволюция доктрины гендерологии, а также исследуется эволюция доктрины неогендерологии. Придерживаясь критического подхода к постгениндизму, автор делает онтологический и психоаналитический анализ его происхождения и природы. Подчеркиваются поведенческие характеры идей постгендерализма. Автор приходит к выводу, что комбинации постгендеров не соответствуют нашим национальным ценностям.

Ключевые слова: гендерная политика, гендерные исследования, постгендерология, психоанализ, феминизм, трансгуманизм и т.д.

ONTOLOGICAL AND PSYCHOANALYTICAL FUNDAMENTALS OF TRANSGUMANISTIC POSTGENDERISM

B.M.Atash¹

¹Dr. Sci. (Philosophy), senior lecturer
Kazakh State Women's Teacher Training University,
Almaty, Kazakhstan, e-mail: atash_berik@mail.ru

The current problems of postgenderism are considered in this article. In the first part, the patriarchy, feminism, gender politics and doctrine of genderology are examined, as well as evolution of the doctrine of neogenderology. Prioritizing the critical thinking of postgenderism, the author deals with the ontological and psychoanalytic analysis of its nature and origins. Behavioral characters of postgenderism are underlined. The author comes to the conclusion that the postgender combinations do not correspond to the national values.

Key words: gender policy, gender studies, post-gender-eterology, psychoanalysis, feminism, transgumanism, etc.

ҒТАХР 314.04

ҚАЗАҚСТАНДАҒЫ ГЕНДЕРЛІК МӘСЕЛЕЛЕРДІ ЗЕРТТЕУ

М.А. Мекебаева¹

¹ саяси ғ.к., Әлеуметтік және гендерлік ғылыми зерттеулер институтының аға қызметкері,
Қазақ мемлекеттік қыздар педагогикалық университеті,
Қазақстан, Алматы қ., e-mail: maigul-07@mail.ru

Бұл мақалада қазіргі кезде Қазақстанда әйелдерге байланысты мәселелердің зерттелу бағыттары қарастырылған. Экономикалық дағдарыс әйелдердің әлеуметтік, экономикалық әл ауқатын нашарлатып қана қоймай, ол әйелге байланысты басқа да жақтарына кері әсерін тигізетіндіктен гендерге байланысты тақырып өзекті болып отыр. Өтпелі кезеңде әйелдер мен ер адамдардың әлеуметтік-рөлдік қызметтері, әйелдердің қоғамда алатын орны біршама өзгерістерге ұшыраған. Сондықтан қоғамда құндылықтар жүйесі патриархалдық стереотипті ескере отырып өзгерске ұшырады.

Түйін сөздер: әйелдер, гендер, әйелдер мәселесі, гендерлік зерттеулер, гендерлік теңдік, әлеуметтік рөлдер.

Ауқымды әлеуметтік өзгерістер дәуірі мен саяси сілкіністер тасқынының тарихи аренаға шығуы көп жағдайда, мамандардың айтуынша, «әйелдер мәселесіне» байланысты екен. Ол «мәңгі» шешімін таптырмай келе жатқан жаңа түйінді жайлардың қордаланып, кейбір ескі дәстүрлердің қиындықтар туғызуында емес. Бұл жердегі әңгіме қазіргі өркениеттің әйелдер мәселесін түбегейлі түрде қайта қарап, оның оңды шешілуін талап етуіне байланысты болып отыр. Өмірдегі әйелдердің орнын дәл анықтаудың жөні бөлек.

Гендерге байланысты тақырыптың өзектілігі күннен күнге өсіп келеді. Әлемдік саясаттан бастама алған экономикалық дағдарыс әйелдердің әл ауқатын нашарлатты: әйелдердің қоғамдағы каналушылық қалпы тереңдей түсті, барлық салада әйелдердің жалақысы ер адамдарға қарағанда әлдеқайда аз, әйелдердің жыныстық дискриминацияға ұшырауы, сонымен қатар отбасындағы шаруашылық жұмыстар мен бала тәрбиесінің әйелдерге жүктелуі. Ер адамдардың айтуынша, гендерлік дискриминация ойдан алынған нәрсе, ал әйелдер көп жағдайда теңсіздіктің латентті түрін ғана байқайды [1].

Қазақстандық қоғамда «гендер», «жыныстық теңдік», жалпы гендерлік саясат ұғымдары көптеген дискуссияны тудырады. Кейбір зерттеушілер гендерлік саясатты кеңестік мемлекетінің әйелдер мәселесін шешуден қалған мұра деп түсінеді. Сондықтан біздің мемлекетте әйелдер мәселесі маңызды мәселе деп қарастырылмаған.

Гендер мәселесі бізде ерекше мағынаға ие және өзіндік спецификасы бар. Өтпелі кезеңде әйелдер мен ер адамдардың әлеуметтік-рөлдік қызметтері біршама өзгерістерге ұшыраған. Бұл құндылық бағдардың қайта қарастырылуына, әлеуметтік-экономикалық дамудың тұрақсыз кезеңінде, тұрақты патриархалдық стереотиптің басым уақытында «батыстық эталонға» бой ұсынуына алып келді.

2005-2012 жылдар аралығында мемлекет тарапынан экономикалық реформалар мен диверсификация, ұлттық бағдарламалар аясындағы инвестициялар негізінен бірнеше бағыттарда жүргізілді. Олар инфрақұрылымды, құрылыс пен қаржы салаларын жақсарту. Сарапшылардың айтуынша осы реформалардың пайдасын әйелдер ер адамдарға қарағанда аз сезінді, өйткені, бұл салаларда әйелдер саны аз, олар көбінесе жалақысы төмен көмекшілік қызметтерде жұмыс атқарады. Әйелдер, сонымен қатар, формалды емес секторларда немесе ақысы төленбейтін отбасылық жұмыскер рөлін атқарады. Формалды емес секторда табатын табыс өте төмен және жұмыссыз қалу қаупі өте жоғары. Дағдарыс кезінде әйелдер, ресми емес жұмыста, декреттік демалыс пен жұмысқа жарамсыздық бойынша демалысқа шығу қиынға түседі. Сонымен, мемлекет қаншалықты теңсіздікке жақын-алыс екендігін гендерлік теңсіздік Индексінің негізгі бес индикаторымен анықталады. Олар ана өлімі, жасөспірімдердің жүктілігі, ұлттық парламенттегі орны, орта білімі бар халық және еңбек

нарығына қатысуы. 2013 жылы Қазақстан Индикаторға сәйкес 0,722 бағаға ие болды. 2006 жылмен салыстырғанда жәй жылдамдықпен болса да, гендерлік алшақтық азаю тенденциясы байқалады [7, 4].

Шешілмеген мәселелер қоғамда бір келеңсіз үрдістерге алып келуі мүмкін. Бұл қарама-қайшылық әйелдер мен ер адамдардың потенциалды мүмкіндіктері мен жан-тәнімен қалайтын модельдерді қабылдауға болмайды, олар алдын ала белгіленіп, таңдалып қойған жүріс-тұрыс моделін қабылдау керектігіне тіреледі. Осының бәрі әйелдер мен ер адамдар қоғам қабылдаған гендерлік стереотипке сәйкес келгісі келмейтіндердің санының ұлғаюына алып келуі мүмкін. Әлеуметтік және экономикалық жаңғыртулар, ақпараттық қолжетімділіктер әйелдер мен ер адамдардың дүниетанымдарының кардиналды түрде өзгертеді. Әйелдердің қазіргі заманға сай өзгеріп, ал ер адамдар осы өзгерісті, шындықты қабылдауына тура келеді. Бұл тұлғаның күрделенуіне және жігерленуіне, берілген қарым-қатынастар біркелкілігінің жойылуына алып келеді.

Мәңгілік мәселенің тірелер жерін екі жақтан қарастыруға болады, *біріншіден*, гендерлік теңдік ата заманнан келе жатқан әйелдер мен ер адамдардың әлеуметтік рөлдерінің түбегейлі өзгеруіне алып келеді, *екіншіден*, гендерлік теңдікті іс жүзіне тиімді асырған мемлекеттерде әйелдер саяси шешім қабылдау деңгейінде әлеуметтік мәселелерді шешуге көп көңіл бөледі.

Бірінші жағын алып қарайтын болсақ, гендерлік саясаттың нәтижесінде әйелдер мен ер адамдардың қоғамдағы дәстүрлі әлеуметтік рөлдері өзгеріске ұшырауы мүмкін. Әйелдер отбасын құру, бала туып, оны тәрбиелеу рөлдерінен бас тартып, жұмыс пен мансапты, материалды заттар мен өзінің индивидуалды қажеттіліктерін басты құндылық етуі мүмкін. Ер адамдар керісінше отбасы үшін жауапкершіліктен алшақтап, көп жағдайда батыс елдеріне тән рөлдерді қабылдайды. Мұның позитивті жақтары мен негативті жақтары бар. Позитивті жағына әйелдер мен ер адамдар қоғамның дамуына бірдей ат салысу мүмкіндігі пайда болады. Негативті жағы – қоғамның демографиялық жағдайы күрт төмендеуі мүмкін.

Екінші жағына келетін болсақ, ол көп жағдайда Солтүстік Еуропа мемлекеттеріне тән. Солтүстік Еуропа елдері әлеуметтік саясатты іс жүзіне асыруда бірінші орынға ие. Мұндай нәтижеге саяси шешім қабылдау деңгейінде әйелдердің квотасын көтеру арқылы жетіпті. Неғұрлым билік саласында әйелдердің саны көп болса, соғұрлым ол мемлекеттерде халықтың әлеуметтік жағдайы жақсара түседі екен. Әйелдер мемлекет басында денсаулық, білім, зейнетақы, мүгедектер, жұмыспен қамтылу мәселелерін шеше бастайды екен. Керісінше, патриархалдық стереотип басым азия мемлекеттерінде билік басында ер адамдар. Олар мемлекеттің күш ауқатын, технологиялық даму мәселелерімен айналысады.

Қоғамдағы гендерлі стереотип әйелдердің саяси салада, басқарушылық қызметтерде және жалпы ақылы ресми жұмыстарда неге аз болатындығын түсіндіреді. Мысалы, кейбір зерттеулердің нәтижесі бойынша Қазақстандағы әйелдер үй жұмысына ер адамдарға қарағанда үш есе уақытты көп жұмсайды. Сол себептен әйелдер жұмысты формалды емес сектордан, жалақысы аз болса уақытты көп талап етпейтін, отбасына лайық жұмысты іздей бастайды. Үй шаруашылығы әйелдердің қосымша білім алу немесе кәсіби дайындықтан өту мүмкіндігін шектейді. Гендерлік теңдік әлеуметтік саясаттың дамуына тірелейін деп тұр, бірақ, біз білетініміздей, әлеуметтік саясат экономикасы жоғары деңгейде дамыған мемлекеттерде жақсы қалыптасқан. Экономикалық реформаларды іс жүзіне асыруға ат салысатын әйелдердің қазіргі кезде халі мүшкіл.

Сонымен қатар әлеуметтік саладағы заңнамалар үлкен өзгерістерге ұшырады, әйелдер мен балаларға байланысты көптеген жеңілдіктер, кепілдіктер, айрықша құқықтар өзінің күшін жоғалтты. Бұл өзгерістер әйелдердің өмірін жеңілдеті қойған жоқ, керісінше қиындата түсті. Олар:

- 2012 жылы Қазақстанда қабылданған жаңа зейнетақылық реформа әйел жасын 58 жастан 63 жасқа дейін көтеруге,

- Міндетті медициналық сақтандыру. Міндетті медициналық сақтандыру көптеген әлеуметтік топтарды тегін медициналық қызметтен айырады. Өйткені, өзін-өзі жұмыспен қамтыған халықтың 3,5 миллионнан астамы әйелдер. Өзін-өзі жұмыспен қамтыған халық тегін медициналық қызметпен қамтылуы үшін салық төлеуі тиіс. Зерттеулер нәтижесі бойынша экономикалық дағдарыс халықтың басым көпшілігінің әлеуметтік жағдайын қиындата түскендіктен, салықты төлей алмайтындардың саны күннен күнге өсуде,

- Еңбек саласындағы келіспеушілік. 2016 жылғы статистика бойынша еңбек саласында әйелдер мен ер адамдар арасында үлкен айырмашылық бар екен. Зерттеулер нәтижесі бойынша жұмыс берушілер әйелдерге қарағанда ер адамдарды жұмысқа алуға күштар және ер адамдардың

жалақысы 42 пайызға жоғары болады екен. Жұмыс нарығында гендерлік тенденция байқалады, нәтижесінде әйелдер жалақысы төмен мемлекеттік секторда жұмыс істейді, мысалы, денсаулық сақтау және білім беру салаларында. Ер адамдар жалақысы жоғары техникалық салаларда шоғырланған – құрылыс, өндіріс, мұнай және газ кең орындарында. Кәсіби сегрегация жұмыс орнындағы дискриминациямен қатар гендерлік ажырауға өзінің салымын енгізеді [2].

Шығыс Еуропа елдерінде кері үдеріс басталды, мысалы, парламенттегі әйелдердің саны нарықтық экономикаға көшу мен еркін таңдау үдерістері басталғаннан бері күрт төмендей бастады. Шығыс Еуропа мемлекеттерінің тәжірибесі бойынша әйелдер мен ер адамдардың парламенттегі және басқа да саяси шешім қабылдау деңгейінде өкілеттілігімен қатар басқа да жағдайларын ескерген жөн екендігін көрсетеді [3].

Тарихта гендерлік теңдік көптеген жылдар бойы әйелдердің қозғалысының негізгі мақсаты болған. Теңдік демократияның баламасы ретінде қарастырылды ма? Немесе теңдік пен демократия бір ұғым болды ма? Көптеген адамдар жыныстық теңдік дегеннің не екенін, оған қалай жету керектігін білмеуі мүмкін. Адамдардың көп жылдары бойы аңсап келе жатқан демократиясы мен теңдігі, көптеген зерттеушілердің айтуы бойынша, адамдардың таңдау жасай алу мүмкіндігі. Қазіргі қоғамда таңдау жасай алу – негізгі құндылық болып табылады. Жаһандану заманында индивидтер таңдау жасай алу мүмкіндігіне ие болу керек, өйткені қоғамда дәстүрлі жүріс-тұрыс моделімен қатар эгалитарлы моделі бірге өмір сүруі керек. Әйелдер мен ер адамдар өздерінің ішкі талғамына сай өздерінің өмірлерін өздері құрастыра алуы керек. Бұл қоғамдағы дискриминация құбылысын жойғанда ғана мүмкін, әйелдер отбасылық жағдайына, мәртебесіне қарамастан, өздерінің потенциалын іс жүзіне асыра алады. Батыстық феминистер өздерінің теңдік үшін күрес жүргізу барысында, өздерінің концепцияларының шекарасын нақты белгілей алды, өйткені кез келген ойларда неше түрлі көзге көрінбейтін қарама-қайшылықтар болуы мүмкін, біріншіден, адам құқығы дегеніміз тек ер адамдарға таралмайтындығын түсіндіре алды. Екіншіден. Бұл мәселелер әйелдердің отбасын құру мен балалы болу шешіміне, қоғамда атқарғысы келетін рөліне де байланысты болып тұр.

Гендер тақырыбы жыныстыққа ғана байланысты мәселе емес, сонымен қатар бұл билік, субъективтік, руханилық пен болмыстық, ғылыми білімнің қазіргі спецификасы туралы әлеуметтік-саяси мәселе.

Әйелдердің қаншалықты белсенді екенін көрсететін белгі оның қоғамда алатын орнына байланысты. Осыған орай қазақстандық әйелдердің орнын анықтайтын мүлде жаңа, маңызды ізденістер мен жұмыстар іске асырылуда. Қазіргі кездерде бұрыннан келе жатқан гендерлік қатынастан ерекшеленіп теңестірілген эгалитарлыққа өтуді аңғартатын адамзат өміріндегі әлеуметтік-жыныстық өлшемдер, жаңа мәдениет түрлерін жасау бағыты белең беруде [4].

Біздің қоғамда гендерлік қатынастардың қалыптасуының келесідей *ерекшеліктері* бар:

- біріншіден, ХХ ғасырда қазақ қоғамы талай өзгерістерге ұшырады, дегенменде, қоғамда патриархалдық стереотип басым. Патриархалдық стереотип қоғамда және отбасындағы әйелдер мен ер адамдардың атқаратын қызметтерін нақтылайды. Қаншалықты гендерлік теңдік заң жүзінде және бұқаралық ақпарат құралдары арқылы паш етілгенімен, ата заманнан бері келе жатқан дәстүрлі функционалды-рөльдік қарым-қатынастар әлге дейін сақталып келе жатқанын нақты айта аламыз;

- екіншіден, азиялық қоғамдарына тән, елдің экономикалық байланысын анықтайтын, жыныс пен жасқа қарай еңбек бөлінісін белгілейтін әлеуметтік құрал – туыстық қатынастар. Туыстық қатынастар қазақстандық қоғамға да тән. Мұндай қатынасты сарапшылар патриархалдық-феодалдық қоғамнан қалған мұра деп те атайды. Күнделікті өмірде ағайын адамдар бір-біріне тұрмыс-тіршілікте ғана емес, рухани тұрғыда да жәрдем беріп, демеп отырады. Сондай-ақ бауырлық байланыс әйелдер арасында да болған. Тіпті апа-қарындастардан тараған ұрпақтарды өз баласынан ешбір кем көрмеген. Дегенмен де, мұндай қатынастар жаһандану заманында халықтың заманауи үрдістерінің барлық сипаттарын қабылдамай, өзінің ұлттық ерекшеліктерін, салт-дәстүрін, тілін сақтап қалуға мүмкіндік береді [5];

- үшіншіден, дискриминацияны жою мен гендерлік теңдік, теория жүзінде мемлекеттің даму жоспарының бір бөлігі болғанымен, гендерлік теңдікті іс жүзіне асыру «жоғарыдан төменге» жүргізіледі. Ұлттық бағдарламалар, әйелдердің әлеуметтік жағдайын жақсартуға бағытталған шаралар, мектепке дейінгі білім беру саласындағы өзгерістер әйелдердің қатысуынсыз қабылданып, іске асырылады. Бұл іс шаралар гендерлік әсерлерді өлшеуге көмектесетін индикаторларды

қолданбайды. Сонымен қатар гендерлік теңдікке жету мониторингісінің механизмі Қазақстанда әлі жеткілікті дамымаған;

- төртіншіден, қала мен ауыл тұрғындарының арасындағы айырмашылық. Ауылда аймақтарында тұратын әйелдер үлкен қиындықтарды басынан өткізеді, олардың формалды жұмысты табу мүмкіндіктері шектелген, инфрақұрылымдары мен әлеуметтік сервистері әлсіз. Үй шаруашылығы толығымен әйелдің мойнында.

Біздің қоғамымыздағы патриархалдық танымды тек ер адамдар ғана қорғамайды, оны белсенді түрде әйелдер де қолдайды. Әйелдің тұрақты орны оның тамыры тереңде жатқан отбасындағы тарихи жағдай қалыптастырған мінез-құлықпен тығыз байланысты, дегенмен өткенге көз жүгіртсек өмірде қазақ әйелдерінің саясатта да жетекші міндет атқара алғандығын, қоғамдық-әлеуметтік мәселелерді шешу кездерінде одан тыс қалмағандығын, қоғамдық орта еркек пен әйелден тең талап ететін әлеуметтік және биологиялық қажеттіктердің баршасына толығымен қызмет атқара алғандығын байқап, оны қиындықсыз түсіне алады. Жалпы алғанда генетикалық тұрғыдан ер кісілерге дәстүр бойынша тарихи басшылықтың еншіленуіне қарамастан ол әлеуметтік ортада түрлі жағдайларға бейімделіп, өзгерістерге ұшырап отырады.

Осының бәрі қоғамдағы тәрбиенің маңызды болғандығын айғақтаса керек. Әйелдің отбасындағы жандардың бір-біріне деген жақындық сезімін дәстүр арқылы тәрбиелеу міндеті туыстық мүддені өрбиді. Ал дәстүрдің маңыздылығы ғасырлар бойы қалыптасқан әлеуметтік тәжірибелер үлгісін тұтас күйінде ұрпақтан-ұрпаққа ұластырып отырады. Рас, кей жағдайда дәстүр тұрақтылығы өзінің қатал тәртібін орнату арқылы әлеуметтік дамудың өзіндік ішкі өрістеуін шектеуі де ықтимал. Бұл тек дәстүрдің қоғамдық қызметінің қалыптасқан түріне ғана тән ерекшелік, ал жеке тәжірибе ұрпақтан-ұрпаққа көшпейді. Оларға ауыл қазақтарының, соның ішінде ерлі-зайыптылардың көргенділігіне негізделген тәрбие беру ісіндегі маңызды салалары, оған – баланың ата-анамен тілдесуі, жақын туыстардан қол үзбеу, рухани демеу, кешірімді болу, ақ тілекпен қарау, отбасының қадыр-қасиетін пір тұту, үйдегі әр кісінің тиесілі орнын қадырлей білу дағдылары жатады. Айналып келгенде, қарапайым руханияттар жиынтығы жастайынан бала санасына сіңіп, өмірін бақытты, өзін сезім нұрымен сәулеттендіреді.

Уақыт өте дәстүрлі рөлдермен қатар әйелдер кәсіби міндеттерді де өз мойнына ала бастады, ер адамдармен ат салысып отбасының материалдық жағдайын алға тартпақшы. Дегенмен де, қоғамдық жұмыстармен айналысамын деушілердің саны арта қоймады. Біздің қоғамда әйелдер мен ер адамдарға индивидуалды құндылықтар тән, бірақ азаматтық қоғамның дамуына үлкен әсерін тигізетін құндылықтар әлі де болса байқалмайды, сондықтан, көзқарастардың заманауи қалыптасуына қарамастан, жалпыға бірдей қоғамдық құндылықтардың дамымауы көрініс табады. Осының бәрі шынайы теңдікке апаратын қоғамдық ұйымдар мен қозғалыстардың қалыптаспауының себебі болып тұр.

Қазіргі отбасының өзгеріске ұшырауының себебіне мәдениеттің дағдарысын, адамгершілік идеалдарының, моральдық құндылықтар мен қағидалардың дағдарысын жатқызуға болады. Ал экономикалық фактор осы дағдарысты тереңдете түседі [6].

Отбасының бірігу негізі – туысқандық сезімге байланысты екені түсінікті. Туыстық тамыры отбасынан басталғанымен, онымен шектеліп қоймайды, сол отбасы адамдарының ішкі байланыстарына қатысты мәселелерге орай көрініс беріп дамып отырады.

Қоғамның тарихи даму кезеңдерінде қоғамдық қатынастың өзгеруімен қатар, отбасы да түрлі өзгерістерге ұшырап отырған. Бұл – баршаға мәлім қарапайым шындық. Ертеректе қазақ халқында шағын жеке отбасылар салтанат құрған. Ол ерлі-зайыптылар мен от жағып, отау тігіп бөлініп кетуге үлгермеген балалардан және қарт ата-аналардан құралған. Мұның өзі қазақ арасында бір замандардағы үлкен отбасының бөлшектеліп майдалануынан шықса керек.

Қоғам алдында күрделі мәселе тұр, бұрыннан келе жатқан құндылықтар жүйесін құртпай қазіргі заманға сай жүріс-тұрыс моделін қалыптастыру, реформаланып жатқан ортаға сай өздерінің көзқарастары мен жүріс-тұрысын өзгерте алу, жаңа нарықтық мәдениетке сай өзін-өзі бірегейлендіру.

Гендерлік даму саласындағы превентивті және алдын алу шараларын мемлекет іс жүзіне асырады және ол гендерлік жобалардың инициаторы болып табылады. Бұны біз гендерге байланысты қазақстандық саясаттың ерекшелігіне жатқызамыз.

Сонымен қатар, гендерлік теңдік туралы сөз қозғағанда біз тең құқықтық қорғау, билік органдарында әйелдер мен ер адамдардың пропорционалды өкілеттілігін, отбасы шаруашылығында

жұмыстың тең орындалуын және т.б. айтамыз. Теңдік қоғамда да, отбасында да бірдей болуы керек. Дәстүрлі мәдениет дегеніміз бір тәртіпке, бір қалыпқа келтірілген қоғам ішіндегі қарым-қатынастар. Бір тәртіпке келтірілген және тұрақты қатынастар ғасырлар бойы қалыптасқан, қолданыста болған әлеуметтік рөлдерден тұрады. Қоғам тиімді қызмет атқару үшін оның әрбір мүшесі әлеуметтік «құяда» белгілі бір орынға ие болуы және өзіне тиесілі рөлін нақты және тиянақты атқаруы керек. Басқаша айтқанда, әйел әйел болуы, ер адам ер адам болуы керек. Қоғам жыныстардың бір-бірімен қарым-қатынасындағы мәселелерді түсінбейінше, біз толыққанды мемлекет болып ары қарай жылжи алмаймыз, дамымаймыз.

Пайдаланылған әдебиеттер

- 1 Гендерное исследование: как в Казахстане реализуется политика в отношении женщин и мужчин // <https://www.zakon.kz/4872564-gendernoe-issledovanie-kak-v-kazahstane.html>
- 2 Жусупова А. Феномен самозанятости в Казахстане как отражение специфики социально-экономического развития. Мекебаева М.А. Некоторые проблемы гендерных исследований в Казахстане // Астана: триумф Казахстана и его лидера: мат-лы международной научно-практической конференции, посвященной -летию столицы. Алматы, 2008.
- 3 Kristina M. Zosuls, Cindy Faith Miller, Diane N. Ruble, Carol Lynn Martin, and Richard A. Fabes Gender Development Research in *Sex Roles: Historical Trends and Future Directions*// *Sex Roles*. 2011 Jun; 64(11-12): 826–842. // <https://www.ncbi.nlm.nih.gov/pmc/articles/PMC3131694/>
- 4 Гендерный расклад в научно-образовательной сфере РК меняется // https://aqqarat.info/news/2018/03/10/8768169-gendernyi_rasklad_v_nauchno-obrazovatelni.html
- 5 ЕкпеІ., MatN. Social Networks and Women Micro-Enterprise Performance: A Conceptual Framework// *Mediterranean Journal of Social Sciences*. Vol 6, No 4 // <http://www.mcser.org/journal/index.php/mjss/article/view/7298>
- 6 Men and Women: No Big Difference // <http://www.apa.org/research/action/difference.aspx>
- 7 Республика Казахстан. Гендерная оценка по стране. 2013 // <https://www.adb.org/sites/default/files/institutional-document/34091/files/kazakhstan-country-gender-assessment-ru.pdf>

К ВОПРОСУ ИЗУЧЕНИЯ ГЕНДЕРНОЙ ПРОБЛЕМАТИКИ В КАЗАХСТАНЕ

М.А. Мекебаева¹

¹к. полит. н., старший научный сотрудник НИИ социальных и гендерных исследований при
Казахском государственном женском
педагогическом университете,
Казахстан, г. Алматы, e-mail: maigul-07@mail.ru

В данной статье рассматриваются проблемы изучения гендерной проблематики в Казахстане. Тематика связанная с гендером на сегодняшний день является весьма актуальной, так как экономический кризис не только значительно ухудшил социально-экономическое положение женщин, но также негативно влияет на все сферы, связанные с женщиной. В переходный период социально-ролевые функции женщин и мужчин, место, занимаемое женщинами в обществе подверглись трансформации. Также подверглись переменам система ценностей, правда, с учетом патриархального стереотипа, свойственного казахскому обществу.

Ключевые слова: женщины, гендер, женский вопрос, гендерные исследования, гендерное равенство, социальные роли.

ON THE RESEARCH OF GENDER PROBLEMS IN KAZAKHSTAN

M.A. Mekebaeva¹

¹Cand.Sci. (Politics), senior researcher
Research Institute of Social and Gender Studies of the
Kazakh State Women's Teacher Training University,
Almaty, Kazakhstan, e-mail: maigul-07@mail.ru

This article examines the problems of studying gender issues in Kazakhstan. Topics related to gender issues today are very relevant, as the economic crisis not only significantly worsened the social and economic status of women, but also adversely affected all areas related to women. In the transition period, the social roles of women and men, the place occupied by women in society, has undergone a transformation. In addition, the value system has undergone changes, although, given the patriarchal stereotype typical of the Kazakh society.

Key words: women, gender, women's issues, gender studies, gender equality, social roles.

ҒТАХР 18.41.01 (74.87)

АУТОГОГИКАЛЫҚ ДИДАКТИКА КОНЦЕПЦИЯСЫНЫҢ ФИЛОСОФИЯЛЫҚ МӘСЕЛЕЛЕРІ

С.И. Оспанов¹

¹Филос.ғ.д., доцент,

Қазақ мемлекеттік қыздар педагогикалық университеті,
Қазақстан, Алматы қ., e-mail: sapar49@mail.ru

Мақалада «аутогогикалық» концептуалдық теорияны негіздеудің философиялық мәселелері талданған. Сол тұрғыдан жоғары оқу орындары жүйесінде оқытудың жаңа «аутодидактикалық» әдістемесін қолданудың актуальдылығы көрсетілген. Авторлық теория мен дидактиканың актуальдығы қоғамдық еңбектің үдемелі сапалы дамуымен байланысты қаралған. Ал бұл үдеріс, өз орайында, ғылыми дамудың шапшаңдауының объективті салдары болып табылады. Мұндай түбегейлі өзгеріс жоғары білім беру жүйелеріндегі бұрынғы сызықтық технологиямен оқытудың (СТО) орнына кредиттік технологиямен оқытуды (КТО) жүзеге асыру арқылы орынды болатыны негізделген. Бұл негіз ХХ-ХХІ ғғ. тоғысында туындаған осы объективтік-тарихи қайшылықтарды анықтау мен соларды шешу керектігі Болон үдерісінде мойындалған.

Түйін сөздер: аутогогика, аутодидактика, сызықтық технологиямен оқыту, кредиттік технологиямен оқыту, өмірлік білім беру, өмір бойы білімдену, Болон үдерісі.

1. Тақырып актуальдылығы хақында.

Батыс Еуропалық 29 елдің жоғары білімдендіру ісіне жауапты қызметкерлер 1999 ж. 19 маусымында Болонья университетінде «Еуропа өңірінің жоғары білімдендіруі» атты Біріккен мәлімдемеге қол қойды. Бұл бастама «Болон үдерісі» деп аталады. Қазақстан да осы үдеріске еруге тілек білдіріп, даярлықтарды тиісті дәрежеде жасау нәтижесінде, Орталық Азия елдерінің ішінде бірінші болып, Болон үдерісі мүшелерінің 2010 ж. 11-12 наурыз күндері Будапешт пен Венада өткен 7-ші отырысында Қазақстан осы үдерістің 47-ші мүшесі болып қабылданды [1]. «Қазақстан Республикасында білім беруді дамытудың 2011-2020 жылдарға арналған мемлекеттік бағдарламасында» «Жоғары білімнің мазмұны мен құрылымын Болон процесінің параметрлеріне сәйкес келтіру арқылы жоғары білімнің еуропалық аймаққа кірігуін қамтамасыз ету» [2], деп көрсетілген. Сондықтан ЖОО келешегін ойлайтын отандық зиялы қауымның осы бір мәселенің маңында ізденістер, зерттеулер жүргізуі және тиімді іс-әрекеттерге араласуы азаматтық парызы болып табылады. Президенттің биылғы 2018 ж. Қазақстан халқына арнаған Жолдауындағы басты 10 міндеттің бірі: «Адами капитал – жаңғыру негізі» және де соған қол жеткізу үшін «Білім берудің жаңа сапасы» жаңа деңгейге жетуі керек. Ол үшін «Барлық жастағы азаматтарды қамтитын білім беру ісінде өзіміздің озық жүйемізді құруды жеделдету қажет. Білім беру бағдарламаларының негізгі басымдығы өзгерістерге үнемі бейім болу және жаңа білімді меңгеру қабілетін дамыту болуға тиіс» [3], деп көрсетілген. Бұл міндеттер негізінен Қазақстанның Болон үдерісінің мүшесі екендігімен байланысты.

Болон үдерісі мәлімдемесінде жоғары оқу орындары, қоғамның жаңа мыңжылдықта дамуына жауап бере алатындай, зерделік, мәдени, әлеуметтік және ғылыми-технологиялық потенциалына айналуы үшін 6 мақсат белгіленген. Солардың ішінде біздің мақала тематикасына қатысты: 1) «өмір бойы білімдену» ұстанымына сәйкес келетін кредиттік технологиямен оқытуды қалыптастыру; 2) жаңаша білімдендіруді қамтамасыз ететін тиімді оқу-әдістемелік құралдарын әзірлеу [4] деген сияқты мәселелер көрсетілген.

Осылар, біріншіден, жалпы адамзат тарихының жаңа кезеңіндегі объективтік-тарихи даму қажеттіліктерінен туындап отырса, екіншіден, осындай дамудың ішіндегі орнын белсенді түрде анықтау үшін Қазақстан жоғары білімдендірудің жаңа жүйесін жасауға шекбұзарлық бастамалармен енуі керектігі белгіленген. Автордың аутогогика концепциясы мен соның негізінде құрылған аутодидактика әдісі осы бір тарихи қажеттіліктердің мүддесіне барынша сай келеді. Олар көп жылдан дамытылып, оқыту практикасында сыналған. Бұл әдісте «өмір бойы білімдену», трилингвизм,

кумулятивтік талдау ұстанымдарын және т.б. сабақ өткізу іс-шаралары КТО үдерісін жүзеге асыруды қамтамасыз етуге арналған. Осы концептуалдық теорияның қазіргі кездегі адамзаттың объективтік-тарихи қажеттіліктерімен байланыстылығын және оның бұрынғы педагогикалық теориялардан дербестігін, тіпті, жалпы идеясы бойынша, оларға қарсы да қайшы да келетіндігін дәлелдеу философиялық талдауға тән болмақ. Демек, сөзді «философиялық талдау деген не?», деген сұрақтан бастасақ, ой бастауымыз салмақтырақ болмақ. Көпшілікке белгілі «философия – даналықты сүю», деген анықтама бар. Әрине бұл рас. Десек те, біз «философиялық талдау» дегеннің өзі, біріншіден, «даналық ой» күрделі бір мәселе туралы бұрын ешкімнің ойына келмеген тұрғыдан тұжырым жасау, екіншіден, сол анықталған ойдың күштілігінен жеке ұлт тұрмақ, бүткіл адамзаттың зердегерлері сол мәселеге байланысты жаңа талдаулар жасай бастайды. Нәтижесінде ғылымның жаңа теориясы, түрі, саласы, тіпті дүниетанымның жаңа бағыты, мектебі қалыптасады.

2. Тақырыпты ашу астары.

Мәселені «философиялық талдау» дегенде, әдетте «философия» пәні бойынша қалыптасқан оқулықтардың, анықтамалық құралдардың мазмұны, өте көптеген мәселелерді философиялық талдауға арналған монографиялық жұмыстардың құрылымы, әлемге белгілі философтардың шығармаларындағы өз тақырыптарын ашу үлгілері еске түседі. Ал егер қазіргі Батыс елдерінде «(мынандай) ғылымнан PhD-i (Doctor of Philosophy–Философия докторы)» деген ғылым дәреже атауын еске алсақ, онда «философиялық талдау» деген түсінік жалпы ғылыми мәселелердің барлығымен байланысты болып шығады. Осы тұста К. Ясперстің «философия – ойдың күші» [5, 155-158] деген анықтамасы еске түседі.

Осы келтірілген мазмұнның кеңдігі мен әртүрлілігіне қарамастан, біз «философиялық» деген ұғыммен байланысты екі түрлі мәселені бөліп көрсетуге болады деп ойлаймыз. Біріншіден, бұған дейін қаралмаған, шешілмеген мәселені қарастыру, шешу мәселесі философиялық болып табылады. Екіншіден, сол бір шешілуі қажет мәселе қоғам дамуының белгілі бір кезеңінде адамзаттың танып білуіне қажет мәселе болып табылады. Сондықтан, егер белгілі бір жаңа атаумен аталған мәселе бұған дейін шешілген мәселенің ішінде қаралатын болса, яғни қоғамның тарихта бұрын болмаған жағдайымен байланысты болмаса, онда ол атаумен аталатын мәселені философиялық мәселе есебінде арнайы қарастыру өз мағынасына сәйкес болмайды. Соған сәйкес, біз философиялық мәселесін іздестіріп отырған «аутогогика» атауының нағыз философиялық мәселеге айналуы үшін, бір жағынан, ол бұған дейін белгілі болып келген басқа ғылымның ішіндегі шағын бір мәселе есебінде қаралмауы керек. Екінші жағынан, аутогогиканың мән-мағынасын қоғамның осы кезге дейін шешілген мәселесімен байланысты болмауы қажет. Сонда ғана «аутогогиканың философиялық мәселесі» деген тақырып нағыз философиялық мәселе болып табылады.

«Аутогогика» сөзі кездесетін бірнеше жұмысты қарастырайық. Мысалы, Р.В. Пионованың «Жоғары мектеп педагогикасы» атты оқу құралында «аутогогика» термині 3-ақ рет кездеседі:

1) автор келтірген педагогиканың 14 саласының бірі есебінде аталады;

2) аутогогика, андрогогикалық педагогикамен бірге өз теориясы мен методикасын жасауда,

3) адамның өзін тәрбиелеу заңдылықтарын зерттейді [6, 28] деп қана көрсетілген. Бұл жұмыста осы айтылғандардан өзге тиянақты талдаулар жоқ. А.С. Роботова бастаған авторлар тобы «аутогогика (өзін жетелеу)» адамның өзін өзі білімдендіру проблемаларын қарастырады [7, 83], деп қана көрсетеді. «Аутогогика» педагогиканың бір бөлігі есебінде өзін тәрбиелеу мен өзін оқыту заңдылықтары туралы ғылым [8, 13], дейді В.Я. Кикоть және т.б. Алайда олар ондай ғылым нағыз ғылым есебінде неден тұрады, оның өзіне ғана тән қандай заңдылықтары, ұғымдары және т.б. жақтары бар екендігі туралы, осы тақырыпты кімдер зерттеді, сол тақырыпқа байланысты қандай жұмыстар бар екендігі келтірілмейді. Егер «аутогогика» деген сөз арқылы интернеттік қордан табылған басқа файлдардың мазмұны жоғарыда келтірілген анықтамалар мен түсіндірмелердің көшірмелері іспетті [9, 9], [10, 8].

Егер аутогогика мен аутодидактика бұрынғы педагогика мен оның дидактикалық құрылымына енетін болса, онда олардың арнайы философиялық негіздемесін іздеудің қажеті жоқ. Себебі жалпы педагогика мен дидактиканың философиялық мәселелері туралы жазылған еңбектер аутогогика мен аутодидактиканың да философиялық мәселелерін қамтыған деуге болады. Ал егер дәстүрлі педагогика мен дидактиканы, жоғарыда айтылғандай, қоғамның қайталанбайтын сапалық өзгерістермен байланысты қарайтын болсақ, және де белгілі бір жақтарынан алғанда, солардың адамзаттың заманауи талаптарына жауап бере алмағандығынан Болон үдерісінің туындағандығын

еске алсақ, онда, біздің түсінігімізде, қазіргі кездегі жоғары оқу орындарындағы білімдендіру үдерісіне соны, тың тұрғыдан жақындау керек. Ол үшін дәстүрлі педагогиканың сондай талаптарға жауап бере алмайтындығын оның өзінің ішінен емес, қоғамдық талаптар мен жаңа құбылыстар тарапынан қарау қажет.

3. Дәстүрлі педагогика мен XXI ғ. қоғамның білімдендіру саласына қоятын талаптары. XX-XXI ғасырлар тоғысында адамзат тарихында бұрын болмаған терең сапалық өзгерістер екпіндей жүзеге асуда. Солардың ең басты қозғаушы күші – ғылым, техника және технологиялық жаңалықтардың қарқынды дамуы.

Алолардыңосындайқарқыналуыныңсебебіғылымибілім көлемінің күрт өсуінде. Осыдан 30-40 жыл бұрын ғылыми білімнің көлемі 5-10 жылда екі еседен артса, қазіргі кезде ол 2 жылда екі есе көбеюде. Сонымен бірге, егер бұрын ғылыми білім техника мен технологияға енгенше ұзақ уақыт өтетін болса, онда соңғы кезеңдерде бұл үдеріс тездей түсуде. Осындай өзгерістердің нәтижесінде адамдардың тұтыну тауарлары, тұрмыстық мүлік түрлері мен демалыс жағдайларын қолайлы ету, қарым-қатынастар мен байланыстарды тездету құралдары үздіксіз түрлену, жетілу, тіпті қызықтыра түсуде. Жаңа нәрселерге қызығудың өзі қызыққа айналды. Қазіргі кезде қызықтаушылықтан туындаған қажеттілік қоғам және адам болмысын анықтаушы факторға айналды. Осы фактор ғылыми зерттеулер мен жаңа ғылыми білімдердің бағыттарының, солардың негізінде жаңа өндірістік құралдарды сапалық жетілдірудің қозғаушы күші болып табылады.

Келтірілген адамзаттың заманауи болмысы «ғылым білім–техника–өндіріс–өнім–тұтыну» деген жүйенің реттілігін кері бағытта қозғалысқа келтірді. Осы жағдай өзіне тән екі қоғамдық тарихи мәселелер туындатты.

Біріншісі – бұрынғы ғасырларда ғылыми жаңалықтар, бұқарахалық тұрмақ, ғалымдардың өздері үшін де көп жағдайда ұзақ ізденістер нәтижесінде, кейде кездейсоқ сәттерде ашылатын еді.

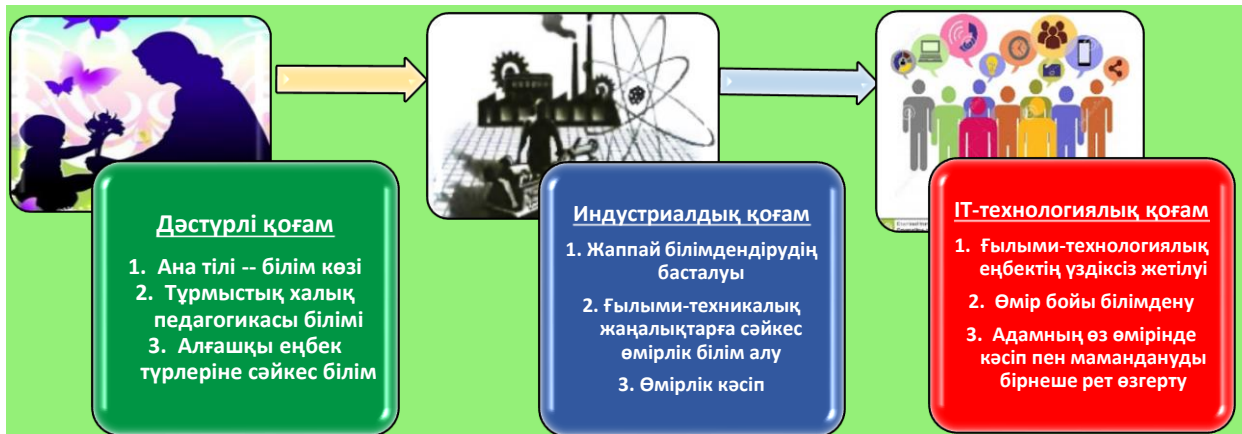
Бірте-бірте ғылыми зерттеулердің жетілуімен ғылыми білімдердің жүйелі түрде жинақталуы арнайы күтілген нәтижелерге қол жеткізуге мүмкіндіктер берді. Сол жаңалықтардың нәтижелері қолданымдық техникалық құралдар мен технологиялық мүмкіндіктер түрінде практикалық қажеттіліктерді қанағаттандыруда жиі пайдаланыла бастады. Солардан келген айқын пайдалар ғылыми зерттеулерді қоғам тарапынан ресми, демеушілік, тапсырыстық жолдармен қаржылық қолдауларды тұрақты түрде көбейте түсу қажеттігінің даусыз негіздемесін құрды. Осылардың бәрі қоғамдық еңбекті ұйымдастыру мен өндіруші күшіне айналды.

Осылардың нәтижесінде қоғамдық өмірдің барлық саласының: өндірістік, тұрмыстық, тынығулық (туризм, саяхат, санаторий және т.с.с.), білімдену, емделу сияқты салардың барлығының күрделі техникалардың көмегі арқылы атқаруды қалыптастырды. Мысалы, адамдар мен қажетті нәрселерді тасымалдау, адамдарды кез-келген қашықтықтан және жылдам байланыстыру, мұқтаж нәрселерге дер кезінде көмектесу сияқты істердің негіздері мен түрлері жаңа құралдармен, техникалармен және технологиялармен үздіксіз жетілдірілуде. Егер бұрын өмір тіршілігі отбасы мүшелері немесе шағын тұрғындар қауымдастығы арқылы атқарылып келген болса, онда ендігі жерде ондай нәрселер барлық қоғамдық құрылымның тікелей немесе көмекші құрылымдары арқылы атқарылады. Осылардың барлығы қоғамда бұрын болмаған қатынастар мен әлеуметтік байланыстарды туындатуда. Әлем бойынша деректер тарату мен пайдалану және қоғамдық-экономикалық қатынастарды IT-технологиялар арқылы жүзеге асыру сияқты мүмкіндіктер кеңінен қолданысқа енуде. Мысалы, қауіпсіздік, денсаулық сақтау қызметтерінен бастап, үйдегі бұзылған нәрселерді жөндейтін, үйді тазартатын, тапсырыс арқылы тамақ әзірлеп әкелетін, жануарларға көмек көрсететін сияқты өте көптеген қызметтердің барлығы арнайы маманданған кәсіпкерлер арқылы атқарылады. Солардың пайдаланатын құралдары күрделенді. Ал күрделі өндіріс орындарының, жеңіл өнеркәсіптің, мемлекеттік қорғаныс, байланыс, білімдендіру, қаржыландыру сияқты басқару органдары мен т.б. атқару мекемелерінің, кез-келген жеке, тіпті халықаралық кәсіп орындарының жұмыстарын ендігі жерде арнайы маманданған жұмысшылар мен қызметкерлер ғана атқара алады. Осылардың барлығы қазіргі адамзаттың тіршілік болмысын құрайды.

Сонымен адамзаттың тарихи дамуындағы қазіргі қоғамдық болмыс, – қоғамның ғылымданған болмысы, – адамның қызықтауларынан туындаған қажеттіліктерге сәйкес ғылыми-техникалық, технологиялық потенциалдарды дамыту және солар арқылы қанағаттандыру болмысына айналды.

Осы айтылған келесі «Адамзат тарихының білімдендіру кезеңдері» деп аталған сурет түрінде көрсетуге болады.

1 -сурет. Адамзат тарихының білімдендіру кезеңдері

Адамзат тарихын суретте келтірілгендей жіктеу, жалпы алғанда, ХХ ғ. орта кезінен белгілі экономика ғылымы теоретигі У. Ростоудың «Экономикалық даму кезеңдері теориясы» бойынша қоғам дамуын алты [дәстүрлі қоғам –өтпелі қоғам–“ұшу”кезеңі–“кемелденген” кезең – «жоғары тобырлық тұтыну дәуірі – өмір сапасын іздеу (немесе «деректік қоғам») кезеңге бөліп көрсетуімен [11, 25-48] сәйкес келеді. Әрине біз бұл жерде Ростоу теориясының ішкі мазмұнына, оның дұрыстығы мен жетімсіз жақтарына бұл жерде тоқталмаймыз. Олар ғылыми әдебиеттерде көрсетілген. Біз үшін оның жалпы қоғам тарихын кезеңдерге бөлу идеясы дұрыс екендігі жеткілікті. Яғни біздің қоғам тарихын суретте көрсеткендей етіп бөлудің негізі дұрыс.

Біздің жіктеуіміздің Ростоу теориясынан басты екі айырмашылығы бар. Біріншіден, біз барлық кезеңдерді білімдендіру мәселесі тұрғысынан қарастырамыз. Білімдендірудің қоғамдық өндіріспен байланысты жағы жоғары кәсіби білімдендіру жағынан қаралады. Екіншіден, жоғары білімдендіру ғылымның дамуының көзі болып, ол, өз орайында, өндіргіш күштерді және информатикалық жүйені жетілдіріп, қоғамдық еңбекті өзгерткені соншалықты, ендігі жерде білімдендіру үдерісінің қоғамдық қатынастардағы орны терең сапалық өзгерістерге ұшырады. Білімдендіру үдерісі тіл, еңбек, білім, ғылым, кәсіп, IT-технология және т.б. мәселелермен аралас жүзеге асады. Сондықтан осылай қаралатын мәселелерді жеке бір ғылым немесе ғылымдар тобы тұрғыларынан да қарастырып шығу аса күрделі. Сондықтан мұндай жан-жақты мәселелерді бір тематикалық жүйеге архитектурасына енгізу тұрғысында қарастыруды философиялық деңгейде ғана ойластыруға болады. Мұндай жалпы адамзаттық және жалпы тарихтық жағдаяттардың ортақ негізін іздеуді философиялық мәселе есебінде қарауға сәйкес.

Екіншісі –әрбір жас ұрпақ өз кезіндегі қоғамдық болмыстың табиғи көрінісі және жалғасы. Ол, бір жағынан, өзіне дейінгі бар нәрсені игеру арқылы тіршілік ететін болса, екінші жағынан, сол өміртіршілігі барысында шығармашылық белсенділігімен өмірге жаңалықтар әкеледі. Біз анықтаған қазіргі қоғамдық болмыс бүгінгі және келешек жастардың өмір сүру ортасы және қоғамның белсенді қозғаушы күші есебінде қалыптасуының объективтік жағдаяты. Егер адамның мәні –қоғамдық қатынастардың ансамблі (К. Маркс) деп анықталып келген болса, алқазіргі қоғамдық қатынастар ғылымданған болмыс болса, онда, біз: қазіргі адамның мәні – қоғамның ғылымданған қатынастарының ансамблі деп анықтамақпыз.

Қазіргі адам өз мәніне ие болуы үшін ғылымданған қоғамдық-әлеуметтік ортаның табиғатына, жүйесіне, қозғалысына, мүмкіндіктеріне, талаптарына, дамуына сәйкес болып қалыптасуы керек. Ендігі ұрпақ осындай мәніне ие болуы үшін әрқашанда өздігінше де білімденуі қажет. Болон үдерісінің басты бір мақсаты осында.

Осы тұрғыдан алғанда дәстүрлі педагогиканың өзінің аты «адамның өзін өзі жетелеуі емес, оны әрқашанда педагогтың жетелеуі керек». Ал «аутогогика» термині «адамның педагогсіз, өзін-өзі жетелеуі», «адамның өзіне-өзі педагог болуы» дегенді білдіреді. Олай болса, «педагогика» және «аутогогика» бір-біріне ене алмайтын, әрқайсысы өздігінше мәселелер болып табылады.

Осы айтылғандардың тұрғысынан қарайтын болсақ, онда жоғарыда келтірілген авторлардың «аутогогиканы» дәстүрлі педагогиканың құрамында қарастырулары орынсыз. Ал осыларды бір бірінен ажырату қажет екендігін, педагогикадан тыс, қоғамдық қажеттіліктер тұрғысынан көрсетуіміз, аутогогиканың философиялық тұрғыдан қараудың, талдаудың бір негіздемесі болып табылады.

Біздің мақаланың мақсаты «аутогогика» терминінің авторлық түсінігі, оны дәстүрлі педагогиканың бөлігі де, саласы да емес, адамзаттың келешегіне жауап беретін білімдендіру үдерісінің тарихи жаңа бағытын көрсететін дербес ғылыми сала болуы керектігінің философиялық тәржімасын көрсету еді. Ал мұндай ғылымның ішкі құрылымы қандай болуы керектігі өз алдына үлкен монографиялық зерттеуді қажет ететін мәселе.

Пайдаланылған әдебиеттер

- 1 Присоединение Казахстана к Болонскому процессу. http://www.edu.gov.kz/ru/dejatelnost/bolonskii_process/prisoedinenie_k_bolonskomu_processu/
- 2 Қазақстан Республикасында білім беруді дамытудың 2011 - 2020 жылдарға арналған мемлекеттік бағдарламасын бекіту туралы // «Қазақстан Республикасының 2020 жылға дейінгі Стратегиялық даму жоспары туралы» Қазақстан Республикасы Президентінің 2010 жылғы 1 ақпандағы № 922 Жарлығы.
- 3 «Төртінші өнеркәсіптік революция жағдайындағы дамудың жаңа мүмкіндіктері». Қазақстан Республикасы Президенті Н. Назарбаевтың Қазақстан халқына Жолдауы. // Егемен Қазақстан. 2018. 10 қаңтар.
- 4 Зона Европейского Высшего образования. Совместное заявление европейских министров образования. г. Болонья, 19 июня 1999 г.
- 5 http://www.edu.gov.kz/ru/dejatelnost/bolonskii_process/zona_europ_obraz/
- 6 Ясперс К., Хайдеггер М. Фауст и Заратустра. Пер. с нем. СПб.: Азбука, 2001.
- 7 Пионова Р.С. Педагогика высшей школы: Уч. пособие. Мн.: Университетское, 2002.
- 8 Введение в педагогическую деятельность: Учеб. пособие для студ. высш. пед. учеб. заведений / А. С. Роботова, Т. В. Леонтьева, И. Г. Шапошникова и др.; Под ред. А. С. Роботовой. М.: Издательский центр «Академия», 2002.
- 9 Кикоть В.Я, Столяренко А.М. и др. Юридическая педагогика.
- 10 Предмет, основные категории и задачи педагогики. https://studopedia.ru/15_51098_predmet-osnovnie-kategorii-i-zadachi-pedagogiki.html
- 11 Педагогическая мысль в России. <https://yandex.kz/yandsearch?clid=2186621&text>
- 12 Rostow W.W. The Take-Off Into Self-Sustained Growth. The Economic Journal, Vol. 66, No. 261 (Mar., 1956).

ФИЛОСОФСКИЕ ПРОБЛЕМЫ КОНЦЕПЦИИ АУТОГОГИЧЕСКОЙ ДИДАКТИКИ

С.И. Оспанов¹

¹д. филос. н., доцент,

Казахский государственный женский педагогический университет,
Казахстан, Алматы, e-mail: Sapar49@mail.ru

В статье анализируются философские проблемы обоснования концептуальной теории «аутогогика». С этой позиции показана актуальность применения новой «аутодидактической» методики в системе высшего образования. Актуальность авторской теории и дидактики рассмотрена в связи с интенсификацией качественного развития общественного труда. А этот процесс, в свою очередь, является объективным следствием ускоренного развития науки. Обосновывается уместность смены прежней линейной технологии обучения (ЛТО) кредитной технологией обучения (КТО) в условиях коренных изменений системы высшего образования. Эта основа признана в Болонском процессе как следствие необходимости определения и решения объективно-исторических противоречий, порожденных на стыке XX-XXI вв.

Ключевые слова: аутогогика, аутодидактика, линейная технология обучения, кредитная технология обучения, образование на всю жизнь, образование всю жизнь, Болонский процесс.

PHILOSOPHICAL PROBLEMS OF AUTOGOGICAL DIDACTICS

*S.I. Ospanov*¹

¹Dr. Sci. (Philosophy), Associate Professor,
Kazakh State Women's Teacher Training University,
Almaty, Kazakhstan, e-mail: Sapar49@mail.ru

In the article the philosophical problems of the substantiation of the conceptual theory of "autogogy" are analyzed. From this position, the relevance of the application of the new "autodidactical" methodology in the higher education system is shown. The relevance of the author's theory and didactics was considered in connection with the intensification of the qualitative development of social labor. And this process, in turn, is an objective consequence of the accelerated development of science. The relevance of the replacement of the former linear technology of training (LTT) with the credit technology of training (CTT) under the conditions of fundamental changes in the system of higher education is substantiated. This foundation is recognized in the Bologna process as a consequence of the need to identify and address the objective historical contradictions generated at the turn of the twentieth and twenty-first centuries.

Key words: autogogy, autodidactics, linear technology of training, credit technology of education, education for life, education for the whole life, Bologna process.

ҒТАХР 03.20

МОҢҒОЛ ШАПҚЫНШЫЛЫҒЫНЫҢ КЕЙБІР МӘСЕЛЕЛЕРІ

А.А. Нурмухамбетов¹, М.Д. Рахимжанова²

¹ PhD аға оқытушы,

Т.К. Жүргенов атындағы Қазақ Ұлттық Өнер Академиясы,

e-mail:nur.ardak_83@mail.ru

² магистр, аға оқытушы,

Қазақ мемлекеттік қыздар педагогикалық университеті,

Қазақстан, Алматы қ., e-mail: manarrd@mail.ru

XIII ғасырдың басында Ұлы Дала жерін бір басқару жүйесіне ұйыстырған Моңғол мемлекеті пайда болды. Моңғол мемлекетінің ұлан-ғайыр жерлерді жаулап алуында сөзсіз 1206 жылы хан сайланған Шыңғыс ханның алар орны ерекше. Өз қарамағындағы халықтар мен негізгі жоспарын іске асырған әскерлерін жүйелі басқару үшін заңдарын қабылдап, өзара қарым-қатынастарын реттей алды. Осы мәселеге қатысты зерттеушілер Шыңғыс ханның қабылдаған «Яссы» заңдар жинағы «қарулы», «заң» дегенді білдіре отырып, бұл заңдар жинағының түпнұсқада сақталмағандығын алға тартады. Шыңғыс ханның шапқыншылық соғыстарының жағымсыз тұстарымен қатар, болашақ қазақ мемлекеттілігінің қалыптасуына тигізген өзіндік әсерлері де болды.

Түйін сөздер: Шыңғыс хан, мемлекет, шапқыншылық, үдеріс, ғасыр, заң, соғыс, ұлыс, территория.

Қазақ мемлекеттілігінің ұзаққа созылған қалыптасу үдерісінің нақты бір тарихи кезеңі сөз жоқ – Шыңғыс хан және моңғол шапқыншылығымен тығыз байланысты. Сақ, ғұн дәуірінен бастау алып, түркі дәуірінде жалғасын тапқан қазақ мемлекеттілігінің үдерісі дәл осы моңғол шапқыншылығы нәтижесінде де өзіндік қалпын сақтай отырып, жаңа мемлекеттіліктің сипатына ене алды. Біздің пікірімізше, моңғол шапқыншылығы қазақ жерінде белгілі дәрежеде қиратушылық әсері байқалғанымен қатар, мемлекеттіліктің дамуына оң фактор ретінде де әсер ете алған. Сөзсіз қазақ мемлекеттілігінің қалыптасуының бір кезеңі XIII ғасырдағы моңғол шапқыншылығы және одан кейінгі тарихи оқиғалар желісімен тығыз байланысты. Ал бұл өз кезегінде біз үшін Шыңғыс ханның тарихи тұлғасы мен оның жүргізген саясаты нәтижесінде қалыптасқан ұлыстық жүйені анықтау мәселесін өзектендіре түседі.

Моңғол мемлекетінің негізін қалаған Шыңғыс 1189-1206 жылдар аралығындағы тайпа және көрші жатқан елдерге қарсы бағытталған соғыстар нәтижесінде моңғол мемлекетінің негізін қалай алды. Сөзсіз жаңа құрылған мемлекет көрші жатқан елдерді жаулап ала отырып құрылғандықтан территорияның тұтастығы мен оны одан әрі қарай кеңейте түсу саясаты Шыңғыс хан мемлекетінің сыртқы саясатының басым бағытына айналды. Әрине ғылыми-зерттеу жұмыстарына мән бере отырсақ, осы ғасырлар тоғысы Орталық Азия мен Қазақстан жеріндегі саяси жағдай – күшті көшпелі тайпалар одағы билеушілерінің өзге тайпаларға өз үстемдігін орнату саясатының күшеюімен сипатталады. Осындай сипаттағы күрес барысында Шыңғысхан (Темучин) осы аймақтағы, яғни Орталық Азия тайпаларын бағындыру арқылы, ірі мемлекеттің құрылуының тарихи алғышарттарын жасайды. Әрине осы жерлерде Темучиннің саяси әрі әскери беделі керейіттер, наймандар, татар және меркіт тайпаларымен болған соғыстар көп әсер етті. Дегенмен, алғашқы да Темучиннің Шыңғыс хан болып, алып мемлекет құра алуында түркі тайпалары, оның ішінде керейіттердің ханы Уаң ханның да алар орны ерекше екендігін мойындау қажет. Өйткені оған бағынышты ретінде Шыңғысхан сол заманда-ақ қоғамдық-саяси өмірге белсене араласып тұрды. Ал 1206 жылы өзін хан етіп жариялағаннан кейін біз жоғарыда атаған саясат одан әрі белсенді түрде жүре түсті [1]. Әрине XIII ғасырдың басында құрылып, кейіннен империяға айналған Моңғол мемлекетінің саяси қарымы ең алдымен ішкі саяси тұрақтылықты қамтамасыз ететін құқықтық норманы реттеуден басталды деп санаймыз. Сөз жоқ ірі мемлекет болып қалыптасу идеясын жүзеге асыру үшін де құқықтық нормалар мен заң ережелерін дайындау қажеттілігі болғандығы анық. Жаңа құрылған моңғол мемлекетінің ішкі

және сыртқы талаптарынан туындаған және соған жауап бере алатын Шыңғыс ханның «Ұлы Ясасы» деп аталды.

Бірқатар зерттеушілердің пікіріне қарағанда, Яссы заңдар жинағы «қарулы», «заң» дегенді білдіреді. Өкінішке орай, бұл заңдар жинағы түпнұсқада сақталмаған, ал оның үзінділері мен негізгі мазмұны қысқаша баяндаулар түрінде ғана белгілі болып отыр. Әсіресе, бұл үзінділер Жувейни және XV ғасырда өмір сүрген араб жазушысы Макризидің шығармаларында келтірілген. Әрине моңғолдық дәстүрдегі мемлекет басшылары үшін осы заңдардың талаптары, билік пен мемлекет басқару қалпы турасында ұстанымдары ұзақ уақыт бойы беделді болып, сақталып келді. Бүгінгі таңда осы заңдар жинағы сегіз бөлімнен тұрғандығы айтылып жүр. Олардың қатарында жалпы ережелер, халықаралық қатынас заңы, үкімет және әскери қарулы күштер туралы заң, қылмыстық заң, әскер туралы заң, азаматтық заң, сауда туралы заң, әдеттегі тиым ережелер болып бөлінген. Тіпті Шыңғыс ханның заманында және оның билігі әлі де болса беделді болып тұрған шақта осы талаптарын орындамаған хан тұқымының мүшелері қатаң жазаланатын болғандығы да бар. Сөз жоқ Шыңғыс хан жасаған бұл құқық жүйесі моңғол қоғамының талаптары мен қажеттеріне сай келді деп айтуға негіз бар. Құқықтық нормалар көшпелі қоғамдағы беделді шонжарлардың мүдделеріне де сай келді, сонымен қатар, моңғол қоғамының өзге де мүшелері де осы заңның артықшылықтарына ие болып, белгіленген нормаларды қатаң ұстануға тырысып отырған. Бір ескеретініміз Шыңғыс ханның заң жинақтары көшпелі өмірдің ерекшелігі мен формасына берік негізделді деп айтуға болады. Алайда кейінгі оқиғалар көрсетіп отырғандай Шыңғыс ханнан кейін оның ұрпақтары мен моңғолдың үстем тап өкілдері мұсылман мәдениеті мен түркі мемлекеттігінің дәстүрлерін көбірек қабылдап, өз өмірінде Шыңғыс ханның заңдық қағидаларын орындауы кеми берді [2].

Осы заңдар жинағына мән беру арқылы біз қазақ мемлекеттілігінің қалыптасуына моңғолдардың шапқыншылығының тигізген әсеріне өзіндік баға бере аламыз. Мысалы, осы заң бойынша жалпы Моңғол империясында ұлы қаған әулеттің басшысы және жаулап алынған барлық жердің негізгі иесі болып саналды. Бір ерекшелігі осы жерлер Шыңғысхан әулетіне тиесілі билеушілердің ұжымдық меншігі саналды. Олай дейтініміз ұлыстық жүйенің пайда болуымен қатар, жердің інжу, құби, сүбе ретінде Шыңғысхан әулеті мен ақсүйектеріне бөлініп беріліп отырғандығын айтсақ болады.

Б.Сайшалдың еңбегінде «Ұлы жасақ» заңдар жинағында қаған билігін нығайту туралы 4 баптың, әскер мен соғыс туралы 14 баптың, азаматтық заңға қатысты 8 бап, төтенше заңдық құбылыстар турасында 1 бап, халықаралық қатынас жайында 4 бап, қаражат туралы 5 бап, сауда саттық турасында 2 бап, жол және қатынас туралы 2 бап, дін туралы 3 бап, отбасы қатынастарына 2 бап, қылмыстық қатынастарға 7 бап арналғандығын айтып, өзіндік қорытынды жасайды. Моңғол ғалымдары болса ұлы жасақты 7 томға бөліп, осындай негізгі баптарға бөліп қарастыруда [2].

Егер де қазақ мемлекеттілігінің қалыптасуының нақты тарихи кезеңдерінің қатарына моңғол шапқыншылығынан кейін орын алған тарихи оқиғалар желісін жатқызатын болсақ, сөз жоқ алдымен Шыңғыс орнатып, қазақ жеріне тарала бастаған заңдар жүйесінің ерекшелігіне тоқталу қажет. Мысалы Ұлы жасақ заңы Моңғол мемлекетінде әскери-феодалдық сипатты нығайтуға тырысушылық байқалады және мемлекеттің ішкі қарым-қатынастарын реттей отырып, мемлекеттіліктің қалыптасуына да ерекше мән беріледі. Нақты айтар болсақ, заңдар жинағында «15 пен 60 жасқа дейінгі әрбір адам әскери борышын өтеуге міндетті» және әрбір жауынгерлер құрамын мыңдық, жүздіктерге бөле отырып, өзге басқару жүйесіне ауысуына тиым салынуы арқылы мемлекеттің біркелкі дамуына және тыныштығына ерекше көңіл аударғанын байқауға болады. Сонымен қатар, соғыс алаңын тастап кету, соғыс жиынына келмей қалу және соғыстан түскен олжаның жасырғандар қатаң жазалануы да мемлекеттің басты тірегі экономика мен қалыпты тыныштығын сақтауға тырысушылықты байқауға болады. Шыңғыс хан еларалық немесе мемлекетаралық байланыстарға, дипломатияға да ерекше көңіл бөлген. Мысалы елші жауынгерлерге ерекше құрмет көрсетіле отырып, оларға қол тигізбеу ісі қатаң талап етіліп отырған [4, 45-48].

Осылайша мығым мемлекеттіліктің негізін жасаған Шыңғыс ханның одан әрі саясаты осы мемлекеттілікті дамыту мен көрші елдерге үстемдігін орнатуға бағытталды. Мысалы Моңғол мемлекетінің сыртқы саясатының басым бағыттары 1207 жылы орман халқына, 1207-1209 жылы таңғұтқа, Шығыс Түркістандағы ұйғырлар мен қарлұқтарға қарсы бағытталды. Шыңғыс ханның көрші елдерге бағытталған бұл соғыстары көбінесе жеңісті болды. Осы тайпалардың барлығы осыған дейін найман ханы Даянмен бірге Шыңғыс ханға қарсы одақ құруға тырысты. Мысалы, 1204 жылы

шілде айында Наху хонда маңында Шыңғыс ханға тайпалар соғыссыз беріліп, соғыс барысында моңғолдар жеңіске жетіп, найман ханы Даян қаза табады. Ендігі кезекте наймандар Күшіліктің басшылығында соғыс әрекеттерін ұйымдастыра бастайды. Осы ретте атап өтетін жайт меркіттер ғана наймандармен құрған одақ шартына адалдық танытып, бірге болған. Күшілік бастаған наймандар Тамир өзені бойында, меркіттер Сары Кегерде моңғолдарға қарсы тұрды. Әбілғазының «Түрік шежіресінде» осы турасында наймандар екіге емес, енді үшке бөлінді деп айтады. Олардың бір бөлігі моңғолдарға бағынышты болып атамекенінде қалса, кейіннен Найман жұртына қоныс аударған ойраттарға сіңісіп кеткен. Енді бір бөлігі Алтайға қарай ойысқан болатын [5].

Әрине наймандардың көшбасшысы ретінде Күшілік хан наймандардың осы үш бөлігіне де арқа сүйеп моңғол әскеріне қарсылық көрсеткісі келсе керек. Бұл ретте Күшілік ханның жеке басына қатысты да пікірлер өте көп. Олардың бірқатары «Күшілік жасынан жасық және сатқындыққа дайын тұратын адам» деп көрсетсе [6, 78 с.], енді бірі оның Шыңғыс ханды жеңе алатын тұлғалардың бірі болған деген де пікір білдіреді. Демек Күшілік ханның кейінгі қарсылық әрекеті де ғалымдар тарапынан ерекше талқыланып, оны Шыңғыс ханға беріліп, соның үстемдігін мойындағаны дұрыс деп болар еді деген пікір білдіреді. Дегенмен үлкен найман мемлекетінің заңды мұрагері ретінде Күшілік ханның Шыңғыс ханға бодан болмай еркіндікті қалауы әрине дұрыс. Бірақ осындай еркін ой сөзсіз жеткілікті қарсылық білдіре алуы тиіс еді деп санаймыз. Рас Күшілік Шыңғыс хан қолынан жеңілді, бірақ ол өзгелер сияқты Шыңғыс ханға мойынсұнбады, соғыссыз берілмей өмірінің соңына дейін қарсыласып бақты. Қытай және парсы жазбаларында Күшілік ханға осы әрекеті үшін де алып тұлғалы, аса көрікті және ержүрек, қаһарлы адам болғандығы айтылады [3].

Күшілік ханның Алтайға кетуі сөзсіз меркіттермен бірігуіне алып келуі мүмкін еді және Күшілік осы мақсатта әрекет етті де. Алайда бұл әрекет Шыңғыс ханға ұнамауы себепті де, бұл жоспарға жол бермеудің түрлі айла-тәсілдері жүзеге асырыла бастады. Басты мақсат найман мен меркіттің бірігуіне жол бермеу болатын. Осы үшін де Шыңғыс хан және Жебе ноян Күшілік пен меркіт басшысы болған Тоқтыбектің ізіне түскен. Осы жорық барысында Шыңғыс хан Урунгу өзенінің бойында найман хандарының бірі Бұйрықты өлтіреді.

1205 жылы Шыңғыс хан мен Күшілік хан және меркіт Тоқтыбектің бірлескен қолымен Бұқтырма өзенінің бойында үлкен шайқас орын алады. Бұл шайқас барысында Шыңғыс хан жеңіске жетіп, Күшілік және меркіт Тоқтыбектің ұлдары Құду, Гала, Шылауындар ұйғырларға арқа сүйеу үшін Турфанға қоныс аударған.

Алайда түбі бір саналатын ұйғырлар наймандар мен меркіттерге опасыздық жасап, Рашид ад-Диннің айтуынша, ұйғыр шекарасына жеткенде Бұқа атты елшісін жұмсайды. Бірақ ұйғыр Идиқұты елшіні өлтіріп, Шыңғыс ханға хабарлаған. Әрине елшісін өлтіргеніне қарамастан және наймандар мен меркіттер олардың жерін күшпен басып өтуді ойластырған. Осы мақсатта қарақытай ханы Жилиғу Күшілікке қарулы қолын жасақтау үшін материалдық көмек көрсетіп, Күшілік өз тұрғысынан Жилиғуға оның Самарқан мен Бұқараға жасаған жорығына өз сарбаздарын аттандыруға келісім берді. Наймандардың көмегімен Жилиғу 1210 жылы Самарқанды қайтарып алды.

Қарақытай мен наймандар арасындағы өзара теке-тірес арасындағы шиеленістерді пайдалана отырып, Күшілік хан қарақытайлардың билігін басып алуға мүмкіндік алған болатын. Сөзсіз бұл оның саяси беделге ие бола бастағанының көрінісі болып табылады және бұл моңғолдарға кеткен жерлерін азат ету мәселесін көтере бастауына себеп болады. Осы мақсатта 1212 жылы Алмалыққа шабуыл жасап, оның билеушісі Озарды өлтіреді. Қашқар мен Қотанды бағындырып, Қарақытайдың шығысын өзіне бағындырады. Бұл оқиға Шыңғыс хан наймандарға қарсы күш жинауға себеп болды. Сөйтіп, ол 1216 жылы Жебе ноянның 20 мың қолын жасақтап, Күшілік бастаған наймандарға қарсы аттанады [7].

Шыңғыс ханның сыртқы саясаты үшін ерекше маңызды болған мемлекеттердің бірі – Қытай болды. 1211 жылы осы елге қарсы аттанып, бес жылдың ішінде бұл елдің басты бекіністерін жаулап алды. Дегенмен бұл жорық соңына дейін жеткізілмеген болатын. Шыңғыс хан Мұқылай ноян бастаған 60 мыңдық әскерді Қытайға қалдыра отырып, өзі 1216 ж. Қарақорымға қайтып оралған еді. Осы ретте атап өтетін тағы бір жайт Жебе ноян бастаған әскери күш найман ханы Күшілікті жеңіп, Іле мен Жетісу аймағында беделді болған қарақытайларды да өздеріне қарата алды. Мұндай жаулап алушылық саясат 1216 жылдан кейін де өз жалғасын тапты. Бұл саясаттың жалғасы Шыңғыс ханның үлкен ұлы Жошының қыпшақтар жеріне қашқан меркіттерді, ал сенімді қолбасшыларының бірі саналған Жебе ноян Күшілік ханды жазалау үшін аттанған болатын. Нәтижесінде 1218 жылы Күшілік

хан талқандалуы моңғолдардың Жетісудағы иеліктерге үстемдік ете алуына жалғасты. Әрине наймандардың Жетісудағы саяси билігінен айрыла бастауына жергілікті халықтың да әсері болғанға ұқсайды. Олай дейтініміз зерттеу жұмыстарында христианның несториандық бағытын қабылдаған наймандар жергілікті мұсылман тұрғындары қысым көргенге ұқсайды. Алайда моңғолдардың мұсылмандарға артық бергендігі туралы да нақты тұжырым жасауға болмас. Күшліктің иелігіндегі жерлерге үстемдік ету барысында дәл осы жергілікті тұрғындардың назарын әрі саяси бодандығын тездету мақсатында Жебе ноян оларды тонауға жол жоқтығын ескерткенге ұқсайды. Әрине наймандардың моңғолдар алдында саяси беделінен айрылуы ол алдымен Күшліктің қашып кетуімен тығыз байланысты деп санаймыз. Дегенмен ол да моңғолдардан қашып кете алмайды. Өйткені моңғолдар Бадахшанда оны ұстап, басын алады. Әрине наймандардың жеңіліс табуы Шыңғыс әскері мен иеліктерін Хорезмшах мемлекетіне жақындатты. Олай дегеніміз Жошы хан Қазақстанның Торғай далаларында меркіттермен шайқасып, оларды жеңеді [8].

Моңғолдар мен Хорезмшахтың өзара кездесуі де дәл осы Жошының атымен тығыз байланысты. Мұхаммед Хорезм шах 60 мыңдық әскері мен Жошының шағын топты әскері кездесіп, шайқасқан деген мәліметтер кездеседі. Бұл шайқаста қос тараптың ешқайсысы жеңіске жеткен жоқ. Бірақ жалпы алғанда бұл кездейсоқ қақтығыс Мұхаммед Хорезмшах үшін ауыр болғанға сыңайлы. Бұл турасында В.В. Бартольд, Шыңғысхан 1219-1221 жылдар аралығындағы шапқыншылық жорықтары барысында Мұхаммед Хорезмшах ашық алаңқайдағы соғысқа бармауы – дәл осы Жошы әскерімен болған шайқастан түйген ойы деген болатын. Рас ғалымның бұл пікірімен толық келісуге болады. Сөзсіз аймақтағы ірі мемлекет саналатын Хорезмшах мемлекеті Шыңғыс ханның мемлекеттілігі үшін бірден-бір қарсылас болуы тиіс еді. Сондықтан моңғолдар мен хорезмшахтар арасындағы байланыстар барынша шиеленісе түседі. Әрине салыстырмалы түрде алғанда Шыңғыс хан бастаған моңғол әскері өзінің ұтқырлығымен және жеңісті батыл әрекеттерімен көп ерекшеленді. Дегенмен қос ел арасында өзара елшілік алмасулардың да болғандығы рас. Мысалы, Хорезмшах 1218 жылдың көктемінде моңғол елшігін қабылдады [9].

Сөзсіз Лиану патшалығының жойылуы Шыңғыс хан бастаған моңғолдардың Хорезмшах мемлекетіне қарсы қатал саясат ұстана бастауына жалғасты. Қытайлардың моңғол үстемдігін мойындауына толық бір жыл өтпей жатып Хорезмге қарсы моңғол жорығының басталуының осы сөзіміздің анық дәлелі болып табылады. Демек, Лиану патшалығының құлдырауы Қыпшақ даласына моңғолдардың кіруіне жол ашты. Бұл ретте моңғолдардың қатал саясатының тағы бір бағыты меркіттерге де қарсы бағытталғандығын ескерте кеткен жөн. Шыңғыс хан тарапынан меркіттерге осыған дейінде төрт рет жорық ұйымдастырғанымен толық жеңіске жете алмады.

Қорытындылай келе, моңғол мемлекетінің сыртқы саясаты дәл осы Хорезм мемлекетіне деген қарсылық саясаты маңызды бола түскенге ұқсайды. Олай деуге де негіз бар. Осы екі ірі саяси көшбасшылар арасындағы қақтығыс Отырар үшін болған шайқастан ерекше көрінді. Ол тұста Отырар әміршісі Қайыр хан моңғолдарға қарсы шайқасқа ерекше дайындықпен және ерлікпен қарсы тұра алған билеушілер қатарына жатқызуға болады. Отырарды қорғауға 20 мың Хорезмшахтан келген 50 мың әскер жұмылдырылған болатын. Сөзсіз «Отырар апаты» деп аталатын оқиға тек осы аймақтарға кіру үшін жасалған сылтау болды.

Пайдаланылған әдебиеттер

- 1 Трєпавлов В.В. Государственный строй Монгольской империи XIII в. Москва, 1993
- 2 Вернадский Г.В. О составе Великой Ясы Чингис-хана // Вернадский Г. В. История права. СПб.: Лань. 1999. – 120 с.
- 3 Торғаев С.Е., Ғабжалилов Х.М. // Моңғол шапқыншылығы кезеңіндегі дулаттар. Қазақ мемлекеттік қыздар педагогикалық университетінің Хабаршысы. 2010. №2(5). 31-33 б.б.
- 4 Бартольд В. В. Туркестан в эпоху монгольского нашествия // Бартольд В. В. Сочинения. Т. 1. М., 1963. С. 577.
- 5 Әбілғазы. Түрік шежіресі. А, 1992. – 122 б.
- 6 Григорьев А. П. Монгольская дипломатика XIII-XV вв. Ленинград: Наука, 1978. –224 с.
- 7 Скрынникова Т. Д. Харизма и власть в эпоху Чингис-хана. Москва: Восточная литература, 1997. – 125 с.
- 8 Қазақстан тарихы (көне заманнан бүгінге дейін). Бес томдық. 1-том. — Алматы: Атамұра, 2010. – 449 б.
- 9 Көмеков Б. Е., Галиев А. А. Шыңғыс хан. Алматы: Аруна, 2003 – 96 б.

НЕКОТОРЫЕ ПРОБЛЕМЫ ИСТОРИИ МОНГОЛЬСКОГО НАШЕСТВИЯ

А.А. Нурмухамбетов¹, М.Д. Рахимжанова²

¹PhD, ст. преподаватель, Казахская национальная академия искусств имени Т.К. Жургенова,
e-mail: nur.ardak_83@mail.ru

² магистр, ст. преподаватель,
Казахский государственный женский педагогический университет,
Казахстан, г. Алматы, e-mail: manarrd@mail.ru

В конце XII - начале XIII вв. политическая обстановка в степях Центральной Азии и Казахстана характеризовалась усилением борьбы между правителями сильных кочевых союзов племен за власть над другими племенами. В ходе этой борьбы представителю одного из монгольских племен Темучину (Чингиз-хану) удалось объединить племена Центральной Азии, и он стал самым могущественным завоевателем в центрально-азиатских степях. Известность Темучина возросла в войнах хана кереитов с найманами, монголоязычными племенами татар и меркитов, в которых будущий Чингиз-хан, выступая, как вассал Ван-хана, принял активное участие.

Ключевые слова: Чингис хан, государство, нашествие, процесс, век, закон, война, улусы, территория.

SOME PROBLEMS OF THE HISTORY OF THE MONGOLIAN INVASION

A.A. Nurmukhambetov¹, M.D. Rahimzhanova²

¹ PhD, Senior Lecturer, T.K. Zhurgenov Kazakh National Academy of Arts,
e-mail: nur.ardak_83@mail.ru

² MA, Senior Lecturer, Kazakh State Women's Teacher Training University,
Almaty, Kazakhstan, e-mail: manarrd@mail.ru

At the end of XII - beginning of XIII centuries the political situation in steppes of Central Asia and Kazakhstan was characterized by strengthening of struggle between rulers of strong nomadic unions of tribes for the power over other tribes. During this struggle, the representative of one of the Mongolian tribes Temuchin (Genghis Khan) managed to unite the tribes of Central Asia, and he became the most powerful conqueror in the Central Asian steppes. Temuchin's fame increased in the wars of the kereit Khan with the Naiman, Mongol-speaking tribes of Tatars and Merkits, in which the future Genghis Khan, acting as a vassal of van Khan, took an active part.

Key word: Genghis Khan, state, invasion, process, century, law, war, territory.

**ПЕДАГОГИКА
ПСИХОЛОГИЯ**

**PEDAGOGY
PSYCHOLOGY**

ҒТАХР 14.41.77

БІЛІМ САПАСЫН БАҒАЛАУДЫҢ ҚАЗАҚСТАНДЫҚ ЖӘНЕ ӘЛЕМДІК ИНСТРУМЕНТАРИЙЛЕРІ

Н.Н. Найденова¹, Г.Ә. Мұратбаева²

¹п.ғ.к., профессор, Білім беруді дамыту стратегия Институты Ресей білім академиясы
Ресей Федерациясы, Мәскеу қ., e-mail: nnnaydenova@aol.ru

²п.ғ.д., профессор,
Қазақ мемлекеттік қыздар педагогикалық университеті,
Қазақстан, Алматы қ., e-mail: muratbaeva11@mail.ru

Мақалада елімізде және Ресейдегі білім сапасын бағалаудың проблемалары, әлемдік білім сапасын өлшеудің инструментарийлері және оларды қолданудың қажеттілігі мен маңызы жан-жақты қарастырылған. Ресейлік ғалым Н.Н. Найденованың білім берудің сапасын мультиплексті өлшеу әдісі және оның құрылымдық жүйесі берілген. Бүгінгі таңда білім беруді модернизациялау бағдарламасын жүзеге асыруда пәнаралық сипаттағы білім берудің сапасын тәуелсіз бағалаудың болғаны қажеттілігін, бағалау жүйесінде қолданылатын инструментарийлердің үлгісін беруде талдау жүргізілген. Сонымен қатар, бағаға әсер ететін әлеуметтік және педагогикалық факторларды ескере отырып, объективті өлшенетін бағалауды беретін білім берудің сапасын бағалау үшін инструментарийлер қатарын қолданудың тәжірибесіне талдау жасалған. Халықаралық зерттеулер бойынша тестілеуге қатысатын оқушылардың алдына қойылған мақсат-міндеттерге сипаттама беріліп, пәнаралық байланыс негізінде оқу, математика және жаратылыстану пәндерінен сауаттылықты бағалау, ақпаратты қайта жаңғырту, интерпретациялау және рефлексиялау бойынша оқышылар дағдыларын бағалау тәсілдері баяндалады. Шет елдердегі және Ресейдегі білім берудің сапасын объективті өлшеудің қазіргі жүйелерінің дамуы, эвалюацияның конструктивтік парадигмасының аясында жүргізілген парадигмада инструментарийдің кемшіліктері мен оның әлсіз жақтары көрсетілген.

Түйін сөздер: білім сапасы, білім сапасын бағалау, педагогикалық өлшемдер, эвалюация, Ұлттық біріңғай тестілеу, біріңғай мемлекеттік емтихан, мемлекеттік қорытынды аттестация, бақылау-өлшеу материалдары, мультиплекс, юнит.

Еліміз әлемдік білім кеңістігіне еніп, білім сапасын арттыру мен білімді бағалаудың озық жүйесін ендіру барысында соңғы оншақты жылдың төңірегінде көптеген жаңалықтар жасауда. Мектеп бітірушілер білімінің тестпен ғана бағалануына қарама-қайшы пікірлер де баршылық. Академик Асқар Жұмаділдаевтың пікірінше, «Тест тапсыру дұрыс емес, алайда одан жақсысын ойлап тапқан ешкім жоқ. Балалардың санасына кері әсерін тигізіп жатыр деген бос сөз. Америкада оқуға түсу қиын емес, оқуды бітіру қиын. Мәселен, бірінші курсқа мың адам түссе, келесі курсқа жартысы өтеді. Бізде де осындай болса, жақсы болар еді. Кеңестік кезеңде де емтихан паракорлықпен өтетін. Бұл тест жүйесінің бір жақсысы – паракорлық мөлшері аз болуында» – дейді ғалым [1].

Білім беру саласындағы ғылыми-зерттеулер мәселесімен түпкілікті айналысып жүрген академик Асқарбек Құсайынов «Елімізде тестілеу әдісін енгізіп, біз балалардың іргелі білім алуға әуестігін жойдық. Жоғары сынып оқушылары әдебиетті оқуды, сұрақтың мәнін түсінуді, теорияларды, құбылыстарды, бейнелерді түсінуді, байыппен ойлауды, өз ойын айтып беруді, оларды дәлелдеуді қойды. Осылайша, тестілеудің бұл әдісі еліміздің білім жүйесіне орны толмас зиян келтірді. ҰБТ талапкерлерге шетел тілінде бірде-бір сөйлем жазбастан не айтпастан шетел тілдері университетіне, бірде-бір теореманы дәлелдемей, университеттің физика-математика факультетіне оқуға түсуге мүмкіндік береді.

Біздің елімізде талапкерлердің білімін бағалаудың тестілік әдісі 10 жылға жуық уақыт қолданылып келе жатқанына қарамастан, әлі күнге дейін тікелей тестілеу проблемаларымен айналысатын бірде-бір зертхана жоқ. «Педагогикалық өлшемдер» мамандығы бойынша кадрлар

даярланбайды. Бізде әлемнің барлық жетекші елдеріндегі сияқты білім сапасын бақылайтын тәуелсіз, яғни, Білім министрлігі құрылымына кірмейтін орган жоқ. Осыдан кейін не айтуға болады?! Білім жетістігін бағалау жөнінде бірыңғай инструментарий жасалмаған, білім жетістігін бағалаудың педагогикалық өлшемі туралы ғылым дамымаған, тестология дамымаған»[2] - деген пікір айтқан болатын.

Ресейде осы мәселемен тікелей айналысып жүрген ғалым Н.Найденова білім беруді модернизациялау бағдарламасын сәтті жүзеге асыру үшін, кез келген елдің білім беру саласында декларация бойынша емес, мәні жағынан да пәнаралық сипаттағы білім берудің сапасын тәуелсіз бағалаудың болғаны қажет екендігін дәлелдейді. Сондықтан, бағаға әсер ететін әлеуметтік және педагогикалық факторларды ескере отырып, объективті өлшенетін бағалауды беретін білім берудің сапасын бағалау үшін инструментарийлер талап етіледі. Мұндай бағалау сырттай және мектептен тәуелсіз болуы немесе кешенді болуы тиіс. Яғни, мазмұны мен мәніне қарай, міндетті түрде пәнаралық байланысы болуы керек.

Қазіргі кезде білім берудің сапасын халықаралық салыстырмалы зерттеулерде осындай инструментарий бар (PISA – оқу, математика және жаратылыстану пәндерінен сауаттылықты бағалау бойынша, ақпаратты қайта жаңғырту, интерпретациялау және рефлексиялау бойынша құзыреттілікті бағалау бойынша, 15 жасар оқушылардың арасында экономикалық ынтымақтастық және даму ұйымының атынан зерттеу жүргізу; PIRLS – оқытудың бастапқы сатысында мектеп түлектерінің арасында оқырман құзыреттілігін зерттеу; TIMSS – математика және жаратылыстану пәндері бойынша тоғыз және он үш жасар оқушылардың дайындық деңгейлерін зерттеу). Ресейдегі сырттай бағалаудың ұлттық инструментарийі біреу – ол ЕГЭ (Бірыңғай мемлекеттік емтихан) және ГИА (Мемлекеттік қорытынды аттестация), бірақ бұлар пәнаралық болып саналмайды.

Осылайша, халықаралық инструментарий білім берудің ұлттық жүйесінің мүмкіндіктері мен дәстүрлерін есепке алмайды, ал ұлттық жүйе білім берудің сапасының эвалюациясының халықаралық технологияларына сәйкес келмейді. Эвалюация – бұл әртүрлі білім беру мекемелерінде және білім берудің әртүрлі сатыларында, білім берудің сапасын объективті өлшенетін тұрғыда бағалау. Яғни, мектепте өзіндік бағалау болады; білім беру жүйесінің ішіндегі ішкі бағалау, яғни олар басқару органдарына байланысты болады. Ұлттық ішкі бағалау, яғни олар басқару ұйымдарына тәуелсіз болады; ЕГЭ және ГИА федеральды деңгейдегі тәуелсіз бағалау болып саналмайды; халықаралық зерттеулерге қатысудың нәтижесіндегі бағалау тәуелсіз бағалау болып саналмайды. Бұдан шығатын тұжырым: Ресейде әлі де болса білім берудің сапасының эвалюациясы жоқ, яғни тәуелсіз өлшенетін бағалау жоқтың қасы[3] деген тұжырым жасайды Н.Найденова.

Елімізде Білім және ғылым министрлігінің «Ұлттық білім беру статистикасы және бағалау» орталығы бар. Қазақстанның білім беру жүйесін дамытудың барлық аспектілері бойынша қызығушылық танытқан тараптарды сенімді ақпараттармен қамтамасыз ету – орталық қызметінің негізгі бағыттарының бірі.

Білім сапасы бойынша ұлттық және халықаралық емтихандардың, білім беру саласындағы көрсеткіштер мен индикаторлардың жылдар динамикасы нәтижелеріне талдау қорытындылары бойынша «Білім беру статистикасы», «Білім беру сапасын бағалау», «Халықаралық зерттеулер» зертханаларының жұмыстары жоспарланған.

Қазіргі кезде әлемдік білім беру кеңістігінде эвалюацияның бесінші кезеңінің уақыты келді. Шет елдердегі және Ресейдегі білім берудің сапасын объективті өлшеудің қазіргі жүйелерінің дамуы, эвалюацияның конструктивистік парадигмасының аясында жүргізіліп келеді. Бұл парадигмада инструментарийдің кемшіліктері мен оның әлсіз құрастырылуы байқалады (өлшеу әдістері, формалары, құралдары). Конструктивистік парадигманың негізгі айырмашылықтары:

1) оқушылардың жаңа білімді құрастырудағы күш-қуатын және оқытудың нәтижелерін көрсететін, оқытудағы прогрессті, оқушылардың білім және білік деңгейлері туралы ақпараттың жалғыз көзі болып саналатын, тест және бақылау жұмыстарының нәтижелерін көрсететін, оқушылардың оқу-танымдық іс-әрекетінің барлық нәтижелері бағаланады;

2) бақылау және бағалау оқытудың шынайы процесінің жүргізілуі туралы ақпаратты ескере отырып жүзеге асырылады, бұл кезде дәстүрлі парадигмада бағалауда бұл ақпарат есепке алынбайды;

3) дұрыс жауаптардың саны бойынша оқушылардың оқу-танымдық іс-әрекетінің тиімділігі бағаланбайды, мұнда оқушылардың кейде дұрыс емес, өзіндік ой тұжырымдары бағаланады; таныс емес ситуацияда мәселелерді шешу, күнделікті өмірдің міндеттерін шешуде, мектепте алған білім,

білік және дағдыларын практикалық іс-әрекетте саналы қолдану, өзіндік пікірін айта білу және оны дәлелдей білу шеберлігі бағаланады;

4) ағымдағы бақылау фронтальді (жаппай) түрде жүргізілмейді және ол үй тапсырмасы арқылы жүргізіледі, көп жағдайда пәнаралық сипаттағы міндеттерді қоюда және шешуде топтық жұмыста жүргізіледі; ал пәндік білімдер мен біліктер оқытудың дара траекториясындағы өсумен бағаланады;

5) мұғалім-конструктивист оқулықты баяндауға және дайын білімді беруге емес, жаңа білімді өз бетімен алуға оқушыларды баулуға сүйенеді, ал бағалаудың инструментарийінде оқушыларға көрсету формасы әртүрлі тақырыптағы ақпарат беріледі, осы ақпаратпен оқушылар өз беттерімен жұмыс істейді және өзіндік ой-пікірлерін білдіреді, сондықтан, инструментарийде оқулық және басқа материалдар бойынша тест тапсырмалары біріктіріледі[3].

Конструктивистік парадигма үш базиске сүйенеді: онтологиялық (таксономиясы бар ұғымдық аппарат), эпистемологиялық (Файербанд бойынша алуан түрлі теорияларды ғылыми білімнің шынайлығы тұрғысында бір-бірімен салыстыру мүмкін емес, сондықтан педагогикалық өлшем теориясының тарихи дамуы өлшеу әдістерінің қолданылу мүмкіндігінің белгілі дәрежесіне қарай, олардың сенімділігі мен валидтілігіне қарай, олардың әлеуметтік ғылымдар саласында қолданылуына қарай, Раш-өлшеуімен қоса, шынайы және жарияланған өлшеудің жаңа әдістерінің арасындағы айырмашылықтарды анықтауға қарай зерттеледі) және әдіснамалық (егер жаратылыстану саласында білімді алу сызбасы келесі үлгіде болса: зерттеу, заң, процедура, техника, ал гуманитарлы салада: процедура, техника, зерттеу, заң үлгісінде болады; бұл әсіресе ЕГЭ кезінде айқын байқалады). Білім берудің сапасын бағалаудың Еуропалық жүйелері (СОКО) Гьюбаның интерпретационизміне және конструктивист Линкольннің эпистемологиясына негізделген.

Стаффлби және Каллаган бойынша (білім берудегі эвалюация туралы оқулық, 2003ж.) білім берудің сапасының эвалюациясы барысында мектептегі келесі мәліметтердің жинақталуы қажет:

1) Мектепке барудағы мәліметтер: мектептегі ахуал, мамандардың біліктілігі, ата-аналардың мектеп өміріне қатысуы, мектептегі қауіпсіздік, білім беру саласындағы мектептің саясаты;

2) мектепті бітірудегі мәліметтер: оқытудың әртүрлі сатыларындағы бітіруші түлектердің когнитивті, әлеуметтік, моральді, эмоционалды, дене, эстетикалық және кәсіби дамуы;

3) мектептің дизайны: мектепті басқару, материалдық-техникалық және оқу қамтамасыздандырылуы, оқу бағдарламалары;

4) мектептегі қызмет: сабақтар, тамақтану, көлік, мектеп кеңестері, құжаттану, оқушыларды бағалау, қаржыландыру, қамқоршылық жасау, сабақтан тыс іс-әрекет, кәсіби даярлық.

Эвалюация үдерісі:

- қарастыру (онтологиялық ережелер және эпистемологиялық талаптар);
- жоспарлау (әдіснамалық және тұжырымдамалы құрылымдар);
- мәліметтерді жинау (тексерілген және бейімделген әдістер,
- инструменттермен процедуралар);
- интерпретация (жинақталған мәліметтердің дәлдігін, сенімділігін және валидтілігін тексеру;
- оларды түсіндірудің сенімділігімен негізделуі; кері байланысы);
- нәтижелілік (мәліметтердің архивациясы, мәліметтерді таратудың стратегиясы және коммуникация арналары, сыни және болжаммен екінші рет талдау) т.б. қамтиды.

1989 жылы Гьюба және Линкольн келісімді деп аталатын эвалюацияның төртінші сатысына сипаттама берді. 1996 жылы Паттонутилизацияға бағытталған эвалюацияны енгізді. А.Паусонмен Тилли «реалистік эвалюация» ұғымын енгізді. Оның барысында эвалюацияның барлық үш теориясының онтологиялық (шынайылық немесе болмыс), эпистемологиялық (білім) және әдіснамалық (жоспарлау) базистері салыстырылды. Тек қана реалистік эвалюацияның әдіснамасында, ғылыми тұғыр, эксперименталды дизайн, нәтижелерді анықтайтын оны жүзеге асырудың тұжырымдамасымен механизмі, бағаның суммалық нәтижесі бар; негізінен сандық әдістер қолданылады, яғни өлшеуге болатын критерийлермен көрсеткіштер қолданылады; эпистемологиялық тұрғыда эвалюация нәтижелерінің әлеуметтік себепті негізделуі туралы объективті білім көрсетіледі, яғни не, қалай және не үшін; онтологиялық тұрғыда нәтижелер шынайы және білім беру үдерісіне және бағалау үдерісіне қатысушылардың болмысты қабылдауынан тыс сенімді болып табылады.

Алайда, кез келген жағдайда бағалаудың нәтижесі өлшеудің инструментарийіне, бақылау-өлшеу материалының (КИМ) сапасына байланысты болады. Инструментарийдің типі өзінің жұмсалуды бойынша анықталады: халықаралық, ұлттық, барлық ұлттарды қамтитын (мультиплекс бойынша өлшеудің ұлттық технологиялары немесе халықаралық технологияларын қолдану арқылы ұлттық инструментарий, сондықтан тапсырмалардың мәтіні халықаралық талаптарға сәйкес шетелдік мәтіндердің бейімделген аудармасын немесе модификацияланған орысша мәтін ретінде болады).

Сонымен, баға қою кезінде әдетте ұлттық КИМ қолданылады, бағалау барысында – ұлттық және барлық ұлттарды қамтитын КИМ, эвалюация барысында – ұлттық, барлық ұлттарды қамтитын және халықаралық КИМ қолданылады. Тек қана кросс-бағалар бағалау барысындағы жоғары дәлдікке қолжеткізуге мүмкіндік береді. Сондықтан, білім берудің сапасын бағалауда мультиплекс бағалаудың ең сенімді тәсілі болып табылады. Мультиплекс алуан түрлі инструментарий арқылы квалиметриялық процедуралардың нәтижесінде алынатын кросс-бағаларды қамтамасыз етеді: халықаралық, ұлттық және барлық ұлттарды қамтитын инструментарий, қазіргі кезде Ресейдегі мектептер, мектепке дейінгі мекемелермен жоғары оқу орындарында қажет етіледі. Қазіргі кезде барлық ұлттарды қамтитын инструментарий ғалым Н.Найденованың 2002 жылы құрастырған және оқытудың әртүрлі сатысында сегіз жыл бойына апробациядан өткізілген, мультиплексті өлшеу әдісі арқылы білім берудің сапасын бағалауды жүзеге асырылды.

Барлық ұлттарды қамтитын инструментарий: қазіргі қоғамның талаптарына сәйкес білім берудің сапасын бағалауды интеграциялық әдістерді қолдану; оқытудың алуан түрлі сатыларымен әртүрлі оқу мекемелерінің әлеуметтік-педагогикалық мүмкіндік аясында, оқушылардың құқықтарын жүзеге асыруды есепке алып, басқарушы шешімдерді қабылдаудың әртүрлі деңгейлерінде білім берудің сапасын бағалау; білім берудің сапасын басқарудың әртүрлі деңгейлерінде, бейінді оқытудың типі бойынша оқушыларды оқытумен тәрбиелеудің нәтижелерін рейтингілік шкалалау; бейіндік дифференциациялауды есепке алу арқылы тест материалдары; білім берудің бірнеше сатыларында оқытудың тиімділігін бағалауға байланысты, тест материалдарының мазмұнды сабақтастық модельдері (мектепалды, бастауыш, негізгі, орта, жоғары); ЕГЭ; ГИА; мектеп портфолиосы, мультиплекс, PISA; TIMSS және т.б., нәтижелерін калибровкаалаудың тұрақты әмбебаптығы мақсатында, тестілердің әртүрлі спецификасы бойынша пәндік мазмұнды репрезентативті таңдау; басқарушы шешімдерді қабылдаудың әртүрлі деңгейлерінде білім беру саясатын өзгертуге қатысты мониторингілік зерттеу нәтижелерін есепке алу; білім беру мекемелерінің іс-әрекетінің тиімділігі мен сапасын бағалаудың әлемдік тенденцияларына сәйкес, лицензиялау, аттестациялау және аккредитациялау процедураларын анықтайтын, білім беру мекемелерінің іс-әрекетін бағалаудың көрсеткіштері; білім алуға теңдікке қол жеткізу арқылы оқушылардың әлеуметтік бағдарларын жақсартудың модельдерін құрастыру және осы құқықтарды кезкелген инструментарий арқылы білім берудің сапасын бағалаудың нәтижелерін шкалалап көрсету.

Зерттеулердің нәтижелері дәйекті материалдар мен бекітілген, ғылыми тұрғыда негізделген білім беруді модернизациялау тұжырымдамасын жүзеге асыруға мүмкіндік береді. Ал барлық ұлттарды қамтитын инструментарийді мектептегі білім берудің сапасын бағалауда қолдану, оқушылардың білім нәтижесін кешенді бағалауға мүмкіндік береді және олардың ГИА; ЕГЭ тапсырудағы жетістікке жетуін, ЖОО-да оқуын, білім берудің сапасын халықаралық салыстырмалы зерттеулерге қатысуға салыстыруға және болжам жасауға мүмкіндік береді [4, 3].

Білім берудегі жаһандану үдерістері – бұл оқшауланған ұғым емес, бұл әлемдік білім беру кеңістігінің шынайылығы, онда ресейлік білім беру жүйесінің өзіндік бәсекелестік орны бар. Өзінің даму жолына қарамастан, отандық педагогика білім берудегі жаһанданушы өзгерістерден бас тарта алмайды. Мұндай өзгерістер ресейлік білім берудің әртүрлі салаларында жүргізіледі. Әсіресе, бұл педагогикалық өлшеу саласында айқын байқалады.

Педагогикалық өлшеу саласында халықаралық стандарттарды ендіру бойынша басқа елдердің тәжірибесін немесе халықаралық тәжірибені зерттеумен қолданудың алуан түрлі жолдары бар:

Тест тапсырмаларын, сауалнамаларды, тестілерді, нұсқаулық материалдарды құрастырудың тәжірибесін зерттеу - оқытудың әртүрлі сатыларында мектептегі білім берудің сапасын бағалау бойынша халықаралық зерттеулерде қолданылатын бақылау-өлшеу құралдарын зерттеу, яғни халықаралық тәжірибені отандық үлгіге өзгеріссіз алмастыру.

Дамудың ескі парадигмасында білім берудің сапасын бағалау жүйесінің ядросын қалдыра отырып, отандық зерттеу нәтижелерін өңдеу және бақылау-өлшеу материалдарын құрастырудың әдіснамасын жекелей қайталау.

Кешенді қайталап көшіру – дамудың прогностикалық модельдерін құру мен білім берудің сапасын бағалауды ұйымдастырудан екінші қайтара талдауға дейін, оның технологиясын меңгеру.

Квалиметриялық техникалық дамуының жоғары деңгейлері танылған елдерде білім берудің сапасын бағалаудың ұлттық жүйелерін және халықаралық зерттеулердің озат технологияларын имитациялау (АҚШ; Ұлыбритания, Голландия, Скандинавия елдері, Австралия, Жапония, Оңтүстік Кореяжәнет.б.).

Басқа елдердің тәжірибесімен халықаралық тәжірибені ескере отырып, педагогикалық өлшеу салаларын модернизациялау, яғни елде басқа елдердің тәжірибесі мен халықаралық тенденцияларға, отандық дәстүрлерге сүйенетін білім берудің сапасын өлшеудің инструментарийін құру. Мұндай инструментарийді барлық ұлттарды қамтушы деп атаймыз.

Ресей елі көп жағдайда бақылау-өлшеу инструментарийін құрудың аппаратын көшірме жасай отырып, сонымен бірге репродуктивті білімді тексеруге бағытталған өзіндік мазмұнды контентті енгізе отырып, оқушылардың нәтижесін бағалаудың технологиясымен техникасын сол қалпында қалдырды. Әлемдік білім беру кеңістігінде білімді өлшемейді, онда құзырлылықты, таныс емес ситуацияда мәселелерді шешу білігін өлшейді.

Бұдан халықаралық инструментарийдің пән аралық инструментарий болатыны байқалады. Мысалы, PISA-да оқушы математика, жаратылыс тану және оқырман құзыреттілігі бойынша ашық және жабық формадағы тапсырмалардан құралған, тест тапсырмалары бар дәптерді орындайды. Мұнда әртүрлі формадағы тапсырмалар аралас түрде кездейсоқ ұсынылады.

Сонымен бірге, халықаралық бақылау-өлшеу материалдарын ендіру процесі және оларды калибровкалау процесі, әкімшілік, педагогикалық және оқу-әрекетін реттейтін, құжаттарды түзету құралдарына сәйкес дамытуды, ата-аналарды даярлауды, мұғалімдерді қайта даярлаудан бастап, жүйелелік пен кешенділікті талап етеді.

Білім берудің сапасын бағалаудың барлық ұлттарды қамтитын инструментарийін құрастыру екі жол арқылы құрылады:

Білім берудің сапасын мультиплексті өлшеудің негізі болып саналатын отандық мәтіндер негізіндегі халықаралық технология қолданылады. Мысалы, А.Чехов шығармашылығы бойынша ЕГЭ-дегі мәтінді аламыз және оны мульти пәндік режимде құзырлылықты өлшеуге бейімдейміз.

Білім берудің сапасы халықаралық зерттеулерде қолданылмаған шетелдік мәтін алынады және орыс тіліне аударылады, бағалаудың ресейлік жағдайларына бейімделеді (көп жағдайда америкалық, австралиялық, ағылшындық тәжірибе қолданылады).

Ресейде білім берудің сапасын мультиплексті өлшеу әдісін Н.Н.Найденова құрастырды және ол әдіс ең алғаш рет 2005 жылы жарық көрді. Бұл әдіс оқытудың әртүрлі сатыларында практикалық апробациядан өткізілді: мектепке дейінгі кезеңнен жоғары оқу орнына дейінгі кезең. Ең алғаш тест алдындағы апробация 2002 жылы Ресей Федерациясының бірнеше аймақтарындағы мектептерді репрезентативті таңдауда жүргізілді. Мектептегі білім берудің сапасын бағалаудағы мультиплексті апробациялауды, осындай өлшеуге қатысқан мектептердің педагогикалық ұжымы сәтті деп таныды. 2007 жылдан бастап, мультиплекс орта мектептің келесі сыныптарында білім берудің сапасын интеграциялық өлшеуде қызмет етеді: II-VIII, X сыныптар. Мұнда бірінші сынып қозғалмайды, ол мектепке дейінгі білім берудің деңгейін бірізгі бағалаумен мультиплекске енеді. Оған сонымен бірге, тоғызыншы және он бірінші сыныптар енгізілмейді, себебі бұл сыныптарда мемлекеттік қорытынды аттестация (ГИА) және ЕГЭ жүргізіледі [5].

Бұдан шығатыны, барлық ұлттарды қамтитын инструментарийдің құрылымы әдеби немесе ғылыми-танымал мәтін негізіне алынатын құзырлылық тестіне сүйенеді. Тестінің мұндай құрылымы юнитті деп аталады. Юнит – бұл ашық формадағы (яғни, еркін-құрастырылған жауабы бар тапсырма) және жабық формадағы (яғни, жауапты таңдау мүмкіндігі бар) әртүрлі тапсырмалардың мәтіндік тұрғыда байланысқан жиынтығы [6, 41]. Әдетте, осы жиынтыққа әртүрлі пәндік бағыттағы тапсырмалар енгізіледі, оның негізінде ақпараттық құзыреттілікті бағалау, яғни ақпаратпен жұмыс істеу білігін бағалау алынады. Осылайша, қарапайым шығарма немесе мазмұндама ресейлік түсіндіруде, оқудағы сауаттылықты тексеру бойынша толыққанды ашық формадағы тапсырма болып табылады.

Ашық формадағы тапсырмалар қысқа және толық болады. Ресейде осындай тапсырмалардың үлгісі ретінде ЕГЭ-дегі В және С тапсырмасының бөлігі алынады. Оқылған мәтінге деген қатынас және өзіндік тәжірибені көрсететін, толық ашық тапсырмалар эссе формасындағы тапсырмалар деп аталады. Мысалы, ЕГЭ-дегі орыс тіліндегі оқылған мәтінге берілген рецензия (С бөлігі). Тек қана барлық ұлттарды қамтитын инструментарийде мұндай тапсырма пәндік бағыттылығы бойынша орыс тіліндегі сауаттылыққа емес, оқудағы сауаттылыққа жатады. Төмендегі кестеде барлық ұлттарды қамтитын инструментарийдегі алуан формадағы тапсырмалардың барлығы көрсетіледі.

Сонымен, білім берудің сапасын бағалау бойынша барлық ұлттарды қамтитын инструментарийді құрастыру барысында тапсырмаларды қолдану бойынша резюмені, кестеде берілген мәліметтердің негізінде екі түрде беруге болады: 1) жабық және сауалнама түріндегі тапсырмалар үшін; 2) ашық тапсырмалар үшін.

Кез келген жағдайда ашық тапсырмаларды кодтау күрделі, субъективті, сенімсіз және дайындалған сарапшылардың штаттық қызметкерін және уақыттың кең көлемін талап етеді. Мысалы, Тодд Фарли өзінің тапсырмаларды эссе түрінде бағалаудың 15 жылдық тәжірибесін «Выставление оценок» деген кітабында жалпылай отырып, сарапшылардың тренингтерімен бағалаудың детальді сызбаларына қарамастан, басқа сарапшылардың бағалауын өзгертуге тура келетінін айтты.

Білім берудің сапасын бағалау немесе тұлғаның психологиялық сипаттамаларын бағалау мақсатындағы тестілерді құрастыру қарапайым процесс емес. Себебі, ол аталған процесс басталу кезінде тест мақсаттарын анықтау процесін, мақсатты репрезентативті аудиторияны, тестілеудің объектілерімен субъектілерін анықтау процесін қамтиды. Құрастырудың екінші қадамы ретінде тестінің спецификациясын құрастыру алынады. Содан кейін құрастыру циклі жүреді және ол 5-7 жыл уақытты алады. Көп жағдайда тестіге оны апробациялау сатысында сыртқы тапсырмалар енгізіледі, яғни тестінің орындалуын бағалауға енгізілмейтін тапсырмалар енгізіледі.

Бағалардың сенімділігін бекіту мен және бағдарлы мақсаттармен, әрбір құрастырушы циклдың ішінде келесі қадамдарды қамтиды:

-тапсырмалардың өзіндік банкі (қоры) болуы;

-бұл банкке (қорға) бос графалар түріндегі тестілердің жаңа үлгілерін енгізілуі.

Тапсырмаларды жазу және оларды сараптамадан өткізу автордың қолданушы ретінде өзі орындағаннан кейін және қорытынды жасағаннан кейін жүргізіледі.

Тапсырмалар калибровкаланған (тұрақты статистикасы бар банкіден (қор), сыналған (репрезентативті таңдамада зерттеу жүргізілген), бағаланбайтын (тест бойынша нәтижелі бағаға енгізілмейді), пилотты (тестіге қол жетерлік таңдамада енгізілген), алдын-ала (болашақ тестілер үшін) ретінде белгіленеді.

Тестіні өткізуді бағалау, біртұтас тестімен ғана емес, сонымен бірге тапсырмалардың жеке тобы немесе нақты тапсырмалармен беріледі.

Тест қағаз түрінде немесе электронды тасуыштарда ұсынылуы мүмкін.

Өлшеудің әртүрлі бірліктері бойынша мәліметтермен алуан түрлі статистикалар, тапсырмалар бойынша тестілеудің нәтижелері, аналитикалық шолу мен психометрикалық талдау үшін қол жетерлік болуы қажет.

Бағалау тестілеудің классикалық теориясы бойынша, сұрақ-жауапты формада (IRT), қол жетерлік балды есептеумен бағаларды шкалалауды теңестіру опциясымен жүргізіледі.

Барлық сын алушылар әртүрлі шкалада бағалары бар тестілеудің нәтижелері туралы есепті алады. Тесттің жоспарлануы, тапсырмалардың мазмұндалуы, олардың сараптамадан өткізілуі, ұсынылған нұсқауларды сараптамадан өткізілуі, нормаға сәйкестігі тексеруден өткізіледі.

Барлық ұлттарды қамтитын тестіні құрастыру циклі, мәнді өзгеріссіз тестінің аталған нұсқаларын қолдану немесе тапсырмаларды калибровкалау үшін қанша қажет болса, сонша рет жалғаса береді, яғни мұнда тапсырмалардың өзіне, оның нұсқаларына, тестінің басына өзгеріс енгізілмейді.

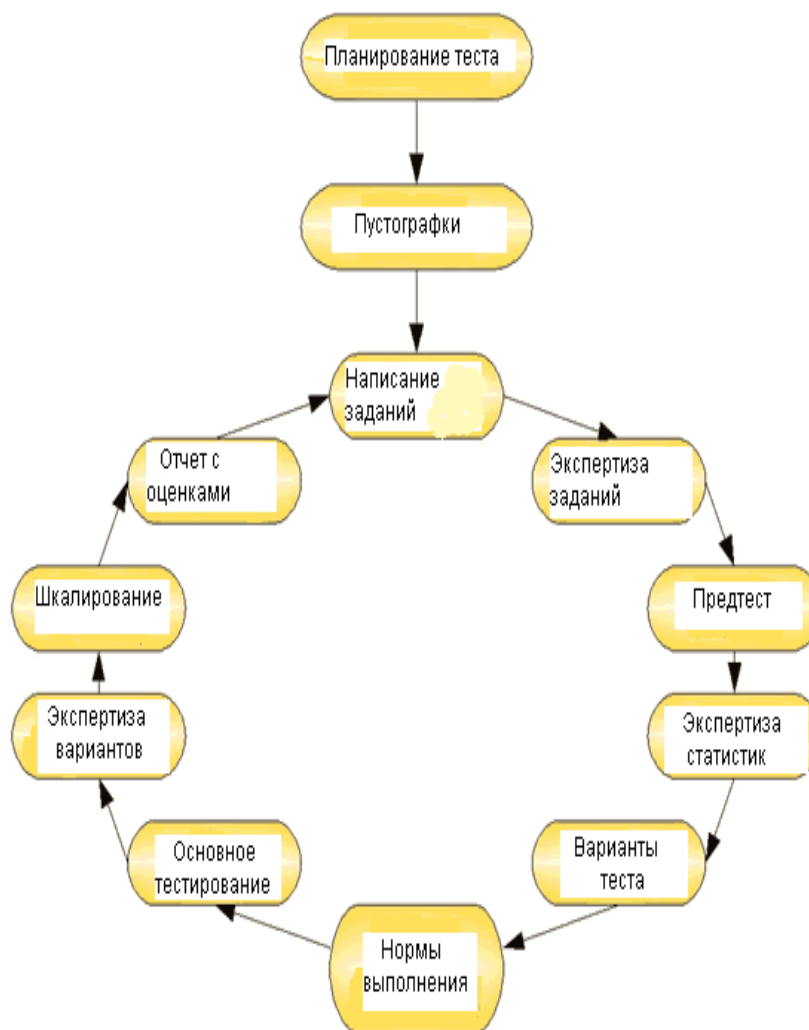
Мультиплекс тапсырмаларының үлгілерін, оқушылардың сертификатының формасын, нәтижелерді талдаудың үлгілерін, градиентті бағаларды сайттағы зертханада немесе электрондық пошта бойынша көруге болады.

Бұдан басқа, барлық ұлттарды қамтитын инструментарийдің құрылымына міндетті түрде алуан түрлі әлеуметтік-педагогикалық ақпарат енгізіледі, яғни оқушылар, олардың ата-аналары, мектеп, сынып, тұратын елді мекені, ауданы, елі, оқушылардың тұлғалық мінездемесі және т.б. туралы кең

ауқымды анкеталық ақпарат енгізіледі. Барлық ұлттарды қамтитын инструментарийді құрастырудың құрылымын ұсынамыз (Н.Н. Найденова бойынша) (сурет 1).

Мультиплекстің соңғы нұсқасы IV-VI сыныптарда білім берудің сапасын үш жылдық мониторингілеу режимінде жүргізілді. Құрылымы бойынша бұл тест әртүрлі пәндер бойынша халықаралық, ұлттық және барлық ұлттарды қамтитын тапсырмаларды үйлестіре отырып, төрт формада құралады, анкеталық бөлік барлық формаларда бірдей. Әрбір оқушы Раштың 1000-балдық шкаласы бойынша сертификат алады және өзінің параллелі бойынша оқушылардың арасындағы интеграциялық ранг алады. Ранг төмен болса, онда осы оқушының білім сапасы біртұтас жоғары болады.

Бұдан басқа, сертификатта әртүрлі инструментарий бойынша (халықаралық, ұлттық және барлық ұлттарды қамтитын), әртүрлі пәндер бойынша (оқу, математика, жаратылыстану, орыс тілі, шет тілі және әлеуметтік циклдағы пәндер), пәнаралық және алуан пәндік құзырылылықты бағалау мультиплекс тұжырымдамасы аясындағы іс-әрекеттің түрлері бойынша бағалар көрсетіледі: «Оқимын. Жазамын. Ойлаймын».

1-сурет. Барлық ұлттарды қамтитын инструментарийді құрастырудың құрылымы (Н.Н. Найденова)

Яғни, «Мен оқимын және түсінемін» - математиканы қосқанда, әртүрлі пәндер бойынша оқылған мәтін немесе тапсырмаларды түсіну бойынша оқушылардың іс-әрекеті бағаланады. Іс-әрекеттің екінші түрі - әртүрлі пәндер бойынша қысқаша формада еркін құрастырылған жауап беру шеберлігі: «Мен жазбаша жауап бере аламын». Сонымен, «Мен ойлаймын» - әртүрлі пәндер бойынша жауап-

эсселер, мысалы, шығарма, бірнеше әрекеттен тұратын математикадан күрделі есеп, экологиялық іс-шаралар аясында еркін формада өзінің іс-әрекетін сипаттау және т.б.

Бұдан басқа, мектептегі білім беруді градиентті салыстыру бойынша, мультиплексте қабылдау негізінде сыныптар бойынша нәтижелерге салыстырмалы талдау жүргізіледі. Сонымен қатар, ГИА және ЕГЭ нәтижелерін болжау мақсатында және білім берудің сапасын соңғы бағалауға әсер ететін, отбасылық, орта, жеке және басқа факторларды ескеру мақсатында, алуан түрлі болжалдық және факторлық модельдер құрылады [6, 43].

Аталған бағалардың негізінде, нақты мұғалімнің жүргізетін оқытудың сапасын жанама түрде бағалауға болады. Мультиплексті әрі қарай дамыту аясында, мұғалімдердің өлшеулерін жүргізу жоспарланады. Осылайша, аталған әдіс әлемдік білім беру кеңістігінде психологиялық-педагогикалық өлшеудің әдіснамасына сәйкес, білім берудің сапасын интеграциялық бағалауда үздіксіз білім беруде қызмет ете алады.

Білім берудің сапасын бақылау және бағалау үдерісі тұлғаның психологиялық сипаттамаларын бақылау және бағалау мақсатындағы тестілерді құрастыруды қамтып алады. Себебі, ол аталған үдеріс басталу кезінде тест мақсаттарын анықтау процесін, мақсатты репрезентативті аудиторияны, тестілеудің объектілері мен субъектілерін анықтау процесін қамтиды. Құрастырудың екінші қадамы ретінде тестің ерекшелігіне сай құрастыру негізге алынады. Содан кейін құрастыру циклі жүреді және ол 5-7 жыл уақытты алады. Көп жағдайда тестіге оны апробациялау сатысында сыртқы тапсырмалар енгізіледі, яғни тестінің орындалуын бағалауға енгізілмейтін тапсырмалар енгізіледі. Ал, олар бойынша статистика болашақ бағалаушы процедуралар үшін және оларды тестінің келесі формаларына енгізу үшін есептеледі. Емтихан тапсырушы үшін тест бойынша жауаптың валидтілігі, циклдің ішіндегі қадамдар арасындағы байланыстарға күшті тәуелді болады. Емтихан бағасының сенімділігі көп жағдайда циклдің алуан түрлі қадамдары арасындағы байланыстың күші арқылы қолданады [7,15].

Ресей ғалымдары арасында халықаралық сараптамашы ретінде танылған Н.Найденованың білім сапасын бағалаудың әлемдік инструментарийлері жөніндегі ғылыми пайымдаулары біздің еліміздегі ғалымдар мен арнайы мамандар тарапынан зерттеліп, білім беру сапасын бағалаудың мүмкіндіктерін арттыруы – алдағы уақыттың еншісінде.

Біздің елімізде соңғы жылдарда білім берудің сапасы және оны бағалаудың тестілеу арқылы қорытындылануы жөнінде көптеген ғалымдар еңбектерінде қарастырылып, мазмұнды ұсыныстар мен жаңа көзқарастар белгіленіп, оны жүзеге асырудың алғашқы жаңалықтары білім сапасын арттыруға әсерін тигізуде.

Пайдаланылған әдебиеттер

- 1 ҰБТжүйесі туралы дау көп.
http://www.azattyq.org/content/kazakhstan_school_education_test/24546952.html
- 2 Кусаинов А.К. Качество образования в мире и в Казахстане. Алматы, 2013. – 196 с.
- 3 Найденова Н.Н. Индикаторы образования, применяемые в международных сравнительных исследованиях (среди 8 индустриально-развитых стран «G8»). Теоретические исследования 2006. ИТИП РАО. М., 2007
- 4 Найденова Н.Н. Компетенция «информационная грамотность»- основа качественного высшего образования. Вестник ИТИП РАО. М.: 2008. №2.
- 5 Найденова Н.Н. Мультиплексное измерение качества школьного образования. Отечественная и зарубежная педагогика. 2012. № 1. С.224-234.
- 6 Найденова Н.Н. Наднациональный инструментарий измерения качества образования Учитель. 2010. №5. С.40-46.
- 7 Мұратбаева Г.А., Қоңырбаева С.С. Бағалау өлшемдері – білім сапасын бақылаудың сенімді құралдары. // Тараз мемлекеттік педагогикалық институтының 50 жылдығына арналған «Жас ғалым - 2017» атты VI халықаралық ғылыми-практикалық конференциясының еңбектері Қазақстан, Тараз, 2017 жыл, 30 наурыз. Б.13-16.

МЕЖДУНАРОДНЫЕ И КАЗАХСТАНСКИЕ ИНСТРУМЕНТАРИИ ОЦЕНКИ КАЧЕСТВА ОБРАЗОВАНИЯ

Н. Н. Найденова¹, Г. А. Муратбаева²

¹к.п.н., профессор, Институт стратегии развития образования Российской академии образования, Российская Федерация, г.Москва, e-mail: nnnaydenova@aol.ru

²д.п.н., профессор,
Казахский государственный женский педагогический университет,
Казахстан, г. Алматы, e-mail: muratbaeva@mail.ru

В статье изложены проблемы оценивания качества образования в нашей стране и в России, определены всесторонняя значимость и необходимость их применения, рассмотрены инструментарию оценки качества образования в мировом пространстве. Авторы делятся опытом российского ученого Н.Н. Найденовой, где подробно рассматриваются методы оценки мультиплекса для оценки качества образования и система структурной составляющей. В статье изложены вопросы междисциплинарной связи измерений результатов обучения и использование возможных инструментарию в целях модернизации образования и обеспечения качества образовательного процесса. Вместе с тем, учитывая социальные и педагогические факторы, авторами проведен анализ применения инструментарию измерения, способствующие повышению качества образовательного процесса. Охарактеризованы цели и задачи международных исследований, в котором принимают участие казахстанские школьники, изложены междисциплинарные связи предметов математики, естествознания, умению ими интерпретировать, обрабатывать учебную информацию, рефлексии и функциональную грамотность, где оцениваются результаты учебных достижений по приобретению определенных навыков учащимися. Отражены недостатки и слабые стороны эвалюации конструктивитской парадигмы, применяемые для объективного измерения качества образования как за рубежом, так и в России.

Ключевые слова: качество образования, оценка качества образования, педагогические измерения, национальное единое тестирование, единый государственный экзамен, государственная итоговая аттестация, контрольно-измерительные материалы, мультиплекс, юнит

INTERNATIONAL AND KAZAKH TOOLKITS OF ASSESSMENTS OF QUALITY OF EDUCATION

N. N. Naidenova¹, G. A. Muratbaeva²

¹Cand. Sci. (Pedagogy), Prof.,
Institute of strategy of development of education, Russian academy of Education
Moscow, Russian Federation, e-mail: naidenova@mail.com

²Dr. Sci. (Pedagogy), Professor
Kazakh State Women's Teacher Training University,
Almaty, Kazakhstan, e-mail: muratbaeva@mail.ru

The article the about problems of assessment of quality of education in our country and in Russia, identified ou importance and necessity of their ussing, and examined the toolkits of assessments of quality of education in world. The authors shared with the experiences of the Russian scientist N.N.Naidenova, where consider methods of assessments of multiplex for appraisa of quality of education and determination of system of the structural component.

The article outlines the issues of interdisciplinary connection between the measurement of learning outcomes and the use of possible tools for the modernization of education and the quality of the educational process. At the same time, taking into account social and pedagogical factors, the authors analyzed the application of measurement tools that contribute to improving the quality of the educational process. The goals and objectives of international research, in which Kazakh schoolchildren take part, are described, interdisciplinary connections of subjects in mathematics, natural sciences, their ability to interpret, process educational information, reflections and functional

literacy, which assess the results of educational achievements in acquiring certain skills by students. The shortcomings and weaknesses of the development of the Constructivite paradigm are reflected, which are used to objectively measure the quality of education both abroad and in Russia.

Key words: The quality of education, assessment of the quality of education, pedagogical dimension, National Unified testing, Unified State Exam, state final attestation, control and measuring materials, multiplex, unit.

МРНТИ 14.23.01

ЭТНОПЕДАГОГИЧЕСКОЕ НАСЛЕДИЕ КАЗАХСКОГО НАРОДА КАК ФАКТОР ДУХОВНО-НРАВСТВЕННОГО ВОСПИТАНИЯ СТУДЕНТОВ ВУЗА

Р.К. Дюсембинова¹, Т.Б. Байназарова², К.А. Тулеужанова³

¹д.п.н., профессор

² к.п.н., и.о. ассоциированного профессора

³ к.п.н., и.о. ассоциированного профессора

^{1,3} Жетысуский государственный университет им. И.Жансугурова,
Казахстан, г. Талдыкорган, e-mail: add22@mail.ru

²Казахский государственный женский педагогический университет,
Казахстан, г.Алматы, e-mail: tursinai-64@mail.ru

В статье раскрыта сущность родовых понятий «дух», «душа», «духовность». На основе сформулированного определения понятия «духовно-нравственное воспитание» предложена структурная модель духовно-нравственного воспитания студентов, структурно выраженная в совокупности трех компонентов: содержательного, мотивационного, процессуального; соответствующих критериев, показателей и уровней. Представлен тематический план элективного курса «Казахский этноэтикет в деловом общении». Основные задачи курса: выявить ведущие аспекты этикета как важнейшей части культуры предпринимательства; раскрыть значимость использования лучших образцов казахского этноэтикетавделовом общении; охарактеризовать роль и значение казахского этноэтикета в организации деятельности делового человека.

Ключевые слова: духовно-нравственное воспитание, казахский этноэтикет.

В условиях коренных политических и социально-экономических преобразований в Республике Казахстан особую важность приобретает духовно-нравственное воспитание студенческой молодежи, являющейся одним из общественно активных слоев населения, призванной выполнять сложные задачи трансформации современного общества.

Одним из действенных факторов духовно-нравственного воспитания студенческой молодежи в вузе является казахское этнопедагогическое наследие. В связи с этим в контексте «Золотого правила» этнопедагогики, сформулированного Г.Н. Волковым («Без памяти нет традиции, без традиции нет культуры, без культуры нет воспитания, без воспитания нет духовности, без нет личности, без личности нет народ

а) возрастает необходимость педагогического исследования проблемыиспользования казахского этнопедагогического наследия как фактора духовно-нравственного воспитания студентов высшей школы [1].

Для научной разработки проблем духовно-нравственного образования огромное значение имеют труды в области философии и социологии,культурологи, педагогики, психологии, этнологии.

Особую значимость в рамках решения данной проблемы представляют исследования казахстанских ученых, посвященные теоретико-методологическим аспектам данного феномена (С.Калиев, С.А.Узакбаева, С.К.Абильдинаи др.) [2;3;4].

Интерес с позиции нашего исследования представляют диссертационные работы по духовно-нравственному воспитаниюподростающего поколения на основе этнокультурных традиции

народов Бурятии (Е.В.Номогаева), на основе национальных ценностей узбекского народа (М.О.Иномова), на традициях народной культуры (Н.А.Пархоменко) [5;6;7].

Признавая ценность исследований вышеперечисленных авторов, следует отметить, что проблеме духовно-нравственного воспитания будущих специалистов в контексте использования казахского этнопедагогического наследия в учебно-воспитательном процессе вуза до сегодняшнего дня практически не уделялось должного внимания. Не проводилось специальных исследований, направленных на изучение казахского этнопедагогического наследия как одного из факторов, который можно использовать в духовно-нравственном воспитании студентов в учебном процессе и во внеаудиторной работе. Отмеченное выше свидетельствует о том, что исследование проблем этнопедагогики в духовно-нравственном воспитании является актуальным и перспективным.

Постановка задач. Цель исследования состоит в теоретическом обосновании и разработке педагогических условий и методики использования контексте казахского этнопедагогического наследия в духовно-нравственном воспитании студентов.

В ходе исследования была использована взаимодействующих, корректирующих и детерминирующих друг друга методов исследования: теоретические: анализ основных понятий исследования на основе философской, культурологической, социологической, психологической и педагогической литературы, официальных документов Республики Казахстан, обобщение и интерпретация научных данных, анализ социальных и педагогических проблем духовно-нравственного воспитания, систематизация, аналогия, абстрагирование; эмпирические: анкетирование, интервьюирование, беседы, опрос, тестирование, эссе, диагностирование; статические: статическая обработка данных, качественный и количественный анализ результатов исследования.

Научная разработка проблемы исследования связана с раскрытием двух объемных дефиниций, таких как «духовность» и «нравственность». Являясь одним из наиболее популярных в рассуждениях о вечной философской проблеме, термин «духовность» тесно связан с целым рядом родовых понятий («дух», «душа», «духовность») и в своем этимологическом значении восходит к трудам ученых и мыслителей античности и средневековья.

В философии понятие «дух» означает (лат. spiritus - буквально: дуновение, тончайший воздух, дыхание, запах) – в широком смысле слово «дух» - понятие, которое тождественно идеальному сознанию, в отличие от материального начала, в узком смысле однозначно с понятием мышления.

Данное обстоятельство позволяет сделать вывод, что «дух» беспределен и не укладывается в пределы разума. «Дух» как психическое явление связан с сознанием и мышлением. «Дух» отражает моральное состояние человека («не падать духом», «высокий боевой дух», «моральный дух», «собраться с духом», «поднимать дух»). Ему присущи некоторые отличительные особенности («Национальный дух», «Русский дух», «Злой дух», «Добрый дух», «Дух времени» и др.).

Термин «душа» в философской, психологической, педагогической и др. научной литературе используется крайне редко, как синоним слова «психика». В повседневном словоупотреблении по содержанию обычно соответствует понятиям «психика», «внутренний мир человека», «переживание», «сознание».

С понятием духовности философы и психологи соотносят потребность познания мира, самопознания, поиска смысла жизни и своего жизненного предназначения. Один из крупнейших представителей русской философской мысли Н.А.Бердяев, определяя понятие духовности, как «человеческое в человеке», подчеркивает, что человеческое призвано господствовать над природным, а не природное - над человеческим [8].

В философии, эстетике, педагогике, методической и художественной литературе понятие «духовность» имеет много определений. Его определяют: как «человеческое в человеке», как переживаемую и осознаваемую причастность к человеческой общности, как то, «что отличает человека, что присуще только ему одному» (М.С.Каган); как стремление к исторической правде, доброте, красоте, справедливости (А.Лосев); как наличие у человека «смысложизненных» ценностей и идеалов, способа, цели и условия жизнедеятельности и «самоорганизации в управлении собой» (М.Бахтин) [9;10;11].

В зарубежной психологии проблеме духовности посвящены прежде всего исследования В.Франкла, А.Маслоу [12;13]. Автор концепции логотерапии В.Франкл делает акцент на поведении человека, на стремлении найти и реализовать существующий во внешнем мире смысл жизни, и при этом роль смысла выполняют ценности [12]. По его мнению, духовность, являясь конституирующей особенностью человека, а не только его характеристикой, реализует себя в событии, сопричастности – предоставляя себя, человек поступается собой, «чтобы, познавая и любя, отдавать себя», таким образом, духовность определяется им как проявление совести и любви.

По утверждению А.Маслоу, духовной личностью можно считать человека, деятельность которого мотивируется, как он называет, «бытийными» ценностями: истиной, справедливостью, добротой, красотой, простотой, совершенством и т.д., способствующими самоактуализации человека – реализации его способностей, потенций и талантов [13].

Рисунок 1 – Взаимосвязь понятий «дух», «душа», «духовность», «нравственность», «мораль», «этика». Еще одно весьма существенное размежевание, к необходимости которого мы подошли в результате анализа понятия «духовность» - это разведение понятий «нравственность», «мораль» и «этика», этимологически восходящие к слову «нрав» («устоявшиеся в данном обществе формы поведения или «...эталоны и нормы поведения, которыми руководствуются люди».

Рисунок 2. Структура духовно-нравственного воспитания студентов

В связи с вышеизложенным мы предлагаем уточненное определение понятия «духовно-нравственное воспитание».

Духовно-нравственное воспитание – двуединый процесс, ориентированный на непреходящие человеческие ценности, направленные на формирование нравственного сознания, нравственных чувств, нравственного поведения, обеспечивающий высший уровень устремления личности к совершенству, развитию и саморегуляции, положительного отношения к самому себе и окружающей действительности, ориентированные на непреходящие человеческие ценности.

Определение понятия «духовно- нравственное воспитание» и теоретические аспекты с его сформированностью послужили основой в разработке структурной модели искомого качества, структурно выраженной в совокупности трех компонентов: содержательного, мотивационного, процессуального; соответствующих критериев, показателей и уровней.

Таблица 1. Структурная модель духовно-нравственного воспитания студентов на основе казахского этнопедагогического наследия

Компоненты	Критерии	Показатели
Содержательный	Наличие базовых знаний в области казахского этно-педагогического наследия	1. знание сущности норм и правил этноэтикета, отраженных в казахском этнопедагогическом наследии; 2. знание особенностей категории морали; 3. понимание значимости ответственного отношения к себе как гражданину Республики Казахстан, к обществу, к людям.
Мотивационный	Отношение к казахскому этно-педагогическому наследию	1. интерес к знаниям в области казахского этнопедагогического наследия; 2. наличие потребности выполнять нормы и правила поведения казахского этноэтикета; 3. стремление быть ответственным в отношении к себе, к обществу, к людям.
Процессуальный	Соответствие действий и поступков нормам и правилам казахского этноэтикета	1. умения контролировать и критически оценивать свое поведение в соответствии нормам и правилам казахского этноэтикета; 2. умения пропагандировать знания в области казахского этнопедагогического наследия; 3. проявление высокой культуры отношения к себе как гражданину Республики Казахстан, к обществу, к людям.

Анализ научной литературы дает основание утверждать что:

- этнопедагогическое наследие – это действенный фактор духовно-нравственного воспитания, осмысление его позволяет реализовать потребность общества в духовно-нравственном оздоровлении общественного сознания;

демократические преобразования происходящие в Республике Казахстан, связаны с изменением типа личности, с формированием субъективных качеств человека, нового уровня его духовности. В основании концепции формирования нового типа личности, на наш взгляд, могла бы быть система ценностей, базирующихся на нравственных нормах и принципах этнопедагогического наследия.

Резюмируя всесторонне изучение вышеуказанных подходов и их анализ, мы можем определить, что устное народное творчество, обычаи и традиции, идеи и воззрения тюркских мыслителей, демократов-просветителей, акынов-жырау, казахской интеллигенции-это комплекс компонентов народной мудростиб народной системы воспитания, как вечный, непреходящий исторически закономерный институт, в них объективно заложено и национальные особенное, и общечеловеческие.

Преподавание социально-гуманитарных дисциплин, на наш взгляд, должно быть четко ориентировано не только на фактическое содержание, но и на формирование духовно-нравственных

качеств будущих специалистов. Наиболее благоприятные предпосылки для исследуемого качества у будущих специалистов создается в процессе изучения спецкурса «Казахский этноэтикет в деловом общении», рассчитанный на 2 кредита. В содержание данного элективного курса включены такие темы как, «Введение в этику. Понятие морали и ее сущность. Этические принципы и теории. Соотношение понятий «мораль», «этика», «нравственность», «История этической морали. История становления казахского этноэтикета», «Этикет - часть культуры предпринимательства. Виды этикета: международный этикет, светский этикет, профессиональный этикет, деловой этикет, этноэтикет», «Нравственность – основа этики бизнеса. «Золотое правило» нравственности», «Влияние кросс-культурных факторов и национальных особенностей на ведение бизнеса», «Особенности казахского этноэтикета. Учет особенностей национальной культуры, самосознания, чувства, характера, менталитета».

В ходе изучения спецкурса «Казахский этикет в деловом общении» необходимо обеспечить информационное обеспечение в расширении понятий «деловое общение», «этикет», «этноэтикет», в результате чего складывались обобщенные понятия о деловом бизнесе и влияние этноэтикета в предпринимательской деятельности. Нам важно было выявить значимость самостоятельной работы по изучению специфики и поиска материалов казахского этноэтикета. Осуществляя продуманный, целенаправленный набор лучших образцов этноэтикета, выбирая из них необходимый в целях духовно-нравственного воспитания, анализируя различные ситуации деловой жизни, студенты получают возможность активно включаться в процесс осмысления содержания казахского этноэтикета, но и сами смогут соотнести свои нравственные чувства, поведения и поступки, убеждения с сущностной характеристикой образцов этикета, заложенных в казахском наследии.

Основные задачи теоретической части спецкурса «Казахский этноэтикет в деловом общении» заключается в том, чтобы: выявить ведущие аспекты этикета как важнейшей части культуры предпринимательства; раскрыть значимость использования лучших образцов казахского этноэтикета в деловом общении; охарактеризовать роль и значение казахского этноэтикета в организации деятельности делового человека.

В процессе изучения «Казахского этноэтикета в деловом общении» студенты должны:

- *понимать* сущность принципов этического поведения казахского этноса, необходимых в будущей профессиональной деятельности;
- *знать* определенный набор моральных норм этноэтикета, служащих руководством поведения в деловой жизни, недобросовестные методы ведения бизнеса в виде коррупции, незаконного (нелегального) бизнеса, недобросовестной конкуренции, национальное и международное законодательство по борьбе с коррупцией, культуру делового партнерства и делового поведения, основанных на принципах казахского этноэтикета;
- *уметь* придерживаться определенных принципов этноэтикета, анализировать и оценивать возможности появления коррупции, предупреждать ее появление, отстаивать интересы компании легальными и законными методами и способами, противостоять проявлениям коррупции на всех этапах жизненного пути.

На завершающем этапе практической работы необходимо подвести итоги с помощью предложенной нами методики, тем самым установить динамику роста уровня духовно-нравственной воспитанности студентов. Изменения в соотношении уровней духовно-нравственной воспитанности содержательного, мотивационного, процессуального компонентов наглядно продемонстрировать насколько повысилась культура отношения к себе как гражданину Республики Казахстан, к обществу, к людям, а также убедиться, что казахское этнопедагогическое наследие является действенным фактором самосовершенствования.

Выполненное исследование не претендует на исчерпывающее решение проблемы духовно-нравственного воспитания студентов с использованием казахского этнопедагогического наследия как фактора исследуемого качества, ввиду его сложности и многозначности для современной вузовской практики. Перспективы ее дальнейшего исследования видятся в поиске путей педагогического сотрудничества общеобразовательных и национально-культурных центров и подготовки преподавателей к оптимальному управлению процессом духовно-нравственного воспитания студентов.

Список литературы

- 1 Волков Г.Н. Этнопедагогика как педагогика семьи и рода. Этнопедагогика. 2006. №06 (12).
- 2 Калиев С., Имашева А. История и теоретические основы казахской этнопедагогики. Уч. пособие. Алматы: КазГосЖенПУ, 2009. - 224 с.
- 3 Узакбаева С.А. Концепция этнопедагогического образования студентов высшей школы. Алматы, 1997.
- 4 Абильдина С.К. Становление и развитие этнокультурного образования школьников в Казахстане: автореф. ... дисс. докт. пед. наук. Караганда, 2012. - 42 с.
- 5 Номогаева Е.В. Духовно-нравственное образование на основе этнокультурной традиции народов Бурятии: Дисс. ... канд. пед. наук. Улан-Удэ, 2003. - 181 с.
- 6 Иномова М.О. Духовно-нравственное воспитание детей в семье на основе использования национальных ценностей узбекского народа. Дисс. ... канд. пед. наук. - Ташкент, 2002. - 167с.
- 7 Пархоменко Н.А. Духовно-нравственное воспитание школьников на традициях народной культуры. Дисс. ... канд. пед. наук. Курск, 2002. - 136 с.
- 8 Бердяев Н.А. Философия творчества, культуры и искусства. М.: Искусство, 1994. Т.1. - 340 с.
- 9 Каган М.С. Мир общения: проблема субъективно-объективных отношений. М.: Политиздат, 1989. - 315 с.
- 10 Лосев А.Ф. Бытие – Имя - Космос. М., 1993.
- 11 Бахтин М. Эстетика словесного творчества. М.: Искусство. 1979. - 546 с.
- 12 Франкл В. Воля к смыслу / Пер. с англ. - М.: Апрель-Пресс, 2000. - 368 с. (Серия «Психологическая коллекция»)
- 13 Маслоу А. Новые рубежи человеческой природы/ Пер. с англ. Г.Балл и А.Попогребского. М.: Смысл, 1999.

ҚАЗАҚ ХАЛҚЫНЫҢ ЭТНОПЕДАГОГИКАЛЫҚ МҰРАСЫ ЖОО БІЛІМ АЛУШЫЛАРЫНЫҢ РУХАНИ-АДАМГЕРШІЛІК ТӘРБИЕСІНІҢ ФАКТОРЫ РЕТІНДЕ

Р.К. Дюсембинова¹, Т.Б. Байназарова², К.А. Тулеужанова³

¹п.ғ.д., профессор

² п.ғ.к., қауымдастырылған профессор м.а.

³ п.ғ.к., қауымдастырылған профессор м.а.

^{1,3} І.Жансүгіров атындағы Жетісу мемлекеттік университеті,
Қазақстан, Талдықорған қ., e-mail: add22@mail.ru

² Қазақ мемлекеттік қыздар педагогикалық университеті,
Қазақстан, Алматы қ., e-mail: tursinai-64@mail.ru

Мақалада «адамгершілік», «рух», «ішкі дүниесі» ұғымдарының мәні кеңінен ашылады. «Рухани-адамгершілік тәрбие» ұғымының анықтамасына негізделген сәйкес өлшемдер мен көрсеткіштер, деңгейлерден, мазмұндық, мотивациялық, процессуалдық компоненттерден құралған студенттердің рухани-адамгершілік тәрбиесінің құрылымдық моделі ұсынылып отыр. «Қарым-қатынастағы қазақэтноэтикеті» элективті курсының тақырыптық жоспары берілген. Курстың негізгі міндеттері: кәсіпкерлік мәдениеті негізгі бір бөлігі ретінде этикет негізгі аспектілерін анықтау, кәсіпкерлік қарым-қатынаста қолданылатын ең озық қазақтың этноэтикет үлгілерін қолдануды анықтау.

Түйін сөздер: рухани-адамгершілік тәрбие, қазақ этноэтикеті.

ETHNIC PEDAGOGICAL HERITAGE OF THE KAZAKH PEOPLE AS A FACTOR OF SPIRITUAL-MORAL EDUCATION OF STUDENTS OF THE HIGHER EDUCATION INSTITUTION

R.K. Dyusembinova¹, T.B. Baynazarova², K.A. Tuleuzhanova³

¹Dr. Sci. (Pedagogy), Prof.

²Cand.Sci. (Pedagogy), Associate Prof.

³Cand.Sci. (Pedagogy), Associate Prof.

^{1,3}Zhetysu State University named after I. Zhansugurov,
Taldykorgan, Kazakhstan, e-mail: add22@mail.ru

²Kazakh State Women's Teacher Training University,
Almaty, Kazakhstan, e-mail: tursinai-64@mail.ru,

The article reveals the essence of the generic concepts "spirit", "soul", "spirituality". On the basis of definition of the concept of "spiritual and moral upbringing," a structural model of the spiritual and moral education of students is proposed, structurally expressed in the aggregate of three components: substantive, motivational, procedural; relevant criteria, indicators and levels. The thematic plan of the elective course "Kazakh Ethno-Ethics in Business. Communication" is presented. The main objectives of the course: to identify the leading aspects of etiquette as an important part of the culture of entrepreneurship; to reveal the importance of using the best samples of the Kazakh ethno-ethics in the matter of communication; to characterize the role and significance of the Kazakh ethno-ethics in the organization of the business person's activities.

Key words: spiritual and moral education, Kazakh ethno-ethics.

ҒТАХР14.29.21

ЕРЕКШЕ БІЛІМДІ ҚАЖЕТ ЕТЕТІН БАЛАЛЫ ОТБАСЫНДАҒЫ АТА-АНА МЕН БАЛА ҚАРЫМ-ҚАТЫНАСЫНА ҚАЖЕТТІ ЕРТЕ ТҮЗЕТЕ-ДАМЫТА КӨМЕК БЕРУ

Л.Т. Исаева¹

¹магистр, оқытушы,

Қазақ мемлекеттік қыздар педагогикалық университеті,

Қазақстан, Алматы қ., e-mail: lelik_daur@mail.ru

Мақалада ерекше көмекті қажет ететін балаларға ерте жастан көмек беруді ұйымдастыру, жанұяның түзету жұмыстарында алатын орны мен міндеттері және жұмыс жүргізудің кезеңдері, жанұяға кеңес жүргізу ережелері қарастырылған.

Түйін сөздер: ерекше білімді қажет ететін бала, ерте жастағы бала, абилитация, реабилитация, интеграция, зиятында бұзылысы бар бала.

Қазақстан Республикасында арнайы білім беру үшін басты және тарихи маңызды болып 2002 ж. “Мүмкіндігі шектеулі балаларға әлеуметтік дәрігерлік-педагогикалық және түзету көмегін көрсету туралы” заңын қабылдауы болып табылады. Бұл заң актісінің қабылдануы мемлекет пен қоғамның дамуында бұзылысы бар балаларға оң көзімен қарай бастағанын көрсетеді. 49 бап. Ата-аналар және басқа да заңды өкілдері:

- Баланың ерекшелігін және жеке қабілетін, қалауын ескере білім беру мекемелерін таңдауға;
- Психологиялық- дәрігерлік -педагогикалық кеңесте өз балаларын тәрбиелеу және оқыту мәселесі бойынша кеңестік көмек алуға құқылы [1].

Сонғы жылдары бүкіл дүние жүзінде мүмкіндігі шектеулі балалардың ата-аналарымен ерте психологиялық-педагогикалық көмек берудің жаңа ұйымдастырылған формалары мен бағдарламаларын іздестіруге бағытталған ғылыми зерттеулер жүргізуге ден қойылды. Ерте жастан араласудың барлық үлгілері әр түрлі теориялық негізде болуына қарамастан, көпсалалы сараптама мен балалардың және оның жанұясының медициналық, білім беру, әлеуметтік қажеттіліктеріне қолдау көрсету, жекелей көмек беру бағдарламаларын құрастыру және жүзеге асыру негізінде болады. Ата-аналар барлық бағдарламаларда дерлік жеке тұлғалық бағдарлама дамуын бағалаудағы, бақылаудағы және өңдеудегі ішінара қатысушы болып табылады.

Ерекше білімді қажет ететін балаларға ерте түзете-дамыта көмек беру әртүрлі арнайы білім беру ұйымдарында жүзеге асады: психологиялық-педагогикалық түзету кабинеттері, оңалту орталықтары, жалпы типтегі және арнайы мектепке дейінгі мекемелері, сонымен бірге осы берілген топ балаларына білім беру және әлеуметтік қызметтер атқаратын үкіметтік емес мекемелер. Білім берудегі түзету педагогикалық жұмыстың осы бағытының мақсаты - мүмкіндігі шектеулі ерте жастағы баланың жоғары деңгейде дамып, білім беру үдерісі мен әлеуметке енуі үшін жағдайлар жасау және де ата-аналарды осы іске тарту. Білім берудегі түзету педагогикалық жұмысы келесідей міндеттерді шешуге бағытталған:

- мүмкіндігі шектеулі балалардың мәселелерін, мүмкіндіктерін және қажеттіліктерін мамандардың пәнаралық тобымен кешенді зерттеу (топтық бағалау);

- мінез-құлқында қиындығы бар, оқуында қиындығы бар, қарым- қатынасында қиындығы бар, эмоционалдық-ерік-жігер сферасы бұзылған, тірек-қимыл аппараты бұзылған, естуінде кемістігі бар, сөйлеуінде кемістігі бар, көруінде кемістігі бар, тағы басқа ерте жастағы балаларды абилитациялау, реабилитациялау және интеграциялау мақсатында медициналық-педагогикалық және әлеуметтік-психологиялық түзету түрінде кешенді көмек беру;

- мүмкіндігі шектеулі ерте жастағы балалардың жеке тұлғалық оңалту бағдарламасын жүзеге асыру;

- түзете-дамыта оқытуда жекелей, топшілік және топтық сабақтардың түрлерін өткізу;

- жанұя жағдайында мүмкіндігі шектеулі балаларды оқыту мен тәрбиелеу сұрақтары бойынша ата-аналарға кеңес беру және оқыту;

- берілген категория балаларымен жұмыс жасайтын, олардың психикасы және дене дамуы күйінің ерекшеліктері жөнінде, даму мүмкіндіктері жөнінде, оқыту мәселелері жайында сұрақтары туындайтын жалпы білім беретін мекемелер педагогтарына кеңес беру және әдістемелік басқару.

Зерттеу жұмысының мақсаты: ерекше білімді қажет ететін балалы отбасындағы ата-ана мен бала қарым-қатынасына қажетті ерте түзете-дамыта көмек көрсету жолдарын анықтау және эксперимент жүргізу арқылы нәтижесін көрсету.

Алдыға қойған мақсатты жүзеге асыру үшін, «ерекше білімді қажет ететін бала» терминінің мазмұнын анықтау; ерекше білімді қажет ететін балалар тобында ата-аналар мен қарым қатынас ерекшелігін айқындау; ерте түзете-дамыту көмек көрсету жолдарын қарастыру; қарастырылған ерте түзете-дамыту көмек көрсету жолдарына эксперимент жүргізу, нәтижесін өңдеу.

Зерттеудің нәтижелері және оны сараптау: Арнайы педагогика — көру, есту, сөйлеу қабілетінде және ақыл-ойында ауытқушылығы бар балаларды оқыту мен тәрбиелеу мәселелерін зерттейтін ғылым. Педагогика ғылымында дефектология (лат. defectus — жетімсіздік және грек. logos — сөйлеу, оқу) деп те аталады. Ол төрт салаға бөлінеді: сурдопедагогика — есту қабілеті толық дамымаған балаларға, тифлопедагогика — көру қабілеті толық дамымаған балаларға, олигофренопедагогика — зияты зақымдалған балаларға, логопедия — сөйлеу тілі зақымдалған балаларға білім және тәрбие беру мәселелерін зерттейді. Туылғанын бастап дамуында ауытқушылығы балалар мемлекет есебінен арнайы мектептерде тегін оқытылады. Алғашында, арнайы педагогиканың өзіндік терминдері болмағандықтан кемтар балалардың патологиялық, анатомиялық-физиологиялық ерекшеліктерін білдіретін медициналық терминдер пайдаланылды. Арнайы ғылыми терминдердің пайда болуы медицинадан туындаған олар: диагностика, ақау, соқыр, түзету, ақыл-есі кемтар, керендік, мылқау т.с.с. Арнайы педагогика қазіргі уақытта ерекше қажеттілігі бар, ал білім алушылар үшін – білім алуда ерекше қажеттіліктері бар деген анықтаманы пайдаланады, сол ерекше қажеттіліктерді арнайы жағдайды қамтамасыз ету арқылы қанағаттандыруға болады. Шетелдегі қазіргі заң және әлеуметтік саласында еңбек ету мүмкіндіктері шектеулі тұлға деген ұғымдар жиі пайдаланады, ол бұрынғы “мүгедек” терминнің орнын басады, өйткені “мүгедек” деген адамның ештеңеге жарамайды, яғни қабілетсіздікті білдіреді [2].

Ерекше білімді қажет ететін бала - бұл Қазақстан Республикасының заңнамаларында белгіленген тәртіпте тұқым қуалаушылығына, туылғанына, жүре пайда болуына байланысты өмір әрекетінде белгілі бір шектеулігі бар психикалық және дене дамуында ауытқушылығы бар балалар.

Ерекше білімді қажет ететін балаларды көп жыл бойы қалыптасып дәстүрлі жіктеу бойынша келесі топтарын ажыратуға болады:

- есту қабілеті зақымдалған: оларға естімейтіндер, кейіннен естімей қалған, нашар еститін балалар;

- көру қабілеті зақымдалған: оларға көрмейтіндер, кейіннен көрмей қалғандар, нашар көретіндер;

- сөйлеу тілі толық дамымаған немесе бұзыған: оларға афазия, алалия, дизартрия, дисфония (афония), тахилалия, тұтықпа, ринолалия;

- зияты зақымдалған: оларға деменция және олигофрения;

- психикалық дамуы тежелген (шет елдерде оқуында қиыналатын балалар);

- тірек-қимыл-қозғалысында ауытқуы бар

- сезім-ерік аясында ауытқуы бар: оларға аутизмі бар балалар жатады [3].

Ерте түзете көмек беру туғаннан 3 жасқа дейінгі балаларға көрсетіледі. Түзете-дамыта оқыту курсының соңында бала 3 жасқа келгенде қызмет көрсетудің келесі кезеңі мектепке дейінгі бөлімге ауыстырылады.

Сонымен, жеке түзете-дамыту бағдарламасына сәйкес топ мүшелері келесі іс-шаралар кешенін орындайды:

- емдік-сауықтыру іс-шаралары (дәрі-дәрмектік және физиотерапиялық ем, емдік дене шынықтыру, массаж, тағы басқа.);

- түзете-дамыту сабақтары;

- әлеуметтік-құқықтық жүйелер туралы, мүмкіндігі шектеулі балалардың дамуы, оған жағдай жасау мен емдеу туралы сұрақтары бойынша ата-аналарға кеңес беріледі [4].

Зиятында бұзылысы бар баламен ата-анасының өзара қарым-қатынас ерекшеліктеріне мән беру өте маңызды. Зерттеулер көрсеткендей ата-аналар баласының даму мүмкіндіктерін ескере отырып,

туындап отырған мәселенің өзектілігін түсінулері керек. Ф.Ф.Рау және Н.Ф.Слезина зерттеулері мынаны көрсетеді: дамуында қиыншылығы бар балаларды жанұяда дұрыс тәрбиелеудің бірнеше түрлерін ажыратты [5]:

- ата-ана баласына көп уақыт көңіл бөлмей, баланы өз еркіне көп қалдырады. Бұл баланың дамуына кедергі келтіріп, жағымсыз реакцияларын тудырады;

- ата-ананың шамадан тыс баланы еркелетуі. Баланы аяп, еркелетіп, қиындықтарға жолатпай, ол үшін бәрін өздері жасауға тырысулары. Мұның бәрі баланы әлсіз, бос етіп және дамуына үлкен кедергілер әкеледі.

Ерте көмек берудің көптеген тәжірибелерінің басты міндеті ана мен баланың бір-бірін жақсы көруіне көмек беру. Балаға деген ана махаббатының жеткіліксіздігі жас аналарда және ассоциалды аналарда (нашақор, ішімдікке салынған, жезөкшелер, тағы басқа) көп көрінеді. Тәжірибелік күштің бағыты осы аналарды оқытуға және оларда аналық сезімді оятуға жұмсалады. Дәрістер жүргізіледі, бейнефильмдер көрсетіледі, топтық жұмыстар және анаға баласының қаншалықты жақсы екені туралы түсіндірулер жүргізіледі. Психолог анасына баласының мінез-құлқындағы қателіктерін ғана көрсетпей, баласының қылықтарына қандай сезімталдықпен қарау және оларға дұрыс жауап қайтару керектігіне көмектеседі.

Балада қалыпты жүйкелік-психикалық даму жағдайын құру мақсатында анамен жүктілік кезеңінен бастап мамандар мақсатты бағытталған жұмыстар жүргізу керек. Ана өз қиялында баламен біртұтастығын сезінуі керек. Сонымен қатар қатер тобындағы жүкті әйелдер санатына өз баласын бөтен деп қабылдайтындар кіреді [6].

Зиятында бұзылысы бар баламен ата-ана қарым-қатынасының түрлері келесідей:

- ата-ана баласының кемістігіне қатты күйініп, уайымдайды. Оны аяп, тым қатты көңіл бөледі.

Бұл баланы өз бетінше әрекет етуіне, өмірдің қиын жақтарына төзе білуіне кері әсер етеді;

- баланың зиятында бұзылысы бар екенін ескермейді, ата-анасы оның кемістігін байқамайды;

- ата-ана баласының кемістігінен ұялып, намыстанып, адамдарға көрсетпейді, қоғамдық орындарға апармайды. Сондықтан бала баяу дамиды, тұйық, енжар болады;

- бала жанұяда «өгей бала» тәрізді бөлектетіледі және оның кемістігін бетіне басып, оны мазақтап, келемеждеп, ренжітеді. Бала ызақор, тік мінез болып өседі;

- ата-ана баласына мүлдем көңіл бөлмей, тәрбиелеуді мектепке итеріп қояды [7].

Жүктілік және туу кезіндегі патологиялық жағдайлар, алғашқы өмір жылдарында созылмалы аурулармен ауыруы, тұқымқуалаушылық себептер, тәрбиенің теріс әсерлері баланың зиятының бұзылуына әкелетін себептер болып табылады. Көптеген ата-аналар баланың дамуындағы ауытқушылықты медицина тұрғысынан, яғни дәрі-дәрмектерді қолдана отырып емдеуге ғана болады деп, балаға дұрыс тәрбие арқылы және арнайы жаттығулар көмегімен де кемістікті түзетуге, жоюға болатынын ескере бермейді. Ерте жастағы зиятында бұзылысы бар баланың әлеуметтік бейімделуі ата-ананың тәрбиесіне байланысты болатыны белгілі. Мұндай баланың дүниеге келуі ата-анасының эмоциясына күшті әсер етіп, жағымсыз қарым-қатынас туындатады. Жағымсыз қарым-қатынас тәрбиесі балада түрлі екіншілік кемістік тудыруы мүмкін.

Зиятында бұзылысы бар бала тәрбиелеп отырған жанұяға психологиялық мінездеме беруге болады. Зиятында бұзылысы бар бала дүниеге келген жанұя психотравмалық жағдайда болады. Мысалы: анасына зиятында бұзылысы бар бала туылғаны жөнінде хабарлағанда 65,7% аналарда өте қатты эмоционалдық бұзылыстар, шоктік, истерикалық бұзылыстар көрініс береді. Зиятында бұзылысы бар баланың дүниеге келуі ата-ананың дағдарысын туғызып, осыған байланысты болатын қарқынның 4 негізгі фазасымен ажыратылады, фаза тұңғышқа түсу, қорқыныш, көмексіз сезінуімен сипатталады. Ата-ана алдында мынадай сұрақ туындайды: «бұл жағдай неге дәл менімен болды?» Болған жағдайды қабылдауға дайын болмау көріністері жиі кездеседі. Қойылған диагнозға келіспеу, қарсылық көрсету 2-фазаны сипаттайды. Кейбір ата-аналар диагнозбен келіскенімен, баланың даму мүмкіндігін емдеу арқылы тез арада жоюға болады деп түсінеді. Бұл түсініктері уақытша болады, кейіннен ата-ана баласының диагнозын тереңнен түсінгеннен кейін, олар одан әрі қатты қайғырады. Ата-ананың жабығуы мен қамығулары шынайылықпен сипатталып, 3-фазаға ұласады. Бұл синдром «әлеуметтік бейімделмеуі» оның психикалық және дене кемістігі екенін ата-ана түсіне бастайды.

Ата-ананың өз еркімен баласына алғаш диагноз қойған жеріне кеңес сұрап баруы 4-фазаны жалғайды. Бұл барлық жанұя мүшелерінің әлеуметтік-психологиялық бейімделулерінің бастауы.

Туындаған жағдайға дұрыс қарап, баласының кемістігін түзету, жою мақсатында арнайы мамандармен кеңесіп, көмек сұрайды. Бастапқыда бала дүниеге келіп, оның зиятында бұзылыстары бар екенін білгеннен кейін жанұяда ұрыс-керіс белең алады.

Зиятында бұзылысы бар бала тәрбиелеп отырған жанұяда анасы баласының тәрбиесіне өте қатты араласуы, ал әкесі бұл жағдайдан физикалық және эмоционалдық тұрғыдан қашуы жиі кездеседі.

Зиятында бұзылысы бар бала үлкейсе де, кішкентай баланың қылықтарын жасауы жиі байқалады. Баланың осындай кейпі жанұяға қалыпты бала тәрізді енуіне кедергі келтіреді. Жанұяның әлеуметтік жағдайы төмен түседі, бұл мәселе тек жанұя ішіндегі өзара қарым-қатынасты ғана бұзып қоймай, туыстарынан, достарынан баланы тығып, оның кемістігінен ұялып, өзге адамдармен қарым-қатынасқа түсуге шектеу қоюы байқалады [5].

Осындай психологиялық қайғыруларын, өздерін кінәлі сезінулерін, ұялуларын жеңуге және балаға дұрыс қарым-қатынас жасауларын орнатуға психологиялық көмек беру қажет.

Жанұямен жұмыс жүргізудің кезеңдері:

- жанұяға психологиялық диагностика жүргізу;
- жұмыстың басты нұсқамаларын қайта өңдеу;
- көмек көрсетуге бағытталған психокоррекциялық және психотерапевтік әдістерді қолдану;
- психокоррекциялық және психотерапевтік жұмыстың басты тапсырмасы - ата-аналарға баласы қандай сол қалпында қабылдауларына көмектесу;
- ата-аналарды түрлі коммуникациялық тәсілдермен қаруландыру;
- бір-біріне көмектесуге және қолдауға шақыру.

Ерекше қажеттілігі бар бала дүниеге келіп, отбасы мүшелері мен жақындары орныққан соң, түзете дамыту жұмыстарын ұйымдастыру және жүзеге асыру басталады. Зерттеуде жұмысымда баланың ерте жастағы даму көрсеткіштерін бағалау үшін сенсомоторлы даму барысын бақылауға арналған тесттер, баланың қарапайым іс-әрекеттер мен ауызша нұсқауларды орындауын бақылауға арналған тесттер, бағалау шкалалары (даму тесттері), ата-аналарға арналған сауалнамалар, сұхбат алу әдістері қолданылды. Экспериментке 20 отбасы (ерекше қажеттіліктері бар балалы отбасы) қатысты.

Vineland Social Maturity Scale (АҚШ) әдісі баланың күнделікті өміріндегі мінез-құлқын бақылау немесе ата-анасы мен жақындарынан сұхбат алу арқылы жүзеге асады. Тапсырмалар жас ерекшеліктеріне және дағды түрлеріне (жалпы өзіне-өзі қызмет етуі, тамақтану барысындағы өзіне-өзі қызмет етуі, киім кию дағдысы, өзін-өзі ұстауы, қызығушылығы, қарым-қатынас, іс-қимыл, әлеуметтену) қарай топтастырылған. Бұл шкаланы баланың ақыл-ой дамуындағы ауытқуларды зерттеуде қолдануға болады.

Психофизикалық даму ауытқулары бойынша «қатер» тобына жататын балаларды (1 ай мен 6 жас аралығы) анықтауға *Denver Developmental Screening Test* құралы кеңінен қолданылады. Жастық нормаларды салыстыру арқылы келесі даму салалары бағаланады: ірі және ұсақ моторика, тілдік және әлеуметтік дамуы.

Нәрестелердің әлеуметтік дамуының негізгі аспектісі - олардың ата-аналары мен жақындарына деген жақындығы болып табылады. Баланың жақындығын зерттеу ата-ана қатысуымен өтеді. Себебі бұл феномен баланың өзін қоршаған адамдармен қарым-қатынасы барысында зерттеледі.

Ерте жастағы бала мінез-құлқын зерттеуде ата-анадан алынатын ақпараттың маңызы зор. Мысалы, А.Thomas пен S.Chess әр үш ай сайын ата-аналардан сұхбат алу арқылы баланың күнделікті әртүрлі жағдаяттардағы (ұйқы, тамақтану, дәрігерге бару, бейтаныс жағдай, киініп-шешіну, шомылу және т.б) мінез-құлқын бақылаған. Ал С.Миллер ерте жастағы бала темпераментін зерттеуде ата-аналарға арналған сауалнама кеңінен қолданылатындығын атап өткен.

Әрине, әдіс-тәсілдер өте көп. Қосымша тек теория негізінде өзгертілген *M.Windle сауалнамасы* ата-аналарға арналған сұрақтардан тұрады. Бұл сауалнама арқылы келесідей темперамент ерекшеліктері анықталады: жалпы белсенділік, ұйқы кезіндегі белсенділік, икемділік, көңіл-күй, ұйқы қалыптылығы, тамақтану қалыптылығы, әдет қалыптылығы, алаңдаушылық пен зейін. Балалардың соңғы екі ерекшеліктің анықтауға бағытталған тапсырмалар біріктірілген[8].

Ерте жастағы балалардың дамуын бағалауға арналған басқада көптеген әдістерді атап өтуге болады. Балалардың қабілетін анықтауға арналған *McCarthy Scales of Childrens* шкалалар топтамасы алты шкаланы қамтиды: вербальдық, моторлық, сандық, естілім (перцептивті) іс-әрекет шкаласы,

жалпы танымдық қабілет шкаласы, есте сақтау қабілеті шкаласы. Шкалалар бірінші сынып оқу жылының соңындағы бала біліміндегі жетістіктерді сипаттайды.

Жоғарыда аталған әдістерді ұйымдастырып, жүзеге асыру негізінде төмендегідей нәтиже байқай аламыз Кесте 1.

Vineland Social Maturity Scale (АҚШ) әдісі бойынша, балалардың жас ерекшелігі мектеп жасындағы (8-9 жастағы) балалар:

1 - кесте. Ерекше білімді қажет ететін балалардың әлеуметтенуі

№	Ерекше қажеттілігі бар балалардың тобы	киім кию	тамақтануы	қарым-қатынас	іс-қимыл	әлеуметтену	жалпы өзіне-өзі қызмет етуі
1	Нашар еститін	+	+	-	+	-	+
2	Сөйлеу тілі зақымдалған	+	+	-	+	-	+
3	Сөйлеу тілі зақымдалған	+	+	+	-	-	+
4	Зиялы зақымдалған (жеңіл түрі)	+	+	-	-	-	-
5	Зияты зақымдалған (жеңіл түрі)	+	+	+	-	+	-
6	Зияты зақымдалған (жеңіл түрі)	+	+	+	-	-	+
7	Зияты зақымдалған (жеңіл түрі)	+	+	-	-	-	-
8	Зияты зақымдалған (жеңіл түрі)	+	+	-	+	-	+
9	Аутизмі бар	-	-	-	-	-	-
10	Аутизмі бар	-	-	-	-	-	-

Нәтижесінде, ерекшеліктерін ескере отырып киім киюі мен тамақтануы жоғары, қарым-қатынасқа түсуі белгілідей нашар еститін балаларда және сөйлеу тілі дамымаған балаларда, аутизмі бар балаларда жоқ немесе нашар дамығандығы байқалады. Шындығында бұл тотағы балалардың сөйлеу тілі толық дамымағандықтан болып келеді.

Әрине қарым қатынасқа түсе алмағандықтан және ауытқуына байланысты әлеуметтенуі де төмен болып келеді.

«Қатер» тобына жататын балаларды (1 ай мен 6 жас аралығы) анықтауға **Denver Developmental Screening Test** арқылы ірі және ұсақ моторика, тілдік және әлеуметтік дамуын зерттеу нәтижесін Кесте 2 көре аламыз:

2- кесте. «Қатер» тобына жататын балаларды (1 ай мен 6 жас аралығы) анықтау

№	Ерекше қажеттілігі бар балалардың тобы	Ірі моторика	ұсақ моторика	Тілдік дамуы	әлеуметтік дамуы
1	Даун синдромы бар	+	+	-	-
2	Даун синдромы бар	+	+	-	+
3	Даун синдромы бар	+	+	-	-
4	Тірек қимыл аппараты зақымдалған	-	-	-	-
5	Тірек қимыл аппараты зақымдалған	-	-	-	-
6	Тірек қимыл аппараты зақымдалған	-	+	-	-
7	Тірек қимыл аппараты зақымдалған	-	-	-	-
8	Тірек қимыл аппараты зақымдалған	-	-	-	-
9	Тірек қимыл аппараты зақымдалған	-	-	-	-
10	Тірек қимыл аппараты зақымдалған	-	-	-	-

«Қатер» тобына жататын балалардың ірі және ұсақ моторика, тілдік және әлеуметтік дамуын зерттеу нәтижесінде, кесте 2 де көріп отырғандай даму заңдылығын ескере отырып тірек қимыл аппараты зақымдалған балаларда ірі және ұсақ моторика, тілдік және әлеуметтік дамуы өте төмен

келеді, ал Даун синдромы бар балаларда сөйлеу тілі кеш дамидығын ескеретін болсақ, нәтиже соған сәйкес келеді. Барлық балалар категориясын «қатер» тобындағы балаларға жатқызамыз.

С.Миллер ерте жастағы бала темпераментін зерттеуде **ата-аналарға арналған сауалнама негізінде мынадай нәтижеге қол жеткіздік:**

1. Балаңыздың ұйқысы қанша сағатқа созылады? 8-і 7- сағатқа дейін, 12-сі 5-6 сағатқа дейін деп жауап берді.

2. Балаңыз тамақты толық жейді ма? Барлығының жауабы қанағаттанарлық.

3. Дәрігерге уақытылы көрсетіп тұрасыз ба? 2-нің жауабы жоқ, 18 ата-ана ия деп жауап берді.

4. Баланы аптасына неше рет шомылдырасыз? 12 –сі аптасына 2 рет, 8-і аптасына 1 рет деп жауап берді.

Ата-аналардың жауа беру кезінде жылдамдығы да ескерілді. Баланың күнделікті әртүрлі жағдаяттардағы (ұйқы, тамақтану, дәрігерге бару, бейтаныс жағдай, киініп-шешіну, шомылу және т.б) мінез-құлқын бақылаған қанағаттанарлық және ата-ананың өз баласына жауакершілікпен қарайды деп есептейміз.

Жанұяға кеңес жүргізу кезінде мамандар келесідей ережелерге сүйенулері керек:

1. Бала қажеттіліктерін ескеру. Маман ата-анаға және жанұя мүшелеріне бала дамуы жөніндегі мәселелері бойынша кеңес береді. Кейбір ата-аналар әртүрлі түрткілерге байланысты бала дамуындағы ауытқуларды күрделі санап, ауытқу деңгейін асыра бағалайды. Тағы бір ата-аналар керісінше, ПМПК мамандарының пікірімен санаспайды. Маман баланың жанұясына немесе жанұя мүшелеріне ыңғайлы ұстанымдарды қолданбай, бала дамуы үшін қажеттіліктер мен қолайлы жағдайлар туралы кеңестер беруі шарт;

2. Кеңес алушы тұлғаға құрмет. Бұл мамандар пікірімен санаспай, қарсылық білдірумен байланысты. Кеңес алушы тұлғаға бірнеше жағдайларды орындау негізінде жүзеге асады:

а) диагнозды хабарлағанда аяушылық таныта отырып жеткізу. Бала дамуындағы ауытқулар мен бұзылыстар жайлы мәліметтерді қабылдау, ата-аналарда көптеген қайғырулар туғызады. Диагнозды және қорытындыны хабарлауда мамандар мейірімділік және тактикалық форманы ұстануы шарт, кәсіби терминологияға жүгінбеуі керек;

ә) жанұяның әлеуметтік-мәдени және психологиялық ерекшеліктерін есепке алу. Ата-аналар және жанұя мүшелерімен әңгімелескенде жасын, әлеуметтік беделін, білімі, экономикалық жағдайы, жанұяның мәдени деңгейі, балалар саны есепке алынуы тиіс;

б) барлық жанұя мүшелерінің пікірін есепке алу. Маман ата-аналармен, туысқандарымен кеңесті жекелей түрде өткізеді. Кеңес құпиясын сақтай отырып, біреуінің жағына өтіп кетпей, тек ғана баланың дамуын, қажеттіліктерін жетекші орынға қоюы керек. Барлық жақтың ұстанымдарын қабылдай отырып, бірыңғай бәріне тиімді болатын жолды көрсетуі шарт[6].

3. Маманның жеке жауапкершілігі мен кеңес берудегі әділеттілік. Әрбір маман өз іс-әрекеті үшін жауапкершілік сезінеді. Осы жауапкершілікті түсіну мен қабылдау мамандарға кеңес өткізу жағдайы еркін және саналы таңдауына жол береді: ата-аналар пікірімен келісіп, оларды қолдау немесе қарсылық білдіру, өздерінің кәсіби іс-әрекетіне сын тарапынан қарау. «Бала құқығы жөніндегі конвенциясы» және «Балалардың өмір сүруін, қауіпсіздігін және дамуын қамтамасыз ету туралы Бүкіләлемдік декларациясы» әрбір баланың жеке мүмкіндіктерін ескере отырып, даму, білім алу және тәрбиелену құқығына кепілдік береді. Бұл құқықтар ерекше білім алу қажеттіліктері бар балалар үшін де қолданылады. Елімізде арнайы түзете білім алу қызметтерін қажет ететін балалар саны әртүрлі себептерге байланысты көбеюде. Оның ішінде экологиялық себептерден басталып, әлеуметтік себептермен аяқталады (Р.А.Сүлейменова, Г.Д.Хақимжанова)[3].

Ерте балалық шақ кезеңінде көмек беру мәселесі бірінші орынға қойылған. Балаларды ерте жастан бастап түзете–дамыта оқыту жүйесіне ендірсек, олар балалық шақтағы өнімді іс-әрекеттер ерекшелігін, қарым-қатынас тәсілдерін, адамға тән мінез-құлық түрлерін игеруге қабілетті болады. Ерте және мектепке дейінгі балалық шақта түзету көмегінің өз уақытында және адекватты өткізілмеуі салдарынан мектептік және әлеуметтік бейімделе алмау себептерінің нәтижесінде пайда болатын дамудың екіншілік кемістіктерінің туындауына алып келеді.

Қорытындылай келе, ерекше көмек қажет ететін балаларға көмек беруді ұйымдастыру психикалық және дене кемістіктері бар және осындай даму қаупіндегі балалар тобын анықтаудан басталады. Неғұрлым мүмкіндігі шектеулі бала кемістігін, кемістік құрылымын, себептерін ертеден, уақытында анықтап, ерте кезден бастап қажетті түзету жұмыстары көрсетілсе, соғұрлым мүмкіндігі

шектеулі баланың бойындағы кемістіктер түзетіліп, бала қоршаған, әлеуметтік ортаға бейімделіп, жоғары деңгейде өмір сүре алады.

Пайдаланылған әдебиеттер

- 1 Кемтар балаларды әлеуметтік және медициналық-педагогикалық түзеу арқылы қолдау туралы 2002 жылғы 11 шілдедегі № 343-ІІ Қазақстан Республикасының Заңы
- 2 Специальная педагогика / Под ред. Н.М.Назаровой. В 3 т. - М.: Академия, 2008
- 3 Сулейменова Р.А. Система ранней коррекционной помощи детям с ограниченными возможностями в Казахстане: проблемы создания и развития, Алматы, 2001
- 4 Аксенова Л.И. Ранняя комплексная помощь детям с отклонениями в развитии как одно из приоритетных направлений современной специальной (коррекционной) педагогики. Дефектология. 2003. №3. С. 9-20
- 5 Жалмухамедова А.К. Организационно-методические основы раннего включения детей с ограниченными возможностями в образовательный процесс: автореферат дисс.канд.пед.н. Алматы, 2006
- 6 Жалмухамедова А.К. «Оказание ранней коррекционной помощи детям с ограниченными возможностями», Алматы, 2008
- 7 Дети с ограниченными возможностями: проблемы и инновационные тенденции в обучении и воспитании. Хрестоматия по курсу «Коррекционная педагогика и специальная психология». Сост. Н.Д. Соколова, Л.В. Калининкова. М., 2001
- 8 Мастюкова Е.М. Лечебная педагогика (ранний и дошкольный возраст): Советы педагогам и родителям по подготовке к обучению детей с особыми проблемами в развитии. М., 2006
- 9 Ранняя диагностика и технологии ранней помощи детям с ограниченными возможностями здоровья. Под ред. Л. Л. Редько, А.Ф. Золотухиной. Ставрополь, 2010.

КОРРЕКЦИОННАЯ ПОМОЩЬ СЕМЬЯМ ДЕТЕЙ С ОГРАНИЧЕННЫМИ ВОЗМОЖНОСТЯМИ РАННЕГО ВОЗРАСТА

Л.Т. Исаева¹

¹магистр, преподаватель,

Казахский государственный женский педагогический университет,
Казахстан, г.Алматы, e-mail: lelik_daur@mail.ru

В этой статье рассматривается важность ранней коррекционно-развивающей помощи, работы проводимой с детьми с особыми образовательными потребностями.

Ключевые слова: дети с особыми образовательными особенностями, ранний возраст, абилитация, реабилитация, интеграция, ребенок с нарушением интеллекта.

CORRECTION HELP TO FAMILIES OF CHILDREN WITH DISABILITIES OF EARLY AGE

L. Issaeyva¹

¹MSc, Teacher

Kazakh State Women's Teacher Training University,
Almaty, Kazakhstan, e-mail: lelik_daur@mail.ru

This article discusses the importance of early remedial and developmental care, work carried out with children with disabilities.

Key words: children with special educational features, early age, habilitation, rehabilitation, integration, a child with intellectual disabilities

МРНТИ 77.05

РЕЗУЛЬТАТЫ ИССЛЕДОВАНИЯ ВЛИЯНИЯ ОПЫТНО-ЭКСПЕРИМЕНТАЛЬНОЙ ПРОГРАММЫ ПО РИТМОПЛАСТИКЕ НА ФИЗИЧЕСКИЕ КАЧЕСТВА СТУДЕНТОВ

А.К. Есельбаева¹, К.А. Тутибаев²

¹ст. преподаватель

²ст. преподаватель

¹ Казахский государственный женский педагогический университет,

² Казахская национальная академия искусств им. Т.Жургенова,
Казахстан, г.Алматы, e-mail: eselbaeva_a@mail.ru

В статье рассматривается методика исследования по основам обучения двигательным действиям в ритмопластике в высших учебных заведениях. Выделена принципиальная возможность и эффективность методики проведения занятий по ритмопластике. Разработано содержание опытно-экспериментальной работы по ритмопластике и методике ее освоения для студентов в период их обучения в вузе. Получены оригинальные экспериментальные данные, характеризующие воздействие ритмопластики на психофизиологические качества студентов.

Ключевые слова: студент, преподаватель, ритмопластика, культура, тренировка, средства, занятия.

Происходящие в Республике Казахстан политические, экономические и идеологические преобразования не могли не отразиться в сфере физической культуры и спорта в республике. В связи с этим возникла острая необходимость внесения изменений в систему физического воспитания студенческой молодежи, обеспечивающей их разностороннее воспитание. В республике ведется активный поиск эффективных средств, форм и методов подготовки, позволяющих значительно повысить качество обучения и воспитания будущих высококвалифицированных специалистов.

Так, в Концепции перехода Республики Казахстан к устойчивому развитию на 2007-2024 годы подчеркивается, что «...казахстанская нация нуждается в кардинальном решении задач по формированию здорового образа жизни, которое предполагает повышение двигательной активности и здорового образа жизни», а также в Послании Президента Республики Казахстан Нурсултана Назарбаева народу Казахстана «Новое десятилетие – новый экономический подъем – новые возможности Казахстана» рассматриваются вопросы, связанные с укреплением, сохранением и развитием здоровья, а также формированием здорового образа жизни всего населения[1,2]. Решение поставленных задач связано с содержанием образования, где повышение культуры движения является фактором, обеспечивающим сохранение и преумножение здоровья, воспитание здорового образа жизни граждан. Формирование двигательной культуры, основ здорового образа жизни учащейся молодежи имеет положительное воздействие на здоровье, умственной и физической работоспособности, на результаты обучения и воспитания, на качество подготовки будущих специалистов, особенно педагогов.

Двигательная культура студентов имеет особое значение в их профессионально-педагогической подготовке, и она связана с их здоровьем, здоровым образом жизни [2, 11],[3, 9].

В сфере исследований двигательной культуры следует подчеркнуть работы специалистов, давшие определение теоретическому и практическому обоснованию значимости традиционной (спортивной) и нетрадиционной гимнастики (ритмической, аэробики, шейпингу, йоги, пилатес и др.) [4].

Возросшее внимание, как теоретиков, так и практиков к данной проблеме объясняется тем, что возрастает роль нетрадиционных видов гимнастики как эффективных средств физического воспитания учащейся молодежи и на этой основе повышения эффективности обучения и воспитания.

Цель исследования. Разработать пути и экспериментально проверить внедрение формирования двигательной культуры студентов средствами ритмопластики.

Цели обучения определяются социальным заказом, системой потребностей общества. В обществе цель обучения в физическом воспитании – передача знаний о путях, средствах, методах физического совершенствования человека; формирование жизненно важных двигательных умений и

навыков, а на их основе – умений и навыков управления своим телом для решения разнообразных двигательных задач в трудовой, оборонной, профессиональной, бытовой и физкультурно-спортивной деятельности [5, 12],[7,8,9].

Результаты исследования и их обсуждение.

В обучающем эксперименте принимал участие женский контингент студентов. Были созданы 4 учебные группы студентов (2 – экспериментальные – 50 человек, 2 контрольные, также 50 человек). Основная задача экспериментальной работы заключалась в решении поставленных задач данного исследования и в установлении эффективности разработанной программы: разрабатывались и внедрялись в повседневную практику педагогические приемы с учетом индивидуальных особенностей занимающихся ритмопластикой студентов. Были определены задачи на каждый период обучения с учетом отведенных им сроков адаптации студентов к условиям высшего учебного заведения, требований программы и установки на спортивную ориентацию учебно-воспитательного процесса.

Результаты проведенных исследований проанализированы методами математической статистики. При анализе количественных показателей вычислялись средние значения, коэффициент вариации, а также оценивалась значимость относительных различий результатов по критерию Стьюдента.

Экспериментальная работа показала педагогические пути решения поставленных задач исследования на весь период обучения студентов с учетом содержания экспериментальной программы.

В ходе исследования нами были выявлены самые частые заболевания студентов. Установлено, что распространенными являются острые простудные заболевания. Они на протяжении обучения студентов в высшем учебном заведении занимают основное место. И как правило наибольшее число случаев простудных заболеваний приходится на зимние месяцы. Для студентов характерно слабое функциональное состояние сердечно-сосудистой системы. Также наиболее частыми заболеваниями являются: хронический тонзиллит, холецистит, гастриты, неврозы. К сожалению, в последнее время на ведущее место выдвигается нарушение зрения.

На кафедре физической культуры и спорта Казахского государственного женского педагогического университета, совместно со студенческой поликлиникой г. Алматы ведется медицинский осмотр по изучению состояния здоровья студентов. С этой целью, проводятся ежегодно медицинские обследования студентов и медико-педагогический контроль за занимающимися физической культурой и спортом, которые перед участием в соревнованиях подвергаются медицинскому осмотру.

Изучая результаты многолетних врачебных обследований, мы прежде всего исходили из того, что состояние здоровья студентов, как правило, соотносится с количественным составом: основной, спортивной, специальной медицинских групп и группы лечебной физической культуры, т.е. освобожденных от занятий физического воспитания. К основной и подготовительной группам относятся здоровые студенты.

В специальную медицинскую группы зачисляются студенты с хроническими заболеваниями. Аналогичное обнаружено и среди студентов, освобожденных от занятий физической культурой.

Нами было установлено, что значительное число первокурсниц практически здоровы и после прохождения медицинского осмотра их распределяют в основную и подготовительную группы. Число студентов с хроническими заболеваниями колеблется в пределах 3,5-8,0%.

К нашему сожалению, в высшем учебном заведении подготовительная и специальная медицинские группы с каждым годом увеличиваются. Так, специальные медицинские группы студентов-первокурсников 2014 года поступления составила 4,0%, а к концу третьего курса она возросла до 9,10%, с 4,64% 2015 года поступления она увеличилась на 4,54%. Соответственно наблюдается уменьшение основной группы: с 83,2% 2013 года поступления до 5,0%, с 75,0% 2010 года поступления до 73,8%.

В запланированном педагогическом эксперименте опытная работа проводилась исключительно со студентами на базе Казахского государственного женского педагогического университета, в эксперименте приняли участие студенты основной медицинской группы на 1-3 курсах, где мы исходили из опыта традиционного физического воспитания в высших учебных заведениях разработанных ранее методик развития физических и психомоторных качеств занимающихся.

Также, необходимое соотношение часов, выделяемое на ритмопластику, нами уточнялось в ходе предварительного изучения состояния вопроса. В данное время в высших учебных заведениях Республики Казахстан учебно-воспитательные занятия по физической культуре организуются по принципу избранных спортивных специализаций. Принцип спортивной специализации на данном этапе развития и становления высших учебных заведений в республике более эффективный, он способствует: значительному улучшению физического развития, физической подготовленности на основе нормативов «Президентского теста», развития физических, психофизических качеств, необходимых будущему педагогу, спортивных достижений в избранном нетрадиционном виде гимнастики.

На сегодня студенты высших учебных заведений имеют достаточно высокую учебную (умственную) нагрузку, систематически ощущают нехватку времени для занятий в спортивных секциях.

Учебно-тренировочное занятие по ритмопластике должно использоваться не только как учебная нагрузка, но и как эффективное средство отдыха, восстановления физических и умственных сил после значительной интеллектуальной работы по общеобразовательным и профилирующим учебно-научным дисциплинам, а также к успешной подготовке к предстоящим учебным занятиям.

Научно организованное и спланированное занятие, с ориентиром оказания влияния учебных нагрузок на успешное усвоение других учебных дисциплин, стимулирует эффективное физическое развитие студентов и способствует им оптимально построить время в повседневном режиме дня, оптимизировать его.

Для решения поставленных в педагогическом эксперименте задач потребовалось проведение исследования в четыре этапа:

Первый этап. Анализировалась научно-методическая литература и программные документы высших учебных заведений. Анкетировались преподаватели высших учебных заведений по физической культуре с целью изучения и обобщения опыта работы и критической оценки содержания программы по дисциплине «Физическая культура».

Второй этап. Проводились исследования путем анкетирования студентов 1-3 курсов которые позволили нам определить отношение студентов к дисциплине «Физическая культура». В анкетировании приняли участие 520 студентов. Установлена педагогическая возможность проведения занятий по ритмопластике. Разработана экспериментальная программа физического воспитания с применением ритмопластики, где основной задачей данного этапа явилось установление необходимого количества учебных часов, выделенных на освоение техники движений ритмопластики.

Третий этап. Осуществлялся педагогический эксперимент по исследованию эффективности содержания программы физического воспитания по ритмопластике. Устанавливалось физическое развитие и физическая подготовленность студентов, принятых на 1 курс в динамике обучения. Согласно задачам работы, проводилась педагогическая оценка физического развития, физической подготовленности, работоспособности студентов и состояния их здоровья. Изучаемые показатели студентов 1-3 курсов согласно плану работы, снимались в начале и в конце соответствующих учебных годов. В обучающем эксперименте участвовало 75 студентов (3 учебные группы), обучение в каждой группе было проведено исходя из 120 академических часов.

Для проведения занятий на протяжении всего педагогического эксперимента условия были одинаковыми и для экспериментальных для контрольных групп.

Особенность предложенной программы заключалась в использовании в учебно-воспитательном процессе физического воспитания студентов экспериментальной группы для формирования и совершенствования физических и психофизических качеств.

На первых организационных занятиях по определению физического статуса и выявления интересов студентов по их склонности к избранным видам физических упражнений и спортивным педагогам были выявлены студенты, имеющие желание заниматься ритмопластикой. Таким образом отобраны, 25 студентов, до поступления в высшее учебное заведение занимавшихся нетрадиционными видами гимнастики, в том числе и ритмопластикой, которые составили две учебные группы для осуществления опытно-экспериментальной работы и одну контрольную группу.

Поскольку большое значение для учебно-тренировочного процесса имеет роль в степени сформированности у студентов двигательных умений и навыков в ритмопластике, нами были взяты во внимание и гетерохронность.

Физический статус учебных групп определялся по результатам медицинского осмотра в начале учебного года с анализом их физического развития и физической подготовленности.

По результатам первого обследования студенты были распределены по медицинским группам, т.е. они должны были заниматься по учебной программе основного отделения.

В *таблице 1*. представлена динамика физического развития студентов ЭГ-1 и ЭГ-2 за период экспериментальной работы.

Таблица 1. Сравнительная характеристика динамики физического развития ЭГ-1 и ЭГ-2

Показатели	Группы	1 курс	2 курс	P ₁	3курс	P ₂
		$\bar{X} \pm m$	$\bar{X} \pm m$		$\bar{X} \pm m$	
Рост (см)	ЭГ-1	155,2±0,76	156,6±0,82	0,05	157,1±0,8	0,05
	ЭГ-2	155,0±0,75	156,6±0,68		157,5±0,8	
Вес (кг)	ЭГ-1	51,5±1,06	53,4±0,99	0,05	54,4±1,01	0,05
	ЭГ-2	51,6±0,89	52,0±1,03		51,9±1,12	
ОГК (см)	ЭГ-1	76,1±1,08	76,8±1,08	0,05	76,9±1,06	0,05
	ЭГ-2	76,8±1,13	76,0±1,17		76,1±0,10	
ЭГК (см)	ЭГ-1	10,9±0,49	11,9±0,05	0,05	14,0±0,16	0,05
	ЭГ-2	10,9±0,45	11,2±0,32		14,0±0,18	
ЖЕЛ (см ³)	ЭГ-1	3126±88,6	3360,0±88,2	0,05	3754,0±0,77	0,05
	ЭГ-2	2746±101,0	3271,0±93,3		3838,0±0,61	
СПК (кг)	ЭГ-1	32,5±0,50	38,4±0,63	0,05	39,2±0,49	0,05
	ЭГ-2	26,5±0,49	33,1±0,69		33,2±0,77	
СЛК (кг)	ЭГ-1	28,4±1,01	27,7±0,55	0,05	31,3±0,44	0,05
	ЭГ-2	23,3±0,86	23,3±0,39		32,2±0,55	
Σ =	ЭГ-1	3480,6±93,5	3724,8±92,23		4126,9±4,73	
	ЭГ-2	3090,1±105,6	3623,2±97,6		4202,9±4,13	
\bar{X} =	ЭГ-1	497,2±13,4	532,1±13,2		589,5±0,67	
	ЭГ-2	441,1±15,08	517,6±13,9		600,4±0,59	

P₁ – достоверная значимость между исходными и итоговыми показателями; P₂ – достоверная значимость итоговых показателей между группами.

Данные таблицы 1 можно представить более наглядно с помощью гистограммы.

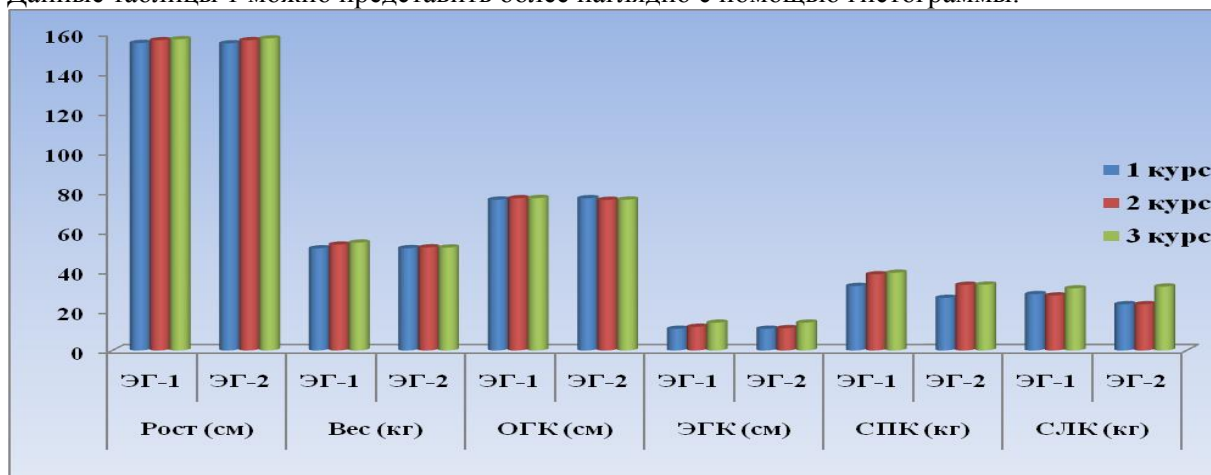

Рис. 1 Сравнительная характеристика динамики физического развития ЭГ-1 и ЭГ-2

Примечание: *ОГК* – окружность грудной клетки; *ЭГК* – экскурсия грудной клетки; *ЖЕЛ* – жизненная емкость легких; *СПК* – сила правой кисти; *СЛК* – сила левой кисти.

Результаты анализа показывают на произошедшие изменения в обеих экспериментальных группах. В антропометрических данных она значительно меньше, по сравнению с физиометрическими. Так, жизненная емкость легких к концу первого курса в ЭГ-1 увеличилась на 238 см³, а в ЭГ-2 – на 258 см³, а к окончанию третьего курса в ЭГ-1 увеличение составило – 394 см³, в ЭГ-2 – 567 см³. Сила правой кисти рук студентов ЭГ-1 к окончанию третьего курса увеличилась на 5,7 кг, а в ЭГ-2 на 6,7 кг, сила левой кисти в ЭГ-1 – на 5,8, а в ЭГ-2 – на 5,9 кг.

Динамика в показателях физического развития позволила сделать заключение, что динамика результатов в большинстве чисел выше в ЭГ-2 по сравнению с ЭГ-1.

Сравнивая динамику физического развития студентов экспериментальной группы с контрольной группой, следует подчеркнуть, что по исследуемым тестам в обеих экспериментальных группах обнаружены положительные сдвиги. В то же время прирост, особенно в физиометрических показателях, значительно выше в экспериментальной группе: жизненная емкость легких за три года обучения в экспериментальной группе увеличилась на 660 см³, а в КГ на 217 см³, прирост в силе правой кисти рук в ЭГ равен 6,8 кг, а КГ – 5,8 кг, в силе левой кисти рук в ЭГ – 6,9, а КГ – 5,6 кг.

Заключение. Результаты проведенного исследования убеждают в целесообразности и научной состоятельности использования ритмопластики в формировании двигательной культуры студентов.

Повышение эффективности физического воспитания в педагогическом вузе следует осуществлять комплексом методов и средств, включая улучшение материальной базы, увеличение числа обязательных занятий, обеспечение свободного выбора вида двигательной активности и т.д.

Свободный выбор студентами вида спорта (в нашем случае – ритмопластики) значительно повышает умственную и физическую активность студенток на занятиях по физическому воспитанию, способствует повышению посещаемости, успеваемости и интереса к физической культуре и ЗОЖ.

Практическое использование этого педагогического воздействия на студентов предопределило получение небезинтересных результатов, т.к. обучение ориентировалось на выполнение основных задач исследовательской работы: создание педагогической основы для физического развития и физической подготовленности в соответствии с поставленными задачами; совершенствования знаний, умений и навыков в ритмопластике путем развития физических качеств, повышение общей умственной и физической работоспособности и сдача нормативных требований, совершенствование технических действий в ритмопластике с развитием необходимых физических качеств и достижения высоких результатов в избранном виде гимнастики.

Таким образом, мы пришли к убеждению в том, что использование в вузовской практике ритмопластики доказывает необходимость ее в деле повышения физических, умственных, психомоторных и иных качеств, в решении гармонизации студенческой молодежи.

Список литературы

- 1 Послание Президента Республики Казахстан Н.А. Назарбаева народу Казахстана “Новое десятилетие– новый экономический подъем–новые возможности Казахстана // Мысль. Астана, 2010. №3. С. 2.
- 2 Абдыкадырова, Д.Р. Физическая культура в вузе как фактор укрепления здоровья студентов / Д.Р. Абдыкадырова // Научно-методические основы формирования физического и психологического здоровья детей и молодежи: материалы всероссийской конференции. Екатеринбург, 2006. С.11- 13.
- 3 Михайлова, С.Н. Формирование здорового образа жизни студентов / С.Н. Михайлова, О.Ю. Фадеева. Алматы, 2008. С. 9.
- 4 Жуманова, А.С. Использование средств художественной гимнастики в физическом воспитании студентов / А.С. Жуманова, Е.Л. Караваева // Актуальные проблемы физической культуры и спорта: материалы международной научно-практической конференции. Бишкек, 2007. – С.185-187.
- 5 Лисицкая, Т. Гимнастика: учебник. М.: Физкультура и спорт, 1988. С.12.
- 6 Менхин Ю.В. Оздоровительная гимнастика: теория и методика / Ю.В. Менхин, А.В. Менхин. Ростов-на-Дону: Феникс, 2002. – 384 с.

- 7 Матвеев, Л.П. Теория физической культуры: учебник для институтов физической культуры. М.: Физкультура и спорт, 1991. – 310 с.
- 8 Мамытов А.М. Теория спорта: учебное пособие для ИФК. Бишкек: Технология, 1999. – 237 с.
- 9 Мамбеталиев, К.У. Очерки по теории и методике физической культуры: уч. пособие.– Бишкек: КГАФКиС, 2010. – 104 с.
- 10 Гимнастика: учебник: под ред. В.С. Смолевского. М.: Физкультура и спорт, 1988. – 386 с.

СТУДЕНТТЕРДІҢ ДЕНЕ ҚАСИЕТТЕРІНЕ РИТМОПЛАСТИКА ЭКСПЕРИМЕНТТІК-ТӘЖІРИБЕЛЕРІНІҢ БАҒДАРЛАМАСЫНЫҢ ӘСЕРІН ЗЕРТТЕУ НӘТИЖЕЛЕРІ

А.К. Еселбаева¹, Қ.А. Түтібаев²

¹ аға оқытушы,

² аға оқытушы,

¹ Қазақ мемлекеттік қыздар педагогикалық университеті,

² Т. Жүргенов атындағы Қазақ ұлттық өнер академиясы,

Қазақстан, Алматы қ. e-mail: eselbaeva_a@mail.ru

Мақалада жоғары оқу орындарында ритмопластикадағы қыймыл іс-әрекеттерді үйрену негіздері бойынша зерттеу әдістемесі қарастырылған. Ритмопластика сабақтарын өткізудің негізгі әдістерінің мүмкіншілігі мен тиімділігі анықталды. ЖОО оқитын студенттерге ритмопластикадағы тәжірибелік және әдістемесі жұмыстардың мазмұны әзірленген. Студенттердің психофизиологиялық қасиеттеріне ритмопластика әсерін сипаттайтын түпнұсқалық эксперименттік деректер алынды.

Түйін сөздер: студент, оқытушы, ритмопластика, мәдениет, жаттықтыру, қаражаттар, сабақтар.

RESULTS OF THE RESEARCH ON THE INFLUENCE OF THE EXPERIMENTAL PROGRAM ON RHYTHMOPLASTY ON THE PHYSICAL QUALITIES OF STUDENTS

A.K. Yesselbaeva¹, K.A. Tutibaev²

¹ Senior teacher

² Senior teacher

¹ Kazakh State Women's Teacher Training University,

² Kazakh National Academy of Arts named after T. Zhurgenov,

Almaty, Kazakhstan, e-mail: eselbaeva_a@mail.ru

In the article the technique of research on the basics of learning motor actions in rhythmoplasty in higher educational institutions. Possibilities of pedagogical higher education institution in formation of motive culture of students by means rithmoplastique are shown. Approbation of the content of the pilot program on the formation of students by means of motor culture rithmoplastique. Systematized program material, defined goals, objectives for each year of training and the optimum ratio means the general physical and special training under physical and technical readiness of students.

Key words: student, teacher, rhythmoplasty, culture, training, means, occupations.

МРНТИ 15.81.99

ОСОБЕННОСТИ ПОТРЕБНОСТЕЙ ДЕТЕЙ С ОГРАНИЧЕННЫМИ ВОЗМОЖНОСТЯМИ В ИНКЛЮЗИВНОМ ОБРАЗОВАНИИ

Л.К. Ермекбаева¹

¹к.псих.н., ст. преподаватель,

Казахский государственный женский педагогический университет,

Казахстан, г. Алматы, e-mail: l.ermekbaeva@mail.ru

В статье представлены результаты исследования особенностей образовательных потребностей детей с ограниченными возможностями, и в какой мере родители детей с ограниченными возможностями ориентированы в удовлетворении потребностей на инклюзивное образование и соответствующие услуги и условия образования.

Все участники эксперимента видят лишь преимущества в обучении в специальной школе. Во-первых, они отмечают, что программа, темп и режим обучения соответствует их возможностям. Во-вторых, дети удовлетворены наличием специальных технических средств и приспособлений в школе. В-третьих, дети считают, что в достаточной мере получают подготовку к получению жизненных и бытовых навыков, подготовку к будущей профессии.

Ключевые слова: инклюзивное образование, дети с ограниченными возможностями, образовательные потребности, ожидания родителей, интеграция.

До недавнего времени в Казахстане люди с ограниченными возможностями имели возможность получать образование только в учреждениях специального образования: в коррекционных классах обычных школ, спецшколах и интернатах, домах-интернатах, либо обучаясь на дому и дистанционно. Основным и весьма существенным недостатком специального образования является то, что в ходе обучения дети-инвалиды общаются только с себе подобными. В результате они сталкиваются с постоянным акцентированием внимания на их болезни, что, в свою очередь, вызывает у них ощущение собственной «неполноценности» в сравнении с остальными, «здоровыми» людьми. Это приводит к дальнейшим сложностям, препятствующим успешному включению таких людей в социум. Индивиды, обучающиеся в специальных учреждениях и на дому, как правило, отличаются низкой степенью социальной адаптации и социальной активности, сталкиваются с проблемами социальной изоляции и исключенности. Как правило, круг общения таких людей ограничивается близкими родственниками, контакты с другими людьми практически отсутствуют, индивиды часто замыкаются в себе и страдают от чувства неудовлетворенности собой и своей жизнью, испытывают неуверенность и страх перед будущим. Именно на решение этих проблем направлено инклюзивное образование. Обучение совместно со здоровыми людьми способствует не только включению инвалидов в процесс обучения, но и дает им возможность интегрироваться в другие аспекты жизни учебного учреждения, в которых принимают участие все учащиеся (участие в досуговых мероприятиях, общение со сверстниками и т.д.).

Согласно Государственной программе развития образования Республики Казахстан на 2011 – 2020 годы, планируется увеличить до 70% долю школ, создающих условия для инклюзивного образования. Развитие инклюзивного образования в Казахстане происходит в экспериментально-проектном режиме. В Законе об образовании РК [1] впервые в законодательной практике дано определение инклюзивного образования.

Инклюзивное образование - совместное обучение и воспитание лиц с ограниченными возможностями, предусматривающие равный доступ с иными категориями обучающихся к соответствующим образовательным учебным программам обучения, коррекционно-педагогическую и социальную поддержку развития посредством обеспечения специальных условий [2].

Инклюзивное образование сегодня с полным правом может считаться одним из приоритетов государственной образовательной политики Казахстана. Переход к нему преопределен уже тем, что наша страна ратифицировала Конвенции ООН в области прав детей, прав инвалидов. Однако, для целенаправленного проектирования процесса развития инклюзии в условиях общего образования необходимо иметь информационные данные о том, какова потребность детей с ограниченными

возможностями в инклюзивном образовании. Настоящее исследование посвящено данной проблематике.

Исследование образовательных потребностей детей с ограниченными возможностями обеспечивает управленческие задачи, связанные с проектированием изменений в системе образования, ориентированных на реализацию права на образование детей с ограниченными возможностями и их успешную социализацию в обществе. Результаты исследования позволят наметить необходимые преобразования в образовательной системе республики в направлении полноценного образования различных категорий детей с ограниченными возможностями, оценить необходимое обеспечение детей с ограниченными возможностями в целях полноценной социальной адаптации их в образовательной среде, выявить потребности семьи на образовательные услуги и запросы на образовательные условия [1].

Основная проблема исследования может быть сформулирована следующим образом: изучить, каковы особенности образовательных потребностей детей с ограниченными возможностями и их родителей, которые в самое ближайшее время придут в общеобразовательные школы, и в какой мере родители детей с ограниченными возможностями ориентированы в удовлетворении этих потребностей на инклюзивное образование и соответствующие услуги и условия образования.

Целью данного исследования является получение аналитической информации о потребностях детей с ограниченными возможностями в инклюзивном образовании для принятия управленческих решений и совершенствования работы с детьми с ограниченными возможностями в системе образования.

Предмет данного исследования – потребность детей с ограниченными возможностями в инклюзивном образовании.

Задачи исследования:

- выявление отношения родителей к совместному обучению обычных детей и детей с ограниченными возможностями и оценка осведомленности родителей об инклюзивном образовании;
- выделение особенностей образовательных потребностей детей с ограниченными возможностями;
- анализ ожиданий родителей, связанных с будущим образованием детей;
- характеристика выборки родителей, ориентированных на инклюзивную форму образования для своих детей;
- составление выводов на основе аналитической информации.

Обоснование выборки. Объектом опроса стали родители, так как они выступают основными заказчиками образовательных услуг для своих детей, как представители их интересов. Родители являются источником вербализации образовательной потребности ребенка. Именно они, а не дети, формулируют индивидуальный образовательный заказ к системе образования и ее возможностям. Таким путем образовательные потребности детей становятся потребностью, заказом на образовательные услуги семьи в целом.

1. Анкетирование родителей и детей с ограниченными возможностями.
2. Количественный и качественный анализ результатов опроса.

В качестве инструмента исследования использовалась специально разработанная анкета.

Анкета для опроса родителей представляет основные стороны образовательных потребностей детей. Анкета в оригинале состоит из 13 вопросов (составитель: городской ресурсный центр по развитию инклюзивного образования г. Москвы), нами был добавлен один вопрос («Как вы относитесь к зачислению Вашего ребенка в специальный класс общеобразовательной школы?»).

Все вопросы анкеты являются закрытыми и предполагают выбор предпочитаемого варианта из нескольких предложенных. В отдельных вопросах предусматривается возможность выбора нескольких вариантов ответов. Каждый из вопросов соответствует определенному показателю мониторинга и относится к одному из трех параметров. Ориентировочное время для заполнения анкеты - 10 мин.

Разработчиком исследования выступила лаборатория социальной работы Национального научно-практического центра коррекционной педагогики (2014 – 2017 гг.).

Параметры, критерии, соответствующие номера вопросов анкеты

Параметры	Показатели	Вопрос анкеты
Отношение к совместному обучению и осведомленность родителей об инклюзивном образовании	Ценностное отношение родителей к совместному обучению обычных детей и детей с ОВЗ	10, 11
	Знание родителей о том, что такое инклюзивное образование	8
	Осведомленность родителей в правовых вопросах инклюзивного образования	3
	Осведомленность родителей об имеющихся территориальных возможностях выбора образовательного учреждения для своего ребенка	6
Образовательные потребности детей	Трудности, которые ребенок испытывает в образовании	7
	Виды помощи специалистов, которые получает ребенок в настоящее время	2
	Предпочтение в выборе типа образовательного учреждения	12
Ожидания родителей, связанные с будущим образованием	Ожидаемый результат обучения их ребенка в школе	9
	Прогнозируемые трудности в процессе обучения ребенка в школе	13
	Запрос на специальные условия образования	14

Первый параметр «**Отношение к совместному обучению и осведомленность родителей об инклюзивном образовании**» характеризуется с помощью четырех показателей:

- ценностное отношение родителей к совместному обучению обычных детей и детей с ограниченными возможностями;
- знание родителей о том, что такое инклюзивное образование;
- осведомленность родителей в правовых вопросах инклюзивного образования;
- осведомленность родителей об имеющихся территориальных возможностях выбора образовательного учреждения для своего ребенка.

Второй параметр «**Образовательные потребности детей**» раскрывается с помощью четырех показателей:

- трудности, которые ребенок испытывает в образовательном учреждении;
- виды помощи специалистов, которые получает ребенок в настоящее время;
- предпочтение в выборе типа образовательного учреждения.

Третий параметр «**Ожидания родителей, связанные с будущим образованием**» включает три показателя:

- ожидаемый результат обучения ребенка в школе;
- прогнозируемые трудности в процессе обучения ребенка в школе;
- запрос на специальные условия образования.

Базу для проведения исследования составили специальные школы-интернаты. Всего в исследовании приняли участие **139 родителей** детей с ограниченными возможностями. Из них:

- школа интернат №7 и 6 для детей с интеллектуальными нарушениями развития г. Алматы - 37 человек;
- КГУ «Карагандинская областная школа-интернат для детей с нарушениями опорно-двигательного аппарата» - 11 человек;
- КГУ «Специальная общеобразовательная школа-интернат для детей с нарушением слуха» - 35 человека;
- КГУ «Областная специальная школа-интернат №1 для детей с нарушением зрения» - 32 человека;
- КГУ «Областная специальная школа-интернат №3 для детей с ограниченными возможностями развития» - 5 человека.

Выводы по результатам исследования родителей

1. Более половины родителей детей с ограниченными возможностями, не принимают идеи инклюзивного образования, не видят ценность такой формы образования для своих детей.

2. 76,3% родителей правильно понимают инклюзивное образование как совместное обучение детей с разными способностями, детей с нарушениями в развитии и обычных детей. Однако 23,7% родителей затрудняются в определении инклюзивного образования.

3. Родители детей с ограниченными возможностями в своем большинстве не знакомы с Законом РК «О социальной и медико-педагогической коррекционной поддержке детей и подростков с ограниченными возможностями», имеющим непосредственное отношение к их правам и возможностям.

4. Больше половины родителей детей с ограниченными возможностями (57,5%) считают, что рядом с домом есть подходящая их ребёнку школа. 29% родителей утверждают, что подходящая для ребенка школа расположена рядом с домом. Остальные не осведомлены об образовательных возможностях, которые им предоставляет микрорайон.

5. В целом, большинством родителей идея инклюзивного образования не понимается и не принимается.

6. Родители детей с ограниченными возможностями отдают предпочтение обучению своего ребенка в специальной коррекционной школе (78%). Школа надомного обучения не является востребованной.

7. Родители детей с ограниченными возможностями, как наиболее характерные для своих детей в настоящее время отмечают следующее трудности: учебные занятия, эмоциональная и поведенческая саморегуляция и общение. Более 29,5% родителей затруднились определить, в чем именно состоят трудности развития их детей.

8. Преобладающее число родителей прогнозирует наличие у своих детей трудностей в развитии, обучении, социализации в будущем. Родители прогнозируют нарастание сложностей с обучением и эмоциональной саморегуляцией, а также сохранение тех трудностей, которые есть у детей в общении с детьми и взрослыми [3, 4].

9. Среди видов помощи, оказываемых детям с ограниченными возможностями, в настоящий момент наиболее распространена дефектологическая, педагогическая и медицинская помощь.

10. Практически не распространены виды помощи, оказываемые индивидуальными помощниками и социальными работниками. Можно предположить, что это также обусловлено не объективным отсутствием потребностей в таких видах помощи у семей, воспитывающих ребенка с ограниченными возможностями, а отсутствием специалистов или их низкой профессиональной компетентностью [5, 6].

11. Потребности детей с трудностями в развитии в помощи педагогов-психологов в настоящее время полностью не удовлетворяются.

12. Родители детей с ограниченными возможностями в своем преобладающем большинстве ожидают, что для их детей школьное образование станет ступенью к профессиональному высшему или среднему образованию; 21% родителей главным результатом школьного образования называют социализацию их детей – получение опыта общения с разными детьми и взрослыми, жизненные навыки, умение легко адаптироваться, жить в современном обществе [7, 8].

13. В наибольшей степени потребностям детей с ограниченными возможностями в случае выбора инклюзивной школы отвечают такие специальные образовательные условия, как:

- индивидуальная программа обучения для ребенка;
- система психолого-педагогического сопровождения, включающая занятия с психологом, логопедом, дефектологом.

14. Для большинства родителей, выбирающих инклюзивное образование, «специальные условия» - это, прежде всего, специализированная медико-психологическая и педагогическая помощь и особый режим освоения учебной программы (темп, размер группы, объем заданий и прочее).

15. Ожидания родителей, связанные с потребностью в тех или иных видах специальных образовательных условий для своих детей, не всегда подкреплены сознательным выбором вида образовательного учреждения или находятся в противоречии с возможностями выбранных образовательных учреждений.

По результатам нашего исследования выяснилось, что на уровне ценностного отношения к совместному обучению около 60% родители детей с ограниченными возможностями не принимают идеи инклюзивного образования, отрицательно относятся к зачислению своего ребенка в специальный класс общеобразовательной школы. Они отдают предпочтение обучению своего ребенка в специальной коррекционной школе (78%), в которой и обучают своих детей на данный момент. Причину отказа можно увидеть в прогнозировании нарастания сложностей с обучением и эмоциональной саморегуляции, социализации в будущем.

Дети с ограниченными возможностями, к внедрению инклюзивного образования проявляют условную готовность, некоторые из них предпочитают учиться в одной школе со здоровыми детьми, некоторые в одном классе. Их пугает боязнь столкнуться с трудностями в усвоении учебного материала, в построении отношений с другими детьми, в обучении в одном темпе со всеми детьми класса, в управлении своим поведением, эмоциями в случае интегрированного обучения [3, 4].

Все участники эксперимента видят лишь преимущества в обучении в специальной школе. Во-первых, они отмечают, что программа, темп и режим обучения соответствует их возможностям. Во-вторых, дети удовлетворены наличием специальных технических средств и приспособлений в школе. В-третьих, дети считают, что в достаточной мере получают подготовку к получению жизненных и бытовых навыков, подготовку к будущей профессии.

И самое главное, дети чувствуют себя в специальной школе достаточно комфортно, у них сформировались теплые взаимоотношения как со взрослыми, так и со сверстниками. Это говорит о хорошем морально-психологическом климате школы.

Что касается родителей детей с ограниченными возможностями, то они не готовы отдавать своих детей в обычные школы из-за страха, опасений, что с ребенком будут плохо обращаться остальные дети и учителя. Некоторые из них предпочитают обучать своих детей на дому из-за боязни «за свою репутацию», т.к. в нашем обществе распространено мнение о том, что большинство детей с ограниченными возможностями – это дети пьющих родителей, из неблагополучных семей и т.п.

Список литературы

- 1 Указ Президента Республики Казахстан от 1 февраля 2010 года № 922 «О Стратегическом плане развития Республики Казахстан до 2020 года»
- 2 Депутатский запрос от 16 июня 2016 года №ДЗ-65 «О проблемах инклюзивного образования»
- 3 Стребелева Е. А., Закрепина А. В. Современные формы помощи семье, воспитывающей ребенка с отклонениями в развитии / Дефектология, № 1, 2005. - С. 3
- 4 Ткачева В.В. Психокоррекционная работа с матерями, воспитывающими детей с отклонениями в развитии. Практикум по формированию адекватных отношений. – М.: «Издательство ГНОМ и Д», 2000. – 64 с. (В помощь психологу)
- 5 Ткачева В.В. Инновационная модель организации психокоррекционной работы с семьями, воспитывающими детей с отклонениями в развитии / Коррекционная педагогика, № 5-6 (11-12), 2006. – С. 65-67
- 6 Ткачева В. В. Работа психолога с матерями, воспитывающими детей с тяжелыми двигательными нарушениями / Дефектология, № 1, 2005.- С. 25
- 7 Управление образовательным учреждением, осуществляющим интегрированное образование детей с ограниченными возможностями здоровья. Методическое пособие для руководителей образовательных школ / Курс «Интегрированное обучение детей с особыми образовательными потребностями» - Самара: Изд-во ЦСО, 2004. – 80 с.
- 8 Шайжанова Қ.Ү., Сейтқұл А. Зияты зақымдалған балаларды әлеуметтік бейімделудің психологиялық ерекшеліктері. Қазақ мемлекеттік қыздар педагогикалық университетінің Хабаршысы. 2016. № 6 (66). 129-133 бб.

МҮМКІНДІКТЕРІ ШЕКТЕУЛІ БАЛАЛАРДЫҢ ИНКЛЮЗИВТІ БІЛІМ БЕРУГЕ ҚАЖЕТТІЛІКТЕРІНІҢ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ

*Л.К. Ермекбаева*¹

¹ псих.ф.к., аға оқытушы,

¹ Қазақ мемлекеттік қыздар педагогикалық университеті,
Қазақстан, Алматы қ., e-mail: l.ermekbaeva@mail.ru

Мақалада мүмкіндіктері шектеулі балалардың білім алуға қажеттіліктерінің ерекшеліктерін зерттеу нәтижелері ұсынылған, және мүмкіндіктері шектеулі балалардың ата-аналары инклюзивті білім беру қажеттіліктерін қағаттандыруға және тиісті қызмет пен білім беру шарттарына қаншалықты бағдарланғаны анықталды. Арнайы мектептерде оқытылудың артықшылықтарын экспериментке қатысушылардың барлығы көріп отыр. Біріншіден, бағдарлама да, оқыту қарқындылығы мен оқыту тәртібі де, олардың мүмкіндіктеріне сәйкес екендігі аталып көрсетілген. Екіншіден, балалар мектептегі арнайы техникалық құралдардың және қондырғылардың болуымен қанағаттанады. Үшіншіден, балалар өмірлік және тұрмыстық дағдыларды, болашақ мамандыққа даярлықты жеткілікті дәрежеде аламыз деп ойлайды.

Түйін сөзер: инклюзивті білім беру, мүмкіндіктері шектеулі балалар, білім алуға қажеттіліктері, ата-аналардың күтулері.

FEATURES OF NEEDS OF DISABLED CHILDREN IN INCLUSIVE EDUCATION

*L.K. Yermekbayeva*¹

¹ Cand. Sci. (Psychology), senior lecturer,

¹ Kazakh State Women's Teacher Training University,
Almaty, Kazakhstan, e-mail: l.ermekbaeva@mail.ru

The article examines the peculiarities of the educational needs of children with disabilities, and to what extent parents of children with disabilities are oriented towards meeting the needs for inclusive education and related services and educational conditions.

All participants in the experiment see only the advantages of training in a special school. Firstly, they note that the program, the pace and the mode of instruction correspond to their capabilities. Secondly, children are satisfied with the availability of special technical aids and adaptations in the school. Thirdly, children believe that they are sufficiently prepared to receive life and household skills, prepare for a future profession.

Key words: inclusive education, children with disabilities, educational needs, parents' expectations.

ӨНЕР ЖӘНЕ МӘДЕНИЕТ
ИСКУССТВО И КУЛЬТУРА
ART AND CULTURE

ҒТАХР 18.41.01

ЖОҒАРЫ СЫНЫП ОҚУШЫЛАРЫНЫҢ БОЙЫНА ӨМІРШЕҢДІК ҚҰНДЫЛЫҚ НЕГІЗДЕРІН ҚАЛЫПТАСТЫРУДАҒЫ ПЕДАГОГ– МҰҒАЛІМНІҢ ОРНЫ

Н.Т. Айнабекова¹, Ш.А. Умирханова²

¹аға оқытушы,

²аға оқытушы,

¹Қазақ мемлекеттік қыздар педагогикалық университеті,
Қазақстан, Алматы қ., e-mail: shynar.umirhanova80@mail.ru

Мақала жоғары сынып оқушыларының өмір сүру салтын қалыптастырудағы педагог оқытушылардың педагогикалық –ұйымдастырушылық мәселелеріне арналған. Сонымен қатар психология және педагогикадан материалдар сарапталады. Музыка мұғалімдеріне жоғары шығармашылық белестерге жету мақсатында жаңа инновациялық зерттеу әдістерін қолдану жолдары ұсынылады. Оқушылардың жас ерекшеліктеріне байланысты тәрбие жұмыстарына іс шаралар тізбегі беріледі.

Түйін сөздер: мәдениетаралық әрекет, іс-шаралар, мақсат қою, оқу үлгерімі, толеранттылық, коммуникабельділік.

Президенттің Қазақстан халқына Жолдауында қоғамның сапалы әрі бәсекеге қабілетті мүшесін тәрбиелеу міндеті қойылды. Сондықтан жастарды оқыту мен тәрбиелеу жүйесін, мамандарды дайындау және тұлғалардың қажеттіліктерін қанағаттандыруды түбегейлі өзгерту қажеттілігі туындап отыр [1]. Мұнда мәдениетаралық және ұлтаралық өзара әрекетті кеңейту басымдылық танытып отыр. Әлемдік қауымдастықтағы ынтымақтастық барысында осыған байланысты адамдардың коммуникабельділігі және толеранттылығы жоғары маңызға иеленіп отыр. Сондықтан да қажеттіліктерін қанағаттандыруды жағдайында жүзеге асатын оқушы ынтымақтастығына деген жаңа өмірлік қажеттіліктер мен қабілеттердің қалыптасуы үшін педагог-мұғалімге жауапкершілік жүктеледі. Демек ХХІ ғасыр мектебінің түлегі экономика, ғылым, мәдениет салаларындағы үлкен өзгерістерге дайын болуы қажет. Дәл осындай еркін қоғамда өмір сүру үшін оқушылар мұғаліммен ынтымақтаса отырып, конструктивті әрекеттерге ашық болулары тиіс. Педагог-мұғалім түлектерге өзінің тұлғалық коммуникативтілік мәнін аша отырып, айналасындағылармен қарым-қатынасында басқа адамдардың жақсы қасиеттерін жетістікпен ашуға үйретуі тиіс. Мектептегі қазіргі жоғарғы сынып оқушысының беделі бірімәнді емес. Бір жағынан, үлкеннің дәрежесі жасөспірімге қосымша жауапкершілік жүктейді, оның алдына күрделі міндеттер қойылып, одан сұраныс көбірек болады. Бір шетінен, өз құқығы бойынша оар толығымен мұғалімге және мектеп әкімшілігіне тәуелді болады [2]. Олай болса, жоғары сынып оқушысының мектепке деген қарым-қатынасының ішкі ұстанымы оның мекемеге деген, оқу және білім алу үдерісіне деген қарым-қатынасынан, мұғалімге және сыныптастарына деген қатынасынан қалыптасады. Жасөспірім сынып оқушысы және бұл нәрселерді түсінбейді, олар тек мектепті не «жақсы көреді», немесе «жек көреді». Ол – жоғары сынып оқушысының жетекші әрекеті болып табылады. Демек, оқудың мотивтері жас келген сайын өзгереді.

Оқу, білім алу алдымен келешек әрекетке деген дайындық құралы. Осыған байланысты жасөспірімдік кезеңдегі оқушының педагог-мұғаліммен қарым-қатынасы неғұрлым күрделі және жіктемелі болады. «Идеалды мұғалім» бейнесінде – әрдайым түсінуге даяр, жауабы эмоционалды, сезімталдыққа қасиеті бар, яғни олар мұғалімнің бойынан оның жеке адамгершілік қасиеттерін, яғни ең алдымен үлкен досын көргісі келеді. Екінші орында педагог-мұғалімнің кәсіптік құзіреттілігі, білім деңгейі мен оқыту сапасы, үшінші орында – билікті адал игеру қабілеті болып табылады. Егер мұғалім оқушылармен эмоционалдық жақындықта болмаса да өз пәнін өте жақсы меңгере оқытатын болса онда сыйластыққа ие болып табылады. Сонымен бірге, жоғары сынып оқушысы педагог-мұғалімнің бойынан нағыз дос бейнесін көргісі келеді, мұндай достыққа оның талаптары өте жоғары болып келеді. Педагог-мұғалім тек оқу-тәрбие беру үдерісін құрал ететін қарапайым психологиялық климатты көргісі келеді, ал оқушы эмоционалдық жылулықты қалайды.

Педагог-мұғалім оқушының оқу үлгеріміне көңіл бөліп, бағаның артындағы жеке даралығын көрмейді. Оның түсінігіндегі идеалды оқушы «әрқашан мұғаліммен ынтымақтастықта болады, білім

алуға тырысады, сабақтағы тәртіпті бұзбайды». Барлық қатынастағы идеалды оқушы бейнесі қарама-қарсы басқа бейне бар: жалқау, енжар, тілазар, мектепке және мұғалімге жау боп қарайтын оқушы. Мұндай қарама-қайшылықтар педагог-мұғалімнің көңілінен шықпайды. Егер «идеалды» оқушы педагог-мұғалімнің орнын басатын, оның жұмысына жағымды болатын, сәйкестікте болып жатса оның Мен-тұжырымдамасына оңтайлы әсер етіп, онда «жаман» оқушы теріс эмоция негізі болып табылады. Сол себептермен мұғалімдер мұндай оқушыларды немқұрай, ызалы, бейімделмеген, тіпті олардың бойынан құқықбұзушы бейнесін көреді. «Мұндай кері байланыс өзі түзілетін әулиелілікті сирек тудырмайды» [3]. Бұл біржақты көзқарас тек оқушылардың бір-бірінен айыратын жеке ерекшеліктерін ескеру емес. Бұл бәрінде болатын оқушыға тұлға ретінде қарау деген, жауапкершілікті, іс-әрекеттің саналы субъектісі ретіндегі қатынасының бірізділігі. К.Д.Ушинскийдің сөзімен «балаңдықты жалындататын отта адам мінезі ұшталады. Сол үшін бұл отты өшіруге, одан қорқуға, қоғамға зиян нәрсе ретінде қарауға, оның еркін жануына қарап, оны ұялтуға болмайды, тек балаңдықтың жанына құйылып жатқан жақсы сапалы материалды қорғау қажет» [4]. Сол себептен оқушының жеке мінезін білу негізінде жүзеге асырылатын тәрбиедегі жеке дара тіл табу қажеттілігінің маңызын атап өту қажет.

Жеке дара тіл табу әрекеті педагогтың нақтылығы мен тактісін болжайды, өз әрекетінің психологиялық салдарын алдын ала көре білу қабілеттілігін көздейді. Оқушының ерекшеліктері мен оның дәл қазіргі тұрған жағдайына сәйкес болатын тәрбие іс-шараларының жүзеге асырылуы мен таңдауды талап етеді. Бір оқушыға тәрбиелеушінің сәтті қолданған қызықтыра-ынталандыру шарасы тиімді нәтиже бермеуі немесе қанағаттандырарлықсыз нәтиже беруі мүмкін. Мысалы, оқушыларға ынталандыру түрліше әсер етуі мүмкін. Бір оқушыны оның өз күшіне сенімін көтермелеу үшін мақтап қоюға болады, сыныптастарымен қатынас барысында оның өзімшілдігін көтермеу үшін қолдануға болмайды. Оқушыларға да талаптарды түрліше қою керек. Негізінен әлдебір қалыптасқан мінез жеке жағдайларды ескеру қажет. Демек, педагогтың табандылыққа деген қатынасы оның туу себебіне байланысты түрліше болуы тиіс. Олай болса баланың бойында бар құнды қасиеттерін дамыта отырып, соған тәртібін, оның әрекетін бағыттай отырып, оңтайлы қадамдарға ынталандыру арқылы педагог мінездің теріс сипаттарын жеңуге қол жеткізе алады. Олай болса жасөспірімдік жас – «өмірге дайындық» фазасы емес, тек өте маңызды, өмірлік жолдың өзінше абсолютті құндылыққа ие сатысы. Жасөспірімдік жылдар шығармашыл әрі бақытты болуы, немесе ұсақ шиеленістерге толы, зеріктіретін әрі қызықсыз естеліктер қалдыруы мектептегі күйге, оның мұғалімдермен жеке қарым-қатынасына байланысты.

Жасөспірімдік тұлға - әрқашан да қарама-қайшылықты және өзгермелі. Мұғалімдердің кең таралған және типтік қателігі - оқу үлгерімі, ішкі тәртіптілік сияқты ресми, ішкі орталандырылған көрсеткіштер арқылы бағалауы және оқушылардың туа біткен қасиеттеріне терең үңілмеу қабілетсіздігінде. Мысалы: Т.Н.Мальковская бір сыныптың «үшпен оқитын» мұғалімдер қанағаттанарлық деп санайтын балаларының өмір стилі мен қызығушылықтарын зерттеуде, ұлдар мен қыздардың бәрі өте жарқын, әрбірінің мектептің бағдарламасына сыймайтын және сыныпта көрініс таппайтын өзінше ерекше қызығушылықтары мен әуесқойлықтарының шеңбері бар екені анықталды. Оқушының бойынан әлдебір құнды және қызықты ешнәрсе көрмей жатып мұғалім оны тәрбиелей алмайды. Алайда жоғары сыныптағы мұғалім мен оқушылардың қарым-қатынасы өзара түсінушілік және бір-біріне деген сыйластық негізінде құрылуы мүмкін, өзара қатынастың бұрынғы түрлері тек қатынас орнатуы үшін мұғалімнен жатсыну мен негативизмнің тууына себеп болады. Олай болғанда жоғары сынып мұғалімдері жұмыс ыңғайының біртекті еместігімен, ой еңбегінің жоспарлығы мен интенсивтілігі, міндеттілік пен орындаушылығымен ерекшеленеді. Сонымен психологиялық - педагогикалық зерттеулерге жасаған талдау және жоғары педагогикалық оқу орындарында музыка мұғалімін оқыту процесінің дәстүрлі бағдарлылығы білім алушылардың шығармашылығының өздігімен дербес дамымағандығын, кәсіби - шығармашылық белсенділікті қалыптастыруға мотивациялық даярлығының төмендігін, студенттердің шығармашылық әлеуетінің жеткілікті жүзеге асырылмайтынын көрсетеді.

Демек, бүгінгі жоғары педагогикалық оқу орындарында болашақ музыка мұғалімінің кәсіби - шығармашылық белсенділігін ұлттық хор репертуарын оқу үдерісінде игеру жолдары арқылы қалыптастыру қажеттігі мен аталған қасиеттердің мақсатты бағыттылықта зерттелмеуі арасында;

болашақ мұғалімге меңгертілетін арнайы пәндердің шығармашылық әлеуетінің маңыздылығы мен олардың оқу процесінде жеткіліксіз жүзеге асырылуы арасында;

Болашақ музыка мұғалімінің кәсіби - шығармашылық белсенділігін арнайы пәндерді меңгерту барысында қалыптастыру қажеттігі мен оған практика жүзінде аса назар аударылмайтыны арасында қарама -қайшылық анық байқалады.

Қазіргі таңда отандық білім беру саласында болып жатқан түбегейлі қайта құрылулар, оның әлемдік білім беру кеңістігіне енуі көптеген тың педагогикалық мәселелердің шешілуін талап етуде. Мәселен, тұлға шығармашылығының жүзеге асырылуының өзекті мәселелері және оның музыка мұғалімінің кәсіби - шығармашылық белсенділігін ұлттық хор репертуарын оқу үдерісінде игеру жолдары арқылы қалыптастыру мен дамыту, аталып отырған талаптар зерттеу жұмыстарының бағытын белгіледі. Бүгінгі педагогика ғылымында шығармашылық мазмұны, мәні, құрылымы туралы нақты түсініктер қалыптасқан: шығармашылық тұлғаның қоршаған әлеммен өзара әрекеттесу әдістері, өзін-өзі дамыту, өзгерту әлеуметтік іс-әрекеті, рухани және материалды құндылық-тарды жасау, рухани және материалдық құндылықтарды игеру сияқты, жоғары психикалық және психофизикалық құбылыстардың тұтас кешенін құрайды.

Қазіргі педагогикада мұғалім шығармашылығы белсенділігі тұлға дамуы мен өзін-өзі дамытуы қажеттіліктерінің белгілі бір деңгейі, білім беру және ғылымда болып жатқан инновацияларға сай тұлғалық-бағдарлық білім берудегі субъекттің саналы іс-әрекеті белгісі ретінде қарастырылуда «Шығармашылық» ұғымының мәні философиялық және психологиялық – педагогикалық әдебиеттерде екі көзқараста қарастырылады: шығармашылық - материя атрибуты ретінде және шығармашылық – іс -әрекеттің жоғары формасы ретінде.

Психология мен педагогикада шығармашылық, іс - әрекеттік көзқарас аясында көптеген жағдайда себеп-салдар логикасында іс - әрекет процесі ретінде, әрекеттің амал - тәсілі, әрекеттің өнімі мен нәтижесі ретінде сарапталады [5].

Көрнекті психолог Л.С.Выготский шығармашылықты «қоршаған ортаның шығармашылық әрекетпен жасаған қайсыбір заты болсын, адамның ойымен, сезімімен құрылған нәрсе болсын, әйтеуір бір жаңа нәрсені жасайтын іс - әрекет ретінде қарастырады». С.Л. Рубинштейн болса, шығармашылықты адамның тарихи даму барысындағы ғылым мен өнерде жаңа бір ерекше нәрсені жасайтын әрекеті ретінде анықтайды. О.К.Тихомиров шығармашылық әрекетінде мақсатты болжамға аса мән береді. Я.А.Пономарёвтың пікірінше шығармашылық деген дамыту, жаңа құрылымның, жаңа іс - әрекет тәсілдерінің пайда болуы.

Егер, болашақ музыка мұғалімінің кәсіби - шығармашылық белсенділігін ұлттық хор репертуарын оқу үдерісінде игеру жолдары арқылы қалыптастыру музыка - педагогикалық факультетінің білім беру процесінің маңызды бағытының бірі болса, болашақ музыка мұғалімінің кәсіби - шығармашылық белсенділігін қалыптастыру моделі жасалып, практикада педагогикалық шарттар арқылы тиімді жүзеге асырылса;

кәсіби - шығармашылық белсенділіктің дамуына, соның ішінде музыкалық шығармаларды көркемдеп жасауға бағытталған әдістеме қолданылса, онда бұл болашақ музыка мұғалімдерінің кәсіби іс - әрекетке шығармашылық белсенділігін арттырады, демек, шығармашылық ойлау қабілеті жетілген, кәсіби тапсырмаларды өздігімен дербес шеше алатын тұлғаның қалыптасуын қамтамасыздандырады.

Қазіргі күнгі мектеп сабақтарының жаңа формалары, түрлері оқушылардан ғана емес, ең алдымен мұғалімдерден күш жігер жұмсап, психологиялық жағынан қайта бейімделуді, яғни шығармашылықты, ізденуді, зерттеуді талап етуде, - дейді С.Б.Бабаев [8]. Олай болса, мектеп сабағы бұл мұғалім мен оқушының нақты, ақиқатты, мазмұнды және мәнді, бірлескен белсенді жұмыс нәтижесі, білімін толықтыруға құштарлық және тағы басқа. Оқушы белсенділігі екі аспектіде көрініс табады. Оқу жағдайындағы белсенділік және тұлға сапа-қасиеті ретінде, біріншісі екіншінің қалыптасуына әсер етеді [4]. Белсенділік іс-әрекет түрінде жүзеге асып, практика арқасында тұрақты мінез-құлық ретінде қалыптасады. Осылайша оқушы белсенділігі – оқушының оқу іс-әрекетіне деген қатынасы, шектеулі уақыт аралығында қойылған мақсатқа жету ынтасын сипаттайды, - дейді В.И.Орлов [6]. Осылайша қажеттілік мотивациясының құрылымы күрделеніп, оқушының өз бетінше саналы әрекеттену деңгейі жоғарлайды. Л.И.Божовичтың пікірінше «болашақ маманның жоғары оқу орнында табысты оқуы мен білімге деген ой-пікірі тікелей туындайды. Ал олар К.К.Платоновтың білімі, дағдылар мен ептілік студент белсенділігіне әсер етеді [7].

Білім, ептілік, қабілет пен ынтаны дамытатын тұлға белсенділігі шығармашылық бастамасы, ол деген идеалды емес шынайы түрде шындықты өзгертіп түрлендіру іс-әрекеті. Сол себепті «белсенділік» білім беру мақсатын жүзеге асыру шарты мен құралы деп қабылдауымызға болады.

Музыка мұғалімінің кәсіби шығармашылық ептілігі тек оған қажетті теориялық білімінің мазмұнымен, жүйесімен ғана шектелмей қалуы тиіс оқу-тәрбие қызметін атқаруға қажетті білікті де меңгеруі қажет, яғни оқытатын пәніне қарай (музыка) оның ерекшеліктеріне қарай біліктілікті де меңгеруі тиіс. Ең бастысы болашақ педагог-музыкант музыканы оқытуда өзіндік ерекшелігі бар эмоционалды танымды әрекет–музыканы қабылдау іс-әрекетін ұйымдас-тыру мен осы танымды дамыту әдістемесін білуі қажет. Болашақ педагог-музыкант кәсіби іс-әрекетінің маңызды түрлерінің бірі – музыканы оқытудың теориялық негіздерін біліп, оны мектеп музыка сабағы тақырыптарын оқытқанда, оларға музыканы таңдату, музыка туралы әңгіме айтуда, орындап беруде қолдана білу қажет, ал ол үшін оның әдістемелік даярлығы болуы қажет, - деген ойда Т.Ш.Ахметова [2]. Солай болғандықтан жоғары оқу орны студентін оқыту мен тәрбиелеудегі басты міндет өзбетінше шығармашыл әрекеттенетін белсенді тұлға қалыптастыру студенттерді кәсіби практикалық іс-әрекетке даярлауда негізгі нысан олардың шығармашылық әлеуетін дамыту барысы болуы тиіс, ал оның шешімі тұтастықтағы кәсіби дайындық үдерусі: оқыту мазмұны, кәсіби білімдер жүйесі, оны меңгеру әдістемесі, өзбетінше әлемдік мәдени құндылық-тарда баға беру ептілігі. Осылайша, музыкалық мәдениетті меңгеру кәсіби - шығармашылық белсенділігін ұлттық хор репертуарын оқу үдерісінде игеру жолдары арқылы кәсіби бағыттылықтың белсенділігін арттырады.

Жоғарыда айтылған ғалымдардың ой түйіні педагог-музыкант шығарма-шылық іс-әрекетін дамыту, оның педагог-музыкант шығармашыл тұлғаны дамытуға бағыттау, нақтысы, жасампаздық іс-әрекетке даярлау маңызын айқындайды. Ал ол үшін психикалық, психофизиологиялық қасиеттерді, яғни сезімталдықты, эмоцияларды музыка арқылы өзін таныту ниетін және т.б. музыка өнерін тануға көмектесу қажет.

Мұғалім мен оқушы – мектептегі екі негізгі тұлғалар. Тұлғалардың өзарақатынасы бүкіл оқу-тәрбиелік үдеріске оларға тікелей әсер ететін сабақта және сабақтан тыс тікелей және шешуші жетістігін анықтайды. Мектептегі өзара терең түсіністік, мейрімділік, сыйлау, ынтымақтастық атмосферасының құрылуы кездейсоқ емес. Қазіргі кезде жасалып жатқан реформалар, қоғамның экономикалық – әлеуметтік, саяси бағыттағы өрлеулер шығармашыл тұлғаның мәртебесін көтеріп, мерейін үстеметуде. Білім саласына жүктеліп отырған міндеттерді, барлық реформаларды жүзеге асыратын тұлғалар – жаңа формация мұғалімі болып табылады және рухани адамгершілігі мол, азаматтық белсенді, рефлексияға қабілетті, шығармашыл, ақпаратты – коммуникативтік, әлеуметтік – тұлғалық құзырлы, әдіснамалық, зерттеушілік, әдістемелік деңгейінің жоғарылығымен сипатталады [3;80]. Демек, мұғалімнің жоғары сынып оқушысына, оның педагогикалық қызметіне әсері мұғалімнің беделіне байланысты десек ал педагог-мұғалім-тәрбиелеуші сынып оқушыларының не нәрсеге қызығатынын, қалай өмір сүретінін білуі керек. Осының бәріне көп уақыт қажет емес, бұл үшін тек балаларға және олардың өміріне көңіл бөлу керек.

Баланың өмірінде оның кеңесті, көмекті қажет ететін, қалай істеу керек екенін білмейтін кездері болатын көптеген жағдайлары болады. Егер ол педагог-мұғалімге кеңес беруін сұрап жүгінсе, оның оған сенгенінің белгісі, яғни мұғалім ол үшін беделді болып табылады. Бала қорғауды сезінетін болады, бірақ ол педагог-мұғалім одан әлденені талап ететінін, жауапкершілікті оның бойынан алмайтынын түсінеді. Беделді педагог-мұғалім үшін міндетті талап – моралдық тазалық. Ал педагог-мұғалім мен оқушының өнегелік қатынастары араласудың барлық жағын береді. Кез-келген жақсы немесе жаман әрекет өнегелік аспектіге ие. Егер оқушылар сабақта жақсы жұмыс істеп отырып, үзіліске қоңырауды естімесе, қарсылық білдірместен оның барлық тапсырмасын орындаса педагог-мұғалімнің беделі жоғары болады. Осындай себептермен әр мамандық иесінен белгілі бір сапаны талап етеді десек қателеспейміз. Оқушыларына деген сенімділік және сыйласымдылық – мұғалім беделінің тұлғалық маңызды компоненті. Мұғалім жасөспірімдер үшін де, төменгі сыныптар үшін де бұлжымайтын бедел бола алмайды. Жасөспірімдер іс-әрекетте жоғары талаптар көрсетеді, мұғалім тұлғасы мен ісінде. Олар әрдайым мұғалімді бағалайды және өзінің оған деген қатынасын бағалық пікір ретінде құрады. Жасөспірімнің өз ойының жолдастары мен ұжымның ойымен сәйкес келуі және мұғалімнің ойымен ұқсас болуын өте қажет етеді. Тек осы жағдайда ғана туындаған қарсылықтарды шешуге болады және жасөспірімнің қалыпты дамуы үшін қолайлы шарт туындайды.

Нақты жағдайда мұғалімнің рөлі – жасөспірімдердің туындаған мәселелерін ескеруге тырысу, оған сыйластықпен және сенімділікпен қарау, оқуда кездесетін қиындықтарды жеңуге көмектесу, достарымен өзара қарым-қатынас орнату, олармен байланысын сақтау, оның сансыз сұрақтарына жауап беру, оның ойлауы, дамуы үшін қолайлы жағдай жасау. Орта және жоғары жастағы оқушылар өздерінің мұғалімдерін олардың мінез-құлық (тік мінезділік, талапшылдық, сезгіштік, оқушылармен қайрымды қарым-қатынаста болуына, шынайылығы және т.б.) ерекшеліктеріне, өз пәнін білетіндігіне, педагогикалық шеберлігі мен қоғамдық беделіне қарай бағалайды. Демек, оқушыларды терең және тұрақты біліммен қаруландырған мұғалім ғана беделге ие бола алады. Сонымен, оқушылардың көзқарасы бойынша мұғалімнің беделі педагогтың тұлғалық және кәсіби сапасымен тығыз байланысты екені әбден анық. Әрбір педагог тәжірибеде өзінің оқушысының жүрегінен өзінің жеке орнын таба білуі керек және олардың көмегімен өзі үшін беделдің жұмбағын шеше білуі керек. Олай дегеніміз педагогикалық оптимизм – жақсы педагог-мұғалімнің қажетті сапасы. Мұғалім аяғына дейін табандылықпен талап етуі тиіс.

Мұғалімнің талабы барлық жағынан көрінуі тиіс - үй тапсырмасын орындағанда, оқушылардың білімін бағалауда, сабақта және сабақтан тыс уақытта өзін-өзі ұстауы. Оған: кәсіби білім, педагогикалық такт, мұғалім мен тәрбиешінің және білім алушылардың арасындағы қарым-қатынас стилі жатады. Сол себептен педагог- мұғалімнің қабілеттілігі сыныпта және сыныптан тыс оқу үдерісінде бәрін көру, білу, әр оқушының және сыныптың анда-санда көрінетін ерекшеліктерін олардың көңіл күйіне қарай талқылау қажеттілігі туындайды. Олардың түсінгендігі және түсінбегендігі жөнінде, сабаққа деген дайындығы туралы, білім алушылардың басқада толық әрекеттерін жақсы педагог-мұғалімнің түсіне білуі кәсіби-психологиялық сапасы болып табылады. Демек мұғалім - өз ісінің шебері ғылыми бақылаушылық қабілеті бар және психолог білімімен - өзінің оқушыларының жан күйзелісіне уайымдайды, түсінеді.

Тәрбие үрдісінде мұғалімдер оқушылардың жалпы білімге және жас психологиясына, педагогикаға, педагогика тарихына және әдістемеге үлкен мән береді. Бұл ғылымдарды қолдана оқыту және тәрбиелеу үдерісінде оны ұйымдасқан және мақсатты түрде жасайды. Ғылымда көрсетілген білім мұғалімге өзінің оқушысының әр әрекетін дұрыс бағалауға көмектеседі және ғылыми түсіндірілген әдістермен әр баланың және балалар ұжымының барлығын біліп алуға болады. Жақсы педагог-мұғалімдер әр оқушының жеке ерекшеліктерін біледі, бала психологиясын түсінеді, өзінің тәрбиеленушілерінің жүрегіне жол табады және осыдан педагогикалық шығармашылық еңбегінің қызығын көреді. Ол дегеніміз педагог-мұғалім кәсіби-психологиялық жүйесінде сапалы жұмыс жасай тәрбиеленеді және басқа педагогтардың тәжірибесімен байланыста болады. Жақсы мұғалімнің – тәрбиешінің мінез ерекшелігі педагогикалық ұжымда қалыптасады.

Педагогикалық мамандық мұғалімнің өз білімін, тәжірибелік білігін және дағдысын әрдайым жетілдіруін талап етеді. Мектеп және қоғамдық жұмыс педагог-мұғалім білімінің жан-жақты болуына қажетті жағдайлармен қамтамасыз ету қажет. Педагогикалық такт – мұғалімнің өз пәнінде, педагогикалық психологияны білмей, әсіресе жас ерекшеліктерін педагогика ғылымынсыз ескермеуі мүмкін емес. Педагогикалық – такт мұғалімнің таза кәсіби сапасы. Педагогикалық такт – мұғалімнің білім алушылармен қатынасындағы кәсіби, психология-педагогикалық өзін-өзі ұстау ерекшеліктері, шығармашылықта көрсететін мақсаттары мен міндеттерінің сәйкестігі, педагогикалық тапқырлық, зеректік, бастамашылдық, ойланып әрекет жасау, сабырлылық, шыдамдылық, балаларға деген кішіпейілділік және талапшыл қатынас. Педагогикалық такт – бұл педагогикалық мақсатқа лайықтылық және мұғалім әрекеттерінің пайдалылығы, оның сөзінің, құралдары және білім алушыларға деген қарым-қатынасы. Педагогикалық мақсаттылықтың шектен тыс шығуы, мұғалімнің әрекеттері мен қылықтары тәрбие жұмыстарына қарсы шығады, бұл педагогикалық тактің бұзушылық болып табылады. Педагогикалық такт – білім алушылардың жеке және жас ерекшеліктеріне қарай мұғалімге оқу-тәрбие мәселелерін нақты жағдайда шешуге рұқсат береді. Мұғалімнің теңдей дәрежеде жоғарғы деңгей талаптарына сәйкес білім алушыларға деген сыйласымдылық қатынастарымен нағыз беделін көрсетеді ал олар өз тарапынан оған сенеді және оның пікірін тыңдайды, жиі кеңесіп, көмек сұрайды. Қорыта келе беделдік қатынасты сипаттауға себепші болған, мұғалім тұлғасының педагогикалық қатынастағы жан-жақтылығы және жеткіліктігі, ол тек білім ғана беріп қоймайды, тұлғалық мағынаны білдіреді және сирек кездесетін өзінің жеке бас ерекшеліктеріне лайықты білім алушыларды тәрбиелейді демекпіз.

Пайдаланылған әдебиеттер

- 1 Жаңа формациядағы педагогтың үздіксіз педагогикалық білім беру концепциясы «Егеменді Қазақстан». 01.10.05
- 2 Рубинштейн С.П. Основы общей психологии: в 2 т. М., 1989 - Т.1 (Развитие мышления ребенка: 400 – 442. Развитие речи у детей: 460 – 482)
- 3 Бернс Р. Развитие Я-концепции и воспитание. М.: Просвещение, 1986. С. 276
- 4 Булақбаева М.К. «Шығармашылық сипаттағы сабақ түрлерін «Педагогикалық мамандыққа кіріспе» пәнінде ұйымдастыру» // Қазақ мемлекеттік қыздар педагогикалық университетінің Хабаршысы, 2016, №5
- 5 Фрейд З. Неудовлетворенность культурой. М., 1990. С. 31
- 6 Арчажникова Л.Г. Профессия – учитель музыки: Книга для учителя. М.: Просвещение, 1984. – 111с.
- 7 Апраксина О.А. О праве учителя музыки на эксперимент. Музыкальное воспитание в школе. 1982. – Вып 15. С23.
- 8 Кульманова Ш.Б. Теория и практика воспитания младших школьников средствами казахской народной музыки. Алматы, 1999.

МЕСТО УЧИТЕЛЯ - ПЕДАГОГА В ФОРМИРОВАНИИ ЖИЗНЕННЫХ ЦЕННОСТЕЙ УЧЕНИКОВ СТАРШИХ КЛАССОВ

Н.Т. Айнабекова¹, Ш.А. Умирханова²

¹ст. преподаватель,

²ст. преподаватель,

¹Казакский государственный женский педагогический университет,
Казакстан, г.Алматы, mail: shynar.umirhanova80@mail.ru

Статья посвящена организационно-педагогическим проблемам педагогов в формировании жизнедеятельности учеников старших классов. Рассматривается проблема обучения в старших классах. Анализируются материалы по психологии при подготовке педагогов-учителей. Предлагается подготовка педагогов-учителей, путем инновационного метода исследования, в последствии желающих продолжить обучение для достижения более высокого творческого уровня.

Ключевые слова: межкультурные действия, мероприятия, постановка целей, толерантность, коммуникативность, успеваемость.

THE PLACE OF THE TEACHER IN FORMATION OF VITAL VALUES OF PUPILS OF HIGH SCHOOL

N.T. Ainabekova¹, Sh.A. Umirhanova²

¹Senior teacher

²Senior teacher

¹ Kazakh State Women's Teacher Training University,
Almaty, Kazakhstan, e-mail: shynar.umirhanova80@mail.ru

Article focuses on the organizational and pedagogical problems of teachers in shaping the life of high school students. The problem of education in high school is considered. Also analyzed the materials of psychology in the preparation of teachers. Offered training of teachers through innovative research method subsequently affecting continue training to persons interested a higher level of creativity.

Key words: cross-cultural actions, actions, goal setting, tolerance, skill to communicate, progress.

IRSTI 18.15.53

MANAGEMENT OF CHOREOGRAPHIC COLLECTIVE

A.E. Kussanova¹, A.N. Anarbek²

¹ Senior teacher

² student of 4-th year

Kazakh State Women's Teacher Training University
Almaty, Kazakhstan, e-mail: a.kussanova @gmail.com

Nowadays there is a significant growth of interest in the emergence and formation of new choreographic collectives. In modern conditions, there is an urgent need for knowledge of management and organization of a choreographic collective that is, mastering the methods of art management. The article is of a practice-oriented nature. It can be useful to teachers, organizers, heads of choreographic studios and collectives, as well as to students who are trained in the specialty of "choreography" and "social and cultural activities".

Key words: management, control, choreographic collective, director, choreography.

Introduction. Art management today is seen as one of the functional-role activities associated with the selection, storage, production and dissemination of cultural values. Proceeding from the fact that art management is also a process of managing the production of a product of the cultural services market, including all structural elements of management (planning, organization, motivation, control) by the organization of people engaged in this production, it can be argued that art management is a set of management techniques (planning, organization, motivation, control) that are characteristic of classical management, and a special kind of managerial activity in the field of art that includes the process of creating and distribution of artistic products.

In Kazakhstan there are a great number of on-stage performance groups in institutions of additional education. These are music, art, theater companies and many others. In particular there are a lot of institutions in which there are choreographic classes and practically at each of them there are choreographic collectives. Every year interest in choreographic art increases. In this regard classes with an esthetic bias at comprehensive schools where there pass choreography lessons open; the children's centers where children's choreography and rhythmic is studied; there are new modern dancing styles which very much attract modern youth. Also there is a promoting of amateur dancing competitions and festivals among various educational institutions. All these facts – the evidence of awakening of new modern art consciousness of people. Such circumstances are fruitful prerequisites for emergence and the organization of new choreographic collectives, and also the growth and development which already exist that meets requirements of our reality. In this regard there is a need for knowledge management and the organization by choreographic collective that is possession of art management methods.

Main part. Art management is one of the directions of commercial activity in the sphere of culture and art for today. Creative activity of the artist in art reveals at his direct interaction with the viewer, the listener - the consumer of such unusual product, which the performance, the movie, a concert of classical music, the circus program, cabaret show, an opening day of works of the fine arts, etc. is.

The American psychologist P. Edwards gives such interpretation to creativity - it is ability to find new solutions or detection of new ways of expression, introduction into life something new to the individual. It is the force promoting a positive self-assessment and providing self-advance of the individual in the development. Here which his beliefs concerning creative process [8].

Art management — management in the sphere of art; set of the principles, methods, means on realization of opportunities of business of the sphere of art.

Art management - activities, directed to regulation of processes in the sphere of the art industry and influence on an economic, political, social and spiritual component of life of society.

Art management in a broad sense — aspiration of the person by the activity to reach higher on level, rich and dynamic cultural life of society.

Art management in narrow sense is the management of the cultural enterprises.

On the one hand, art management adjoins to the esthetic content of public consciousness, for example, philosophy, morals and ethical standards, and with the return is a product of the material activity of

the person directed to settlement of problems at "practical" application of art. Such is feature of art management as sciences.

The word "manager" (manager) has the English roots and is translated as "managing director". This word defines the manager as "the specialist in management and the organization in any field of business". Management is a development (modeling), creation, the most effective use (management) and control of social and economic systems [1]. The art prefix (artistic) and a word the art manager indicates a certain orientation, the sphere of activity of such specialist in management connected with the sphere of art.

The purposes of art management are promotion of professional art, creation of conditions for creativity and professional growth of performers, development of genres of professional art.

In a modern sociocultural situation when big development was gained by show business, the problem of the organization and the management of choreographic collectives of vocational training of directors of cultural and spectacular programs, experts of welfare activity became relevant. At the same time it is focused not only on development of choreographic skills, but on the organization and implementation of productive activity of choreographic collectives. Many problems are connected not only with lack of technologies and methodical developments of formation of bases of plastic - choreographic training of specialists, but also with the qualified organization of statements and maintenance of all process of preparation for performances [2].

The choreographic collective is the so-called difficult system united by common interests, plans and activities, represents multidimensional social group participants of which pupils of various age, with individual mental and physical development are. The interpersonal relations are constructed on moral and psychological motives, interdependence of children from each other, existence of the common creative interests. Not only to teach to dance the purpose of such collective the child, but also to create for him such habitat where his personality, abilities, talents comprehensively would develop. The problem of all-round development of pupils includes requirements of increase in esthetic culture of younger generation and education of art taste.

It is known that management of choreographic collective is connected with purposeful, conscious and systematic impact of the subject on an object on the basis of knowledge, and use of progressive tendencies and inherent regularities for the benefit of providing to object of the effective functioning and development representing the system of cycles and processes, consecutive administrative functions which provide regulation and coordination of activity of an object of management. Each choreographic collective has an opportunity to grow and develop. Having achieved good results, the collective gains popularity and recognition, the follow-up their activity professionalize. In the present market relations it is difficult to achieve such result. The choreographic collective is forced to adapt to the modern economic relations: to participate in commercial projects which often don't mean the creative growth but only are aimed at obtaining financial benefit. Mastering skills of creative activity is not only effective way of development of abilities of participants, but also one of the most important factors of education of diligence, will, attention, persistence, commitment.

Activity of choreographic collective is directed to realization of the socially significant purposes (work on the concert program, a performance, and separate dancing numbers) which depends directly on work of the artistic director. During the work with this level as a task of the teacher creation of special, confidential, psychological climate in the relations with children and creation of special creative conditions, which would stimulate is and fixed valuable the relations to the world[9,15].

The artistic director is the advanced person of the time, the person of high culture and profound knowledge who perfectly knows bases of professional skill. The directions of creativity and civil and ideological aspirations of all on-stage performance groups depend on his outlook and esthetic positions.

Directoris always the active, creative person. He acts as the organizer of everyday life of participants. Can awaken interests, lead participants only the person with the developed will where the decisive place is allocated to personal activity. The pedagogical management of such difficult organism as amateur collective obliges the head to be inventive, bright, persistent, and always ready to independent permission of any situations. The head - the role model inducing pupils to follow him, to equal on a sample, close and available to imitation. Professionally necessary qualities of the head are the endurance and self-control. Any failures, confusion and helplessness of the head participants shouldn't feel and see.

In management of choreographic collective it is very important to own to the artistic director management abilities. Management includes set of forms, means, the principles and methods of management

of collective which aim increase in overall performance of management personnel. The adaptive mobility, sociability, resistance to stress, flexibility and high professional and intellectual level will help management of choreographic collective in the solution of the revealed problems [3,110].

L.S. Zharkova in the book "Organization of Activity of Cultural Institutions" has marked out basic feature of the expert that knowledge of sociology, economics, political science, the rights, theories of management and some other sciences socially significant and very prestigious today act not as end in itself, and as an essential implementer of "the leading metafiction of welfare activity" — familiarizing of the person with achievements of world and domestic culture every possible development its creative potentials.

As the broad specialist, the art manager should:

- To reveal, satisfy and develop the welfare interests of different groups of the population;
- To develop target cultural programs and social art projects;
- To stimulate the innovative movements in the sphere of culture;
- To operate economic mechanisms of the organization of welfare activity;
- To introduce effective techniques of cultural and creative development of potential consumers.

It is necessary to emphasize that the art manager is the representative of a special intellectual profession. Not accidentally, his administrative work on creation of commercially favorable highly artistic project is compared to creation of the mosaic drawing, i.e. to the choice of one correct decision from numerous combinations of possible, potential actions. The art manager is at the same time both the leader, and the effective managing director. Defining leadership, P. Drucker notes ability to lift human vision to the level of broader outlook, to bring efficiency of activity of the person to the level of higher standards. In addition, at the same time "the leader has to treat the leadership as to a responsible mission, but not as to the rank granting him certain privileges". [10, 24-25].

The social and pedagogical sense of choreographic collective consists in an organic combination of art and performing and educational processes, giving of ideological and moral orientation to them. The solution of this task is connected in many respects with the repertoire, with those works of art around which work of choreographic collective is based. The efficiency of the functions which are carried out by choreographic collective depends on their quality, ideological and art level, social and pedagogical potential in many respects.

Selection of the repertoire demands from the artistic director of accurate perspective vision of pedagogical process as integral and consecutive system in which each link, each structural division, each factor supplement each other, providing thereby the solution of uniform art and creative and educational tasks. Responsibility for the repertoire lies on the artistic director as the repertoire is the face of collective, showing its opportunities and disclosing future prospects.

At selection of the repertoire the artistic director has to consider:

1. Compliance of the repertoire to technical, art and performing capabilities of participants of collective.
2. Statements have to correspond to age of participants of collective and their age psychology;
3. For the same age group it is necessary to create dances of a different genre;
4. To create numbers mass, solo, duet, on 5-6 people as it allows to occupy the greatest number of participants of ensemble in the program, gives the chance to consider specific features and to build the program of a solo concert of collective;

The repertoire has huge value in education of the esthetic, creative person.

Work in collective is conducted in three main directions:

- Training: acquisition of art and esthetic knowledge, performing skills;
- Educational: formation of an esthetic outlook, art orientation, ability to self-express;
- Creative: preparation of the repertoire, concert activity [4, 55].

To work as the director – it is as difficult how to edify at school. For example, today there is no wish to rehearse, and it is necessary. What to begin with to create the working atmosphere? To begin with love, with tenderness, with humor, without losing at the same time iron will" [11,34].

The rehearsal is the main link of all educational, organizational and methodical, work with collective. On a rehearsal, it is possible to evaluate the level of creative activity, the general esthetic orientation and the nature of the performing principles. The rehearsal can be presented as difficult art and pedagogical process which cornerstone the collective creative activity assuming a certain level of training of participants is. Without it the meaning of holding a rehearsal is lost.

The artistic director is forced to look for constantly such receptions and methods of work with collective on a rehearsal, which would allow solving successfully the creative and educational tasks facing him during this or that period. Technique of construction and holding rehearsal occupations, the organizations of work of collective in general is developed gradually. However, it does not exclude need of knowledge of the basic principles and conditions of holding rehearsals proceeding from which, each director can choose or pick up such methods and forms of work, which would correspond to his individual creative manner. Especially it concerns the young people beginning artistic directors sometimes it is difficult for them to find the most suitable form and an interesting technique of rehearsal occupations to prepare for a short period collective for a performance. Knowledge those the main methodical and pedagogical conditions of the organization of rehearsal work and ability to critically rethink them according to the individual creative manner and concrete features of collective is an important prerequisite of the successful organization and holding rehearsals. Concert performance is the most crucial moment in life of choreographic collective. It is a quality indicator of all organizational, educational and creative work of the artistic director and participants of collective. On a performance judge about strong and weaknesses of their activity, ability to gather, about hallmark, originality, technical and art capabilities of collective, about that, it is how correct and with interest the repertoire is picked up. It is possible to determine by a concert quite precisely quality of activity of collective and level of its management.

It is important to emphasize that the concert performance is not only display of certain art results, but also an effective form of moral and esthetic development of performers. According to G. Struve: "Participation in concerts reveals all opportunities of collective, its art achievements, the reached performing level, shows its unity, discipline, ability to submit to will of the head, staginess, emotionality, concentration. Each concert has also educational value. For participants of collective has to be not all the same whether will estimate their general, collective work".

To the organization and holding any performance – irrespective of, the collective makes the big program in the concert hall or does several turns on less significant platform, - it is necessary to belong equally responsibly and is interested. A concert is not only summing up, a review reached. It is still a meeting with the audience on which the mood depends. Obligatory component in the organizations by choreographic collective not only the interpersonal relations of pupils, but it, and the organization of concert activity of this collective which includes concerts at the level of establishment in which the collective, concerts at the level of the city and the area and also participation in competitions, festivals, the championships of different levels conducts the activity[5,42].

To give life to choreographic collective and to provide its popularity, prosperity and development, it is necessary to have special skills and knowledge. First, it is correct to calculate the cost of concerts, tours, separate statements and numbers, to line the estimate and to calculate profit; secondly, to create a name to itself and the collective, using traditional and creative methods of creation of bright image; thirdly to act as the director and the producer of statement[6].

Use in the course of training various the technician, methods and receptions promotes harmonization of organizational and administrative process; besides use of reproductive methods of training - verbal, evident, practical - widespread in traditional schools of dance and based on display and repetition, it is necessary to use productive methods - search, research, free creativity and also a game method, both in reproductive, and in a creative part of occupation.

Special methods of management in choreographic collective

1. The teacher, getting to production work, tells children about history based on which statement, about life, suits, traditions, about images and characters, about motives of their actions, etc. becomes. All this needs to be prepared for children in language, available to them, it is possible with display of colorful illustrations, to present material emotionally, expressively.

2. Viewing of special movies, listening of music. Collective viewing pulls together children and the teacher. There is the general subject for a conversation in which the teacher cleverly and tactfully sends children to the course of the correct reasoning.

3. Cultivate also traditions, which in collective there can be a set: it and dedication in choreographers, and transition from younger group in senior, etc.

4. Education of discipline imparts skills of organization in the course of work, brings up the active attitude towards him. The teacher on occupations awakens respect for the general work, cultivates ability to subordinate personal to public. The conscious discipline is a discipline of internal organization and

commitment. The external discipline creates prerequisites to internal self-discipline. Children become accurate, the attention on occupations becomes aggravated, and they quicker and more accurately carry out objectives.

5. Statements of numbers on modern subjects push on meetings with interesting people, to reading modern literature, visit of the museums, etc.

6. Joint viewing and joint discussion of concert programs, performances of both professional and amateur collectives is useful.

7. Carrying out analysis of concert performances of the collective. The teacher is obliged to stop both on positive, and on the negative moments of the program. It is important to pay attention to each child, considering his specific features of character. In time, the told kind word, manifestation of support, approval in many respects will help reveal to abilities of children.

8. Big educational work is played by creative reports; exchange of experience between collectives and the creative help to each other.

9. Meetings with talented creative people. Their story about the profession and creativity have strong emotional impact on children.

10. Carrying out evenings of rest with participation of children and parents (New Year, March 8, February 23, etc.).

11. The big benefit in art education of children will be brought by studying of dances of other peoples.

12. Esthetic education of music. «Acquainting children with music by means of dance it must be kept in mind first emotionally active perception as it is a basis of musical education. An opportunity to express the feelings in the movement, listening carefully music, in huge degree influences ability of the child to control the movements and to do them by more harmonious. The interrelation of music and the movement rather throws the bridge from emotional and spiritual to concrete physically. This combination spiritual and physical is necessary for the person»[12,140].

Preparation of a large form of the choreographic work or big general program is one of good methods of education of children.

Management of choreographic collective is a very difficult process which demands knowledge and huge devotion from those who create a creative product. The ability to correspond to modern trends and tendencies has to be provided not similar to others and constant generation of the ideas in collective. Creative process has to be operated, many-sided persons make choreographic collectives and their ideas have to be directed and coped, then the collective will be successful and demanded in the modern world [7].

Conclusion.

It would be desirable to suggest to bring in State standard of a higher educational institution discipline "Management of choreographic collective". This discipline could help many graduates with acquisition of skills and methods of management and the organization of choreographic collective.

References

- 1 Novikova G.N. Management of creative production activity (technologies, resources): manual. – M.: MGUKI, 2014. – 98 p. (in Russ.)
- 2 Siskins V.M. Theory and practice of sociocultural management: textbook. M.: MGUKI, 2008. – 608 p. (in Russ.)
- 3 Tarasenko T.V. Development of professional skills of the manager of dancing collective [Text] Auyezov. YuKGU of Auyezov, 2001. - 240 p. (in Russ.)
- 4 Tkachenko S.T. Work with dancing collective. M.: Pedagogics, 1998. - 260 p. (in Russ.)
- 5 Esthetic education at schools of arts: from experience. – M, 1988 (in Russ.)
- 6 <http://poisk-ru.ru/s2559t4.html>
- 7 Chizhikov V.M. Theory and practice of sociocultural management; Mosk. state. un-t of culture and arts. - M.: MGUKI, 2008. - 607 p.
- 8 Psychology. Dictionary. M.: Politizdat, 2005. – p 63 (in Russ.)
- 9 Andrews T. Dance magic. M.: Vakler, 2003 (in Russ.)
- 10 Langley S. Idey for theater, the manager for the idea. Art manager. 2003. P.125. (in Russ.)
- 11 Efros A.V. "A rehearsal – my love". M, 1993, book 1 (in Russ.)

- 12 Kremer L.M. Esthetic education of children by means of music and dance. Bulletin of the Kazakh State Women's Teacher Training University. 2016. №5 (65). P.140-141 (in Russ.)

МЕНЕДЖМЕНТ ХОРЕОГРАФИЧЕСКОГО КОЛЛЕКТИВА

А.Е. Кусанова¹, А. Н. Анарбек²

¹ст.преподаватель,

²студент 4 курса,

¹ Казахский государственный женский педагогический университет,
Казахстан, г.Алматы, e-mail: a.kussanova@gmail.com

В статье анализируется менеджмент хореографического коллектива. Дается определение менеджменту, как инструменту управления деятельностью творческого коллектива, и раскрываются особенности их применения на примере деятельности хореографического коллектива. Данная работа обусловлена тем, что в настоящее время наблюдается значительный рост интереса к возникновению и становлению новых хореографических коллективов. В современных условиях возникает насущная необходимость в знании управления и организации хореографическим коллективом, то есть владении методами арт-менеджмента. Статья носит практико-ориентированный характер. Ее материалы могут быть полезны педагогам-организаторам, руководителям хореографических студий и коллективов, а также студентам, обучаемых по специальности «хореография» и «социально-культурная деятельность».

Ключевые слова: менеджмент, управление, хореографический коллектив, руководитель, хореография.

ХОРЕОГРАФИЯЛЫҚ ҰЖЫМЫНЫҢ МЕНЕДЖМЕНТІ

А.Е. Кусанова¹, А. Н. Анарбек²

¹аға оқытушы,

² студент 4 к.,

¹ Қазақ мемлекеттік қыздар педагогикалық университеті,
Қазақстан, Алматы қ. e-mail: a.kussanova@gmail.com

Мақалада хореографиялық ұжымның басшылығы талданады. Шығармашылық ұжымның қызметін басқару құралы ретінде басқарудың анықтамасы берілген және оларды қолдану ерекшеліктерді хореографиялық ұжымның мысалында анықталған. Бұл жұмыс жаңа хореографиялық ұжымдардың пайда болуына және қалыптасуына қызығушылықтың айтарлықтай артуына байланысты. Қазіргі жағдайда хореографиялық ұжымды басқару және ұйымдастыру туралы білімге деген қажеттілік бар, яғни өнерді басқару әдістерін игеру. Мақала тәжірибеге бағдарланған сипатқа ие. Оның материалдары мұғалімдерге, ұйымдастырушыларға хореографиялық студиялар мен ұжымдар басшыларына, сондай-ақ «хореография» және «әлеуметтік-мәдени қызмет» мамандықтары бойынша оқитын студенттерге пайдалы болуы мүмкін.

Түйін сөздер: менеджмент, басшылық, хореографиялық ұжым, басшы, хореография.

МРНТИ 13.11.28

АМИНА НУГМАНОВА – УЧЕНЫЙ-ПЕДАГОГ: НАУЧНЫЙ ВКЛАД В РАЗВИТИЕ МУЗЫКАЛЬНОГО ОБРАЗОВАНИЯ КАЗАХСТАНА

Ш.Б. Кульманова¹

¹ д.п.н., профессор,

Казахский государственный женский педагогический университет,
Казахстан, г.Алматы, e-mail: kulman_sholpan@mail.ru

Статья посвящена А.Нугмановой – ученому, педагогу, музыканту. Это была творческая личность, замечательная исполнительница народных песен. Долгие годы проработала в Казахском государственном женском педагогическом институте в качестве преподавателя по вокалу и заведующей кафедрой. Большинство своих трудов она посвятила проблеме вокального воспитания детей и подростков на основе казахского песенного творчества. Предложенная ею методика вокального воспитания детей эффективна и приемлема в практике современной общеобразовательной школы.

Ключевые слова: Нугманова Амина, ученый, педагог, музыкант, методика, вокальное воспитание.

Президент нашей страны Н.Назарбаев в своей статье «Взгляд в будущее: модернизация общественного сознания», поднимая проблемы политического и экономического обновления, на современном этапе развития казахстанского общества, подчеркнул необходимость «опережающей модернизации общественного сознания». Одним из важных условий модернизации нового типа он видит в «сохранении своей культуры, собственного национального кода», без которого модернизация вообще может превратиться «в пустой звук», а также указывает на то что, в этом плане, «история и национальные традиции должны быть обязательно учтены» [1;1].

Подтверждением реализации идей, заложенных в данной статье являются, принятые еще в 2004 и 2013 годах, государственные программы «Мәдени мұра» [2;5] и «Халық тарих толқынында» [3;9], на основе которых продолжают проводиться масштабные исследования по сохранению культурного наследия Казахстана, создаются полноценные фонды гуманитарного образования на государственном языке, обобщается многовековой опыт национальной литературы, письменности и многого другого, а также ведется широкая пропаганда культурного наследия в нашей стране и за рубежом.

В рамках вышесказанного, статья, посвященная Амине Абдукаримовне Нугмановой – педагогу, ученому и известной певице советского Казахстана, проработавшей долгие годы в нашем женском педагогическом университете на кафедре методики музыкального воспитания, является той маленькой лептой в деле изучения научно-педагогического наследия ученых в области музыкального образования.

15 февраля 2018 года Амине Абдукаримовне исполнилось бы 90 лет со дня рождения. Изученные нами научно-методические материалы (статьи, пособия, выступления на конференциях и др.), документы и фотографии семейного архива, прослушанные аудио-видеозаписи раскрывают ее разносторонний облик.

Как показывают автобиографические материалы Амины Абдукаримовны из семейного архива, любезно предоставленные нам дочерью Баян, становлению ее как творческой, глубоко интеллигентной личности, способствовало воспитание, полученное в семье и окружающая среда. Она получила два высших образования, в Китае в городе Урумчи успешно окончила университет, а в 1955 году, после возвращения на историческую родину, поступила в Консерваторию имени Курмангазы на класс вокала.

Фото 1. А. Нугманова в центре среди членов кафедры

В 1961 году, после окончания консерватории, она была приглашена в Казахский государственный женский педагогический институт на должность преподавателя. Долгие годы занимаясь педагогической деятельностью, возглавляла кафедру методики музыкального воспитания.

Изученные нами материалы раскрыли ее как разностороннюю личность, обладающую глубокими знаниями, исследовательскими способностями не только в области музыкального воспитания детей и подростков, студенческой молодежи, но знаниями в области фольклористики и традиционной казахской музыки. Она хорошо владела казахским и русским языками, классическим китайским языком, знала арабскую графику, в совершенстве владела методикой преподавания вокала.

Фото 2. Лекция в доме-музее М. Ауэзова. 1975 г.

Долгие годы она читала лекции в «Народном университете» при доме-музее М. Ауэзова по казахской народной музыке и фольклору (на фотографии один из фрагментов лекции 1975 г.). В эти же годы вела на казахском телевидении фольклорную музыкальную программу «Гакку» [4].

Амина Абдукаримовна была замечательной певицей и пропагандировала среди населения певческое искусство казахского народа. В Золотом фонде Казахского телерадио хранятся записи

исполненных ею более 100 песен в сопровождении народного оркестра имени Курмангазы. В этих записях звучит наполненный добрыми чувствами нежный и проникновенный голос [5].

Фактологический материал позволяет отметить, что путь в науку у Амины Нугмановой начал складываться еще со студенческой скамьи. Тому пример, опубликованный в 1958 году в стенах консерватории сборник народных песен «Синзян қазақтарының халық әндері» [7], в котором представлены народные песни казахов, проживающих в Китае.

Стремление Амины Абдукаримовны к пропаганде казахского традиционного музыкального искусства, народных песен, фольклора говорит о ее патриотизме, любви к казахскому народу, а также о большом желании приобщить к этим сокровищам детей и подростков еще советского периода. Изученные научные источники, а также проводимые ею в тот период эмпирические исследования показали огромную воспитательную и образовательную роль казахской народной музыки, народных песен на подрастающее поколение. Эти результаты она отразила в ряде опубликованных научных статей [7], а также в диссертации и автореферате на тему «Вокальное воспитание детей и подростков в казахских общеобразовательных школах» [6]. Диссертацию соискание учебной степени кандидата педагогических наук она успешно защитила в 1970 году в Москве в научно-исследовательском институте содержания и методов обучения при АПН СССР.

Благодаря ее усилиям, в 1989 году в Консерватории имени Курмангазы была открыта кафедра народного пения, которую возглавила Амина Нугманова. На специальность «Народное пение» стала поступать одаренная молодежь из разных регионов нашей страны. Зная особенности певческих традиций регионов Арки, Семиречья (Жетісу), Сырдарья, она изучала эти особенности, обучала и воспитывала молодое поколение исполнителей региональным манерам народного пения.

Результаты своих исследований она изложила в научных публикациях, а также в материалах к докторской диссертации, которую, к сожалению, не смогла защитить при жизни. Дочь Баян в 2009 году издала ее в виде монографии «Қазақтың әншілік дәстүрі» [8].

Таким образом, проведенный нами небольшой обзор научной деятельности А. Нугмановой подтверждает факт становления и роста ее как ученого, которая всегда могла преодолевать самые сложные научные вершины, доказывать и подтверждать на практике достоверность полученных научных результатов.

Возвращаясь к кандидатской диссертации А. Нугмановой, мы хотели бы отметить ее значимость и особый научный вклад в развитие школьного музыкального образования казахских детей. Следует отметить, что такого рода научное исследование было впервые проведено ею в советский период.

Обратимся к содержанию и к ключевым направлениям диссертации, с целью подтверждения актуальности изложенных проблем и способов их решения.

Автор совершенно правильно поднимает проблему качества проведения урока пения (сейчас этот урок называется уроком музыки). Она пишет, что «на уроках пения школьники в основном овладевают нотной грамотой, тогда как перед учителем должна стоять другая главная цель — научить детей понимать музыку, наслаждаться ею, развивать их музыкальный слух, хороший вкус и наряду с этим, прививать и хорошие вокальные навыки. Все это требует от учителей пения научного подхода к преподаванию предмета и умелого применения достижений музыкальной педагогической науки на практике, что приведет к повышению воспитательного значения урока и к достижению его основной цели» [7].

В диссертации автор показывает результаты проведенного многолетнего педагогического исследования, которые дали возможность разработать и научно обосновать методическую систему вокального воспитания детей и подростков в казахских общеобразовательных школах.

Первая глава «Музыкально-эстетическое воспитание казахских детей в дореволюционную эпоху» состоит из 6 разделов. В них освещаются труды выдающиеся средневековых, ученых аль Фараби и Султан Увейс Жалайри, сыгравших огромную роль в формировании методов музыкально-эстетического воспитания многих поколений казахских детей, которые и сегодня, не утратили своего научного и практического значения [6]. Остановимся на некоторых разделах данной главы.

В разделе «Художественное отражение жизни народа в его песенном творчестве» автор приводит высказывания дореволюционных ученых о своеобразии и богатстве казахской музыки. В разделе «Семейная педагогика» она отмечает, что «песенная культура казахского народа

характеризуется не только большим содержанием и развитостью исполнительского мастерства у певцов, но и большим влиянием на воспитание подрастающего поколения» [7].

В следующих разделах главы освещаются:

- прогрессивное влияние русской демократической культуры на развитие народного образования в Казахстане во второй половине XIX века, тесно связанное с именем великого просветителя казахского народа И. Алтынсарина и его педагогической деятельностью [6];

- музыкально-эстетические воззрения классика казахской литературы, великого поэта и композитора Абая Кунанбаева, где одной из многогранных сторон таланта Абая является его песенное творчество, в которых переплетаются мудрые педагогические наставления молодому поколению [6].

Вторая глава имеет название «Теоретические основы научной методики вокального воспитания. Вначале главы автор говорит о том, что «приобретенные в раннем возрасте навыки являются самыми прочными» и если эти навыки не исправлять с самого начала, то в дальнейшем это будет вызывать большие сложности для правильного музыкального развития ребенка. При этом слуховые навыки школьников являются основой, фундаментом их будущего музыкального развития. Поэтому роль учителя велика в раннем музыкальном воспитании детей, что подтверждается рядом исследований выдающихся педагогов-музыкантов [7].

В разделе «Учение И. П. Павлова об условных рефлексах и музыкальное воспитание детей» автор, проведя теоретический анализ, указывает на величайшее значение учения физиолога И. П. Павлова в музыкальной педагогике. Главное в том, что выработка «ряда положительных условных рефлексов» в процессе обучения стимулирует гармоничное музыкальное развитие детей [7].

В разделе «О певческом аппарате детей» автор раскрывает особенности детского голосообразующего аппарата, функция которого тесно связана с их эмоциональными переживаниями. Доказывает, что «детский голосовой аппарат отличается от взрослого большей хрупкостью, неустойчивостью, потому что он постоянно растет, изменяется». В этом плане неправильное «обращение с голосовым аппаратом» ребенка может испортить «не только голос, но и отрицательно сказаться» на всем развитии его организма [7].

В разделе «О певческом дыхании» автор, теоретически обосновывая эту важнейшую функцию певческого процесса, указывает на эффективные методы обучения детей правильному дыханию в процессе пения, которые разработаны и экспериментально изучены советскими учеными-музыкантами. Кроме того, предлагает свои дополнительные авторские методы воспитания певческого дыхания у школьников [7].

В конце главы она обращает внимание читателей «на особенность артикуляции и фонетических особенностей казахского языка». Указывает, «что в процессе работы над артикуляцией надо обращать внимание не только на певческую установку артикуляционного аппарата, но и на необходимость следить за фонетической чистотой языка». Можно согласиться с утверждением автора о том, что «правильное произношение детей в процессе пения не только вырабатывает хорошую дикцию, но и прививает детям любовь и уважение к родному языку, способствует формированию правильной речи» [7;11].

В третьей главе даны методические рекомендации по вокальному воспитанию детей и подростков. В ней нашли освещение требования, которые должны предъявляться учителям пения казахских школ. «Если учитель разносторонне развит, сам является хорошим исполнителем, глубоко знает основы вокальной науки и умеет использовать ее разнообразные средства, то он принесет огромную пользу этому благородному делу» [7;12] – так отметила автор требования к учителю музыки.

В этой же главе даются рекомендации учителю по определению голосовых данных у учащихся, развитию и охране детских голосов, музыкальной одаренности, методам работы над дикцией, выразительностью исполнения, мутационному периоду, подбору и использованию вокально-хоровых упражнений, составлению песенного репертуара и др.

Таким образом, обосновав с позиций физиологии, психологии особенности певческого развития детей и подростков, А.Нугманова дает методические рекомендации по вокальному воспитанию учащихся на уроках музыки. Придерживаясь принципов дидактики, рекомендует руководствоваться индивидуальным подходом, подбирать репертуар в соответствии с принципами «от простого к сложному», постепенности и последовательности в развитии певческих навыков.

Указывая на то, чтобы песенный репертуар был интересным, художественным, содержательным, она разработала методику певческого воспитания учащихся, дала рекомендации для учителей по организации учебно-воспитательного процесса на уроках музыки. Особое внимание уделила народным песням, так как они, по ее словам, «воспитывают детей в духе любви в своей родине, родному языку, к родной музыке» [7;14].

Таким образом, кандидатская диссертация А. Нугмановой является научным трудом, где впервые были подняты проблемы певческого воспитания детей и подростков средствами казахского народного песенного творчества. Автор своим исследованием доказала их значимость не только в обучении пению, но и в воспитании личностных качеств на уроках музыки. В начале 70-х годов прошлого столетия Амина Абдукаримовна Нугманова была одной из первых, кто защитил такого рода научный труд, как диссертация. Мы считаем, что ее можно по праву назвать первым ученым-педагогом, которая расширила границы музыкального воспитания и образования детей в школах с казахским языком обучения.

Список литературы

- 1 Статья Главы государства. Взгляд в будущее: модернизация общественного сознания. 12 апреля 2017 г. http://www.akorda.kz/ru/events/akorda_news/press_conferences/statuya-glavy-gosudarstva-vzglyad-v-budushchee-modernizaciya-obshchestvennogo-soznaniya
- 2 Государственная программа «Мәдени мұра» - Культурное наследие Казахстана. <http://www.madenimura.kz/ru/government-program-madenimura/programs-madenimura/>
- 3 Мемлекеттік бағдарлама. Халық тарих толқынында. <http://e-story.kz/kz/contents/view/331>
- 4 Семейный архив Баян Нугман
- 5 Нугманова Амина – казахские народные песни. <https://www.discogs.com/Амина-Нугманова-казахские-народные-песни-/release/8150303>
- 6 Нугманова А.А. Вокальное воспитание детей и подростков в казахских общеобразовательных школах. Диссертация на соискание ученой степени кандидата педагогических наук. М., 1970 – 200 с.
- 7 Нугманова А.А. Вокальное воспитание детей и подростков в казахских общеобразовательных школах. Автореф. дисс. ...канд. пед. наук. М., 1970 – 18с.
- 8 Нұғман Ә. Қазақтың әншілік дәстүрі. Алматы: «Арыс» баспасы. 2009. -240 б.
- 9 Кульманова Ш.Б. Теория и практика воспитания младших школьников средствами казахской народной музыки. Алматы: Ғылым. 1999. - 352 с.

ҚАЗАҚСТАНДАҒЫ МУЗЫКАЛЫҚ БІЛІМ ДАМУЫНА ҒЫЛЫМИ ҮЛЕС ҚОСҚАН ҒАЛЫМ-ПЕДАГОГ – ӘМИНА НҰҒЫМАНОВА

Ш.Б. Кульманова¹

¹ п.ғ.д., профессор,

Қазақ мемлекеттік қыздар педагогикалық университеті,
Қазақстан, Алматы қ., e-mail: kulman_sholpan@mail.ru

Мақала – ғалым, педагог, музыкант Ә. Нұғымановаға арналған. Ол – шығармашылығы мол тұлға және қалық әндерді керемет орындаушысы. Көп жылдар бойы Қазақ мемлекеттік қыздар педагогикалық институты вокал пәні бойынша оқытушы және кафедра меңгерушісі болып жұмыс жасаған. Ол, өзі жазған еңбектерінің көбісін қазақ әншілік дәстүрі негізінде балалар мен жеткеншектерді вокал тәрбиесің проблемаларын шешуге арнаған. Жалпы орта мектеп тәжірибесіне ұсынған өзінің балаларды вокалды тәрбиелеу әдістемесінің тиімділігі мен нәтижелілігі.

Түйін сөздер: Нұғыманова Әмина, ғалым, педагог, музыкант, диссертация, әдістеме, вокалды тәрбиелеу.

AMINA NUGMANOVA – THE SCIENTIST-TEACHER: SCIENTIFIC CONTRIBUTION TO DEVELOPMENT OF MUSIC EDUCATION OF KAZAKHSTAN

Sh.B. Kulmanova¹

¹Dr. Sci. (Psychology), Prof.,
Kazakh State Women's Teacher Training University,
Almaty, Kazakhstan, e-mail: kulman_sholpan@mail.ru

Article is devoted to AminaNugmanova the scientist, the teacher, the musician. She was a creative person, the remarkable performer of national songs. For many years worked at the Kazakh state women's teacher training institute as the vocal teacher she and the manager of department. She has devoted the majority of the works to the problem of vocal education of children and teenagers on the basis of the Kazakh song creativity. The technique of vocal education of children offered by her is effective and acceptable in practice of comprehensive school.

Key words: AminaNugmanova, scientist, teacher, musician, technique, vocal education.

ҒТАХР 14.29.0514.25.19

БІЛІМ АЛУДА ЕРЕКШЕ ҚАЖЕТТІЛІКТЕРІ БАР ТҮЛҒАЛАРДЫ ӨНЕРГЕ БАУЛУДА СЫНЫПТАН ТЫС ЖҰМЫСТАРЫНЫҢ ОРНЫ МЕН МАҢЫЗДЫЛЫҒЫ

М.А. Уразалиева¹

¹ п.ғ.к., профессор м.а.,

Қазақ мемлекеттік қыздар педагогикалық университеті,
Қазақстан, Алматы қ., e-mail: moldirorazaly@mail.ru

Мемлекетіміз қазіргі таңда даму мүмкіндігі шектеулі жандарға айрықша назар аударып, қамқорлық көрсетуде. Бұл қамқорлықтың бәрі Елбасының халыққа жолдауында, ҚР Білім туралы заңында, «Кемтар балаларды әлеуметтік-медициналық-педагогикалық түзеу арқылы қолдау туралы» т.б. заңдарында айтылып, дамуында кемістігі бар балаларға көмек көрсетудің тиімді жүйесі, оларды оқыту, тәрбиелеу, еңбекке баулу және кәсіби даярлығын шешуде, коррекциялық - білім берудің дамытушы сипатын арттыру мәселелері айқындалып, бала мүгедектігінің алдын-алуға бағытталған көптеген көкейкесті мәселелер басымды міндеттер қатарына қойылған.

Түйін сөздер: тәрбие, өнер, музыка, мүмкіндігі шектеулі балалар, сыныптан тыс жұмыстар, арнайы мектеп.

Әлемдегі қарқынды дамып жатқан технология адамзат тіршілігінде басты орын алды. Бүгінгі таңда дүние жүзін шарпып, күнбе-күн қадамын алшаң басқан техника заманы адам өмірінің маңызды бөлігіне айналғаны рас. Ақпаратты-технология, компьютерлік біліктілік білім жүйесінің түрлі салаларында кең де жан-жақты бағытта дамып келеді. Бұл жаһандандудың заңды құбылысы. Әр заманның өз ұрпағына қояр жаңа талабы бар. Заманауи құралдарды қолдану, ғылымның соңғы жаңалықтарын өмірге енгізу мәселелері адамзат дамуындағы көп мәселелерді шешуде қызмет етеді.

Арнайы түзету (коррекциялық) мектептің теориялық-әдіснамалық негізін, ғылыми-тұжырымдамалық ұстанымдары мен модельдік үлгілерін, даму үрдісін анықтап, қоғамымыздың басты бағытына қарай бұру – бүгінгі білім жүйесінің осы күндік және болашақтағы ісі.

Арнайы түзету (коррекциялық) мектептер қызметінің әлемдік тәжірибесіне сүйенсек, бала бақшадан бастап, орта кәсіби білім беретін білім ошақтарына дейінгі аралықта үздіксіз білім берудің барлық басқыш-сатыларын қамтитын, осы басқыштардың әрқайсысында да әлемдік өркениеттің жетістіктерімен шебер ұштастыра білетін біртұтас үзіліссіз жүйе болып қалыптасуы тиіс [1;17].

Біздің мектебіміз тәуелсіз еліміз бен әлемде жүріп жатқан өзгерістерге, даму болашақтарына сай жаңару үдерісі /прогресс/ мен үрдісіне /процесс/ мейлінше бейімделген мектеп болуға ұмтылады. Әр халықтың білім жүйесінің даму үрдісі тәлім-тәрбиенің қазықтай тұғыры. Уақыт озған сайын тәрбие беру, білім беру реформалары қоғамның дамуына қарай үнемі жаңғырып отырады. Осы бір жаңару, жаңаша білім сапасын ұйымдастыру көшінде ұрпақты тәрбиелеу ісі көлеңкеде қалып, ақыл-ойы кенжелеп қалған балаларды білімнің қарқынды ағысында жоғалтып алмау мәселесі өзекті іске айналып отыр. Кеңес дәуірінен бастау алған мүмкіндігі шектеулі балаларға тәлім-тәрбие беру мәселесі кезінде үлкен сараптамалардан өтіп, арнайы педагогика саласының көлемді бөлігін құраған болса, бүгінгі күні егемендікке ие болған қазақстандық арнайы педагогиканың аталмыш мәселеге ден қойған ғылыми негізделген, әдіснамалық еңбектерінің мардымсыздығы осы жұмыстың көкейкестілігін арттыра түседі.

Мүмкіншіліктері шектелген балаларды оқыту және тәрбиелеу Қазақстан Республикасының бірыңғай мемлекеттік білім беру жүйесіне енгізілген. Бұл мәселе соңғы жылдар ішінде ғалымдардың зерттеу нысандарына айналумен қатар, дефектолог мұғалімдерінің тәжірибесінде мүмкіншілігі шектеулі оқушылардың тұлға етіп дамытуда олардың коррекциялық білім беру үрдісінде түрлі тәсілдерді дамыту басты нысанға алынған. 1995 жылдың 1 қыркүйек айында талқыланған «Мемлекеттік білім беру саласындағы саясатының тұжырымдамасында» басты мақсат ретінде білім беру саласында қордаланып қалған проблемаларды талдап саралау, ықтимал жолдарын қарастыру, болашақтағы даму бағыттарын айқындау мәселелері алға қойылды. Білім

беру саласындағы әлеуметтік-экономикалық өзгерістер адам санасындағы күрделі жаңғырумен астаса жүріп жатыр.

ҚР ұлттық мектебінің қалыптасу кезеңінде бүгінгі бала білімі мен тәрбиесіне жіті қараушылық орын алып отырғаны белгілі. Тәуелсіздік алғалы жыл сайын жүргізіліп отырған білім реформалары біздің болашағымызға салынып жатырған даңғыл жол деп қарағанымыз жөн болар. Себебі, қай елдің болсын даму жолы, яғни экономикалық-әлеуметтік жағдайына тікелей апарар жол - сол елдің білімінің дамуы болып табылады. Яғни болашақта бәсекеге қабілетті ел қатарына ену міндетін бәсекеге қабілетті маман мойнына жүктелетін абыройлы да жауапты міндет болып отыр.

ҚР Білім жүйесіндегі жаңа бетбұрыстар белесі ретінде білім беру реформасындағы жаңа көзқарастар болып табылады. Дүниежүзілік білім жүйесі сапасына жақындау, сондай-ақ жаһандану заманында қазақстандық жастардың әлем мемлекеттері арасында білімі мен тәрбиесі жағынан артта қалмау жоспарына жылжу міндетінің маңыздылығы кімді де болса толғандырмай қоймайды. Білім мен тәрбие егіз жүретіні белгілі. Тәрбие беру ісі отбасынан бастап, балабақша, мектеп қабырғасы, мектептен тыс мекемелерде жүргізіледі. Біздің қарастырып отырған білім сатысы мектеп буыны болғандықтан, арнайы түзету (коррекциялық) білім беретін мектептің бүгінгі жағдайы болмақ. Жоғарыда атап өткендей, білім жүйесі бала жасының кезеңдерін толық қамтып шығады деуге болады. Себебі, мектепалды даярлық топтары жасындағы бала жасынан бастап, бастауыш буын, орта буын, жоғары буын, сонымен қатар кәсіби бағдарлайтын буынды қамтитын тұтас білім жүйесі болып табылады. Біз соның ішіндегі «Музыка» пәніне қатысты мәселелерге тоқталып өтеміз.

Музыка өнері бастауыш сынып оқушыларының осы өнер жөнінде түсінігін кеңейтіп, бағдарлама көлеміндегі білімін толық меңгерту міндетін орындайды.

Музыка пәнін жүргізу ісі оңай емес екені белгілі. Музыка маманы тек педагогикалық шеберлікті, іс-тәжірибені меңгерген білікті ұстаз болып қоймай, сонымен қатар бірнеше музыкалық аспапты жоғары дәрежеде меңгеретін, әдістемелік жағынан қаруланған, ізденімпаз да шығармашыл мамандық иегері болып табылады. Міне, бүгінгі талабы жоғары заман баласын тәрбиелеу ісінде мұғалім, оның ішінде музыка маманы болу міндеті бізге осыны жүктейді.

Жан-жақты да көлемді істі бала тәрбиесі мен біліміне арнау жұмысына аса жауапкершілікпен қарау бүгінгі педагог-психолог мамандардың басты бағыты болуы тиіс. Себебі, күні ертең мектеп жұмысына, яғни педагогикалық қызметке араласу барысында алдында кездесетін қыруар жұмыстарда өзінің педагогикалық шеберлігін, іскерлігі мен қабілетін көрсете білуге әрқашан даяр болуы керек [2;5].

Сонғы әлемдік педагогикалық зерттеулерді саралау, оларды мектеп тәжірибесінде ұтымды қолдану, ұлттық жүйенің ерекшелігін ескере отыра жаңа педагогикалық технологиялар мен инновациялық бағыттарды жұмыс формаларында орынды пайдалану тәрізді мазмұнды жұмыстар түзілуде. Дүние жүзінде жүріп жатқан ғаламдану саясаты, еліміздің тәуелсіздік алғаннан бергі бірнеше жылдар ішіндегі саяси, әлеуметтік-экономикалық даму қарқыны мемлекеттің маңызды бағыттарының бірі – білім беру саласын жетілдіруге бағытталды. Осы жолда іргелі зерттеулер, ізденістер жүргізілуде. Тарихи тәжірибелерге сүйене отырып, өзінің қалыптасқан мәдени-білімдік дәстүрлері мен ұстанымдары бар елдің даму қадамы тәрбие мен білімнің қажеттілігін заманымыз зерделеп берді.

Бүгінгі күні даму интеллектуалдық қабілеті төмен балалардың музыкалық тәрбиесі мәселесі әр елдің ғалым-педагогтарын толғандырып отыр: Евтушенко И.В. (Ресей), М.Видмер, Р.Виршинга (Австрия), Х.Мауте (Финляндия), А.Санджорджио (Италия), Д.Гудкина (США) [3; 27].

Әуен-саздың жеке тұлғаның дамып, қалыптасуындағы әсер-ықпалына адамдар өте ерте кезде-ақ назар аударған. Адамзат қоғамының дамуының ең алғашқы кезеңдерінің өзінде оны идеялық-психологиялық қару ретінде қолдана білген. Музыка – қоғамдың сананың формасы ретінде адамдардың эмоционалдық сезіміне тікелей ықпал етуші эстетикалық тәрбие құралы. Музыкалық шығармаларды аспаптарда ойнап үйрену, орындау жеке тұлғаның эстетикалық, эмоционалды-сезімдік, құндылықты сана-сезімін дамытып, қалыптастырады, әсемдікті қабылдап, сезінуге талпындырады. «Музыкалық білім беру педагогикасы» ұғымы - көптен бері қолданылып келе жатқан ұғым. Бұл ұғым көпшілікке музыкалық тәрбие беру саласында, соның ішінде білім мазмұны мен оқытудың әдістемесі белгілі бір педагогикалық жүйені құрайтын және сол музыканың өзі тәрбие құралы ретінде саналатын жалпы білім беретін мектептердегі музыка пәніне байланысты

қолданылады. Музыкалық білім мен тәрбие беру адамзат өркениетінің ең терең тамырларынан бастау алады. Адамзаттың сан ғасырлық серігі болып келген музыка өнерінің тәлім-тәрбиеде алатын орнын, әсер-ықпалын, қоғам мен мәдениеттің дамуы процесінде қалыптасқан әлеуметтік, музыкалық-педагогикалық тәжірибені ой елегінен өткізіп, таразылау оның қалыптасып, даму кезеңдерін қарастыруға тікелей байланысты.

Музыка өнері, музыкалық тәлім-тәрбие жөніндегі мағлұматтарды Африка, Латын Америкасы, Шығыс елдерінің тарихи ескерткіштерінен де байқауға болады. Шығыс ойшылы, әлемге белгілі Әл-Фараби атамыздың да «Музыка трактаттары» еңбегінің өзі бүгінге дейін маңызын жоймай келе жатқан музыка өнерінің іргелі еңбегі болып саналады [4;12]. Бұның бәрі дүниенің түкпір-түкпірінде ерте кездердің өзінде музыкалық білім беру мен тәрбиелеудің формалары мен оны ұйымдастырудың амал-жолдары жөнінде жалпы және дерексіз білім, тәжірибе жинақтаудың алғышарттарының қалыптаса бастағанына көз жеткізеді. Қоғам мен мәдениеттің, білім мен ғылымның дамуына қарай музыкалық-педагогикалық ой-пікірлер де қанат жайып, өркендей түсті.

Қорыта айтқанда, музыкалық білім беру мен тәрбие беру педагогикасының дамып, қалыптасуы жағдайына көз жіберу, тұтастай алғанда, жалпы педагогиканың, психологияның, эстетиканың, музыкатанудың, мәдениеттанудың түйісер тұсында дамып, қалыптасқан ғылымаралық, дербес ғылым саласының пайда болғанын айғақтайды.

Соңғы жылдары ақыл-ойында кемістігі бар балаларға білім мен тәрбие беру орындарында оңтайлы өзгерістер болып жатыр. Арнайы білім берудің теориялық тұрғыда негіздемесі жасалынып, психологиялық-педагогикалық жіктемелері кеңейтілді, типологиялық ерекшеліктері айшықталды, осындай ерекше балаларды ерте кезеңде дифференциациялау механизмдері анықталды (Л.Б.Баряева, И.М.Бгажнокова, И.А.Грошенко, С.Д.Забрамная, Р.И. Лалаева және т.б.)

Музыка өнерінің бала тәрбиесінде зор мүмкіндіктері мен тәлімдік қасиеттері мол. Бала бойындағы ең асыл қасиеттерді оятып, айнала қоршаған ортаға әсем көзқарасын қалыптастыруда музыка өнерінің орындайтын міндет-мақсаты мол деуге болады. Осындай аса маңызды істі алға қойып отырған арнайы түзету мектептерінің музыка пәні сабағы көптеген өзекті істерді қолға алып отыр. Ақыл-ойы кенжелеп қалған балалардың айнала қоршаған ортаға әсеріне ықпал ету, түрлі жағдайларда орынды шешімдер қабылдау мәселесі бүгінгі күні педагог-ғалымдардың қозғап жүрген көкейкесті мәселелері қатарында. Соның ішінде музыка өнерінің даму интеллектуалдық қабілеті төмен балаларға әсерін зерттеген жұмыстар бар [5;9].

Арнайы мекемелерге келген ақыл-ойы кенже балалардың музыка дыбыстарына зейіні төмен. Музыка өнеріне эмоциялық көңіл-күйінің жеткілікті деңгейде болмауы оның оқу жүйесінің соңына дейін созылады. Музыка әуенінің бір сарындылығын би ырғағын немесе марш ырғағынан өзара ажырату ісіне белсенділігі әлсіз. Түрлі ойды білдіретін пьесалар мен әндерді қабылдау барысында олардың түйсік сезімдері әрқилы күтпеген көңіл-күйге әкеледі. Мұның барлығы олардың эмоционалды-еркінің бұзылғандығымен, қоршаған ортаға қызығушылығының төмендігімен тікелей байланысты.

Арнайы мектеп оқушылары қоршаған орта туралы білім мен икем, көзқарас пен ой пікірлерін, музыкаға деген ынта-ықыласын тек сабақ арқылы ған атолық меңгере алмайды. Өйткені бала сабақтан шыққан соң өмірдегі басқа құбылыстармен кездеседі, қарым-қатынас жасауға үйренеді.

Бұл аса маңызды міндетті арнайы мектептегі сыныптан тыс жұмысы атқаруы тиіс. Сыныптан тыс жүргізілетін жұмыс – оқушылардың сабақтан тыс бос уақытын ұйымдастыратын мектептегі оқу-тәрбие процесінің құрамдас бөлігі.

Бірқатар зерттеушілердің пайымдауынша (Л.Р.Болотина, Д.И. Латышина, Г.Ф.Суворова, Р.Б.Байназаров) сыныптан тыс жұмыстар оқу жоспарының кейбір салаларын толықтырады, оқу бағдарламасы бойынша меңгеріп үлгірмегенді қайта қарастырып, жүзеге асырады.

Сыныптан тыс жүргізілетін жұмыстардың балаға жан-жақты ықпал жасаудағы мүмкіндіктері өте жоғары. Атап айтсақ, баланың:

- сабақтаашылмаған дара қабілеттерінің жан-жақты ашылуына мүмкіндік туғызады;
- тәжірибесін молайтады, жұмыс түрлерінен білімін толықтырып, іскерлік пен дағдысын қалыптастырады;
- іс-әрекет түрлеріне қызығушылығын, белсенділігін арттырады;
- ұжым мен бірлесе отырып жұмыс істеуге дағдыландырады.

– Сыныптан тыс жұмыстың ерекшелігі – шығармашылық және танымдық сипатты ұстанады. Сыныптан тыс жұмыстар оқыту, дамыту, тәрбиелеу функцияларын атқарады.

Арнайы мектептегі сыныптан тыс жұмысының ерекшелігі, ол сабақ сияқты қатал талаптармен шектелмейді. Сыныптан тыс жұмысы әр түрлі көріністе, еркін ынтамен, шығармашылық қасиеттер мен ұжым пікіріне сүйену арқылы өткізуге болады. Бұл жұмыста оқушылардың сабақта байқалмаған ерекше қабілеттері оянып, дамиды [6; 122].

Арнайы мектептегі музыка өнерімен байланысты сыныптан тыс жұмыс келесі бағытта ұйымдасады:

Ән салу немесе вокал үйірмесі;

– Хор үйірмесі;

– Би өнері үйірмесі;

– Музыкалық шулы аспаптар үйірмесі.

Оқушылар санына, оқу уақыты мен орнына, іске асыру тәртібіне орай оқу формасы әртүрлі формада ұйымдасады.

Ән салу немесе вокал үйірмесі – музыка-эстетикалық тәрбиенің ең маңызды бөлімі болып табылады. Осы бөлімде оқушының ән орындау мәдениеттілігін жүйелі де бірізді қалыптастыру ісі қолға алынады. Яғни дұрыс отырып, тұрып орындау, денені тік ұстаудан бастап мәнерлілік пен жоғары көркемді орындауға баулынады. Әншілер ұжымын тәрбиелеу – біркелкі дауыстардың ұласу, мәнерлігін қалыптастыру болып табылады. (унисон, фразировка, ансамбль). Ұстаздың дирижерлық қимылдарын түсініп қабылдау, зейін, тыныс алу машығы және т.б. көзделеді. Дыбысты таза, күш салмай жеңіл меццо-пиано, меццо-форте аралығында орындау және орташа дауыс диапазонын (ми-ля 1 октава) қалыптастыру, біртіндеп жоғары ұлғайтып, жыл аяғында (до-ре 1 октава, до 2 октава) дыбысты кеңейту міндеті орындалады. Дыбыстың сапасы мен әдемілігіне көңіл бөлу мен әннің мазмұны мен сипатын түсіну негізінде мәнерлеп орындап, (көңілді, нәзік, ойнақы, шарық т.б.) үйретілетін әндерді және жаттығуларды сүйемелдеумен орындауға қалыптастыру қолға алынады (хор үйірмесінің жүктемесі аптасына 2 сағат).

Хор үйірмесі жұмысына тәрбиелеудің басты мақсаты – баланы әсемдік әлеміне дыбыс, ән шығармашылығы арқылы жетелей отырып, сұлулық, ізгілік, адамгершілік қасиеттерін бойына сіңдіру, қоршаған дүниенің шындығын көркем құралдар арқылы түйсіндіру. Хор үйірмесі өз бойына төмендегідей міндеттер алып отыр:

- музыкалық шығармалардың мазмұнын талдай білуге;

- орындаушылық машығын тәрбиелеуге;

- музыкалық жан-жақтылығын кеңейтуге;

- сауаттылығын дамытуға;

- вокалды-хор дағдысын қалыптастыруға жағдай жасау.

Би өнері - үйірмесі әсіресе тілінде кемістігі бола тұрса да музыкаға музыкалық-ырғақтық қимылдар жасай білуге үйретеді. Би қимылдары арқылы музыканың әуез әуенін қимылмен көрсету балаға ең ұнайтын іс-әрекеттердің бірі болып табылады. Дыбыстың әлді-әлсіз үлестерін сезе білуге, дене қалпымен музыканың әсем дыбыстарына әртүрлі көркем қимылды ұжыммен бірге жасауға баулиды.

Музыкалық шулы аспаптарда орындау – ең қол жетімді іс-әрекет. Себебі қай бала болса да түрлі шулы аспаптармен музыкалық ырғақты соғу, біркелкі дыбыстай білу, дыбыстарды аспаппен сүйемелдей білуге итермелейді. Яғни баланың музыканы эмоциялы түрде қабылдауына, сезімі мен музыкалық есте сақтау қабілетін арттыруға көп көмегін береді [7;42].

Даму интеллектуалдық қабілеті төмен балаларды әлеуметтік және тұрмыс-тіршілік жағынан бейімдеу ісінде оңтайлы жолдар іздестіруде жоғарыда аталғандармен қоса төмендегідей тілектер мен өзекті ойларды атап өтуге болады:

1. Оқу жыл бойында жоспарланған іс-шаралар, әсіресе қалалық деңгейде өтілетін мереке, байқаулар, фестивальдар жыл бойына біркелкі түзіліп ойластырылса, себебі, ақыл-ойында кемістігі бар балаларды бір мезгілде бірнеше іс-шараларға қатыстыру олардың ақыл-ойына да эмоциялы көңіліне, ортада өзін ұстау сияқты еріктеріне әсер ететіні белгілі. Әсіресе, жыл мерзімі кезеңінде олардың психологиялық қалпында үлкен өзгерістер жүреді де, ал мерекелерде концерттерге қатысу оларға ауырлық етеді.

2. Мүмкіндігі шектеулі мектептерде мастер-класстар көбірек ұйымдастырылуы қажет [8;9].

Бүгінгі таңда дүние жүзін шарпып, күнбе-күн қадамын алшаң басқан технология заманы адам өмірінің маңызды бөлігіне айналғаны рас. Ақпаратты-технология, компьютерлік біліктілік білім жүйесінің түрлі салаларында кең де жан-жақты бағытта дамып келеді. Бұл жаһандандудың заңды

құбылысы. Осы бір жанару, жаңаша білім сапасын ұйымдастыру көшінде ұрпақты тәрбиелеу ісі көлеңкеде қалып, ақыл-ойы кенжелеп қалған балаларды білімнің қарқынды ағысында жоғалтып алмау мәселесі өзекті де аса жауаптылықты талап етеді. Жан-жақты да көлемді істі мүмкіндігі шектеулі бала тәрбиесі мен біліміне арнау жұмысына аса жауапкершілікпен қарау бүгінгі ұстаздар қауымының басты бағыты болуы тиіс.

Пайдаланылған әдебиеттер

- 1 Занков Л.В. Психология умственно отсталого ребенка. - М.: Академия, 1999
- 2 Леонтьев А.Я. Проблемы развития психики. - 4-е изд. - М.: Изд. МГУ, 1981
- 3 Евтушенко И.В. Формирование основ музыкальной культуры умственно отсталых школьников в системе специального образования. Автореф. дисс.д-ра пед.н. М., 2009
- 4 Әлікбаев М. Әл-Фараби мұрасындағы музыка мәселесі. Алматы: Дайк-Пресс, 2005
- 5 Выготский Л.С. Вопросы детской психологии.- СПб.: Союз, 1997
- 6 Уразалиева М.А. Особенности музыкального воспитания детей с интеллектуальными нарушениями развития. Қазақ мемлекеттік қыздар педагогикалық университетінің Хабаршысы. №6. - 2014
- 7 Urazaliyeva M.A., Kulmanova Sh.B., Yerbolat A. Features of Musical Education of Children with Intellectual Disabilities. Mediterranean Journal of Social Sciences. MCSER Publishing, Rome-Italy. Vol 5 No 23. November 2014
- 8 Әміренов Ә.Д., Дүкенбай Н.С. Музыкалық білім беру теориясы: Жоғарғы педагогикалық оқу орындарының студенттерінің оқулығы. ПМУ баспасы, 2009. - 138 б.

РОЛЬ И ЗНАЧЕНИЕ ВНЕКЛАССНЫХ ЗАНЯТИЙ В МУЗЫКАЛЬНОМ ВОСПИТАНИИ ЛИЦ С ОСОБЫМИ ОБРАЗОВАТЕЛЬНЫМИ ПОТРЕБНОСТЯМИ

М.А. Уразалиева¹

¹ к.п.н., и.о. профессора,

Казахский государственный женский педагогический университет,
Казахстан, г. Алматы, e-mail: moldirorazaly@mail.ru

Не потерять детей с нарушениями интеллектуального развития в бурном потоке знаний – такова актуальная задача сегодняшнего дня. В советскую эпоху изучение проблем воспитания детей с нарушениями интеллектуального развития получило широкое развитие и составляло значительную часть специальной педагогики. За годы независимости данная сфера педагогической науки незаслуженно осталась без должного внимания, незначительно количество научно обоснованных методических трудов, что придает особую остроту данной проблеме.

Ключевые слова: воспитание, искусство, музыка, дети с сограниченными возможностями, внеклассная работа, специальная школа.

ROLE AND IMPORTANCE OF EXTRA-CURRICULAR WORK IN MUSICAL EDUCATION OF PERSONS WITH SPECIAL EDUCATIONAL NEEDS

М.А. Urazaliyeva¹

¹ Cand. Sci. (Psychology), Associate Professor,
Kazakh State Women's Teacher Training University,
Almaty, Kazakhstan, e-mail: moldirorazaly@mail.ru

Do not lose children with intellectual disabilities in the turbulent flow of knowledge - this is the actual task of today. In the Soviet era, the study of the problems of raising children with intellectual disabilities was widely developed and constituted a significant part of the special pedagogy. For the years of independence, this sphere of pedagogical science has undeservedly remained without due attention, a small amount of scientifically grounded methodological works, which gives particular urgency to this problem.

Key words: education, art, music, children with disabilities, extra-curricular work, special school.

МРНТИ 14.25.09

ПОВЫШЕНИЕ КОНКУРЕНТОСПОСОБНОСТИ ПЕДАГОГИЧЕСКИХ КАДРОВ ПОСРЕДСТВОМ СВЯЗИ С РАБОТОДАТЕЛЕМ НА ПРИМЕРЕ ЗАРУБЕЖНОГО ОПЫТА

Г.Ш. Омирбаева¹, Д.О. Карамолдаева², С. Азбо³

¹ст. преподаватель,

²к.п.н., и.о. профессора,

³PhD, профессор,

^{1,2} Казахский государственный женский педагогический университет,

Казахстан, г.Алматы, e-mail: k_arna@mail.ru

³ Университет Лейкхед, Канада, г. Онтарио

Статья посвящена проблемам повышения конкурентоспособности выпускников педагогических специальностей. Авторы рассматривают опыт канадских университетов по организации профессиональных школ развития, на основе которых происходит непосредственное сотрудничество будущих учителей, опытных педагогов-практиков и преподавателей университетов.

Ключевые слова: высшее образование, педагогика, школа, конкурентоспособность, Канада.

Одним из важных условий современного высшего образования становится обеспечение конкурентоспособности выпускников. В условиях быстро меняющегося мира потребность в специалистах разного профиля меняется от поколения к поколению. Однако профессия педагога остается востребованной, меняя внутренне содержание образования и технологии. Глава государства в статье «Взгляд в будущее: модернизация общественного сознания» подчеркнул: «Особенность завтрашнего дня в том, что именно конкурентоспособность человека, а не наличие минеральных ресурсов, становится фактором успеха нации» [1;3]. Президент подчеркнул важность всеобщего культа образования, отметив, что в условиях технологической революции «успешно жить сможет только высокообразованный человек, который может относительно легко менять профессию именно благодаря высокому уровню образования» [1;7].

Перед высшим образованием встает непростая задача повышения мобильности и умения оперативно подстраиваться под потребности современного общества. В этом русле должны быть модернизированы цели и задачи подготовки современных, конкурентоспособных, креативных педагогических кадров. Современный педагог, помимо обладания фундаментальными знаниями и умениями, должен приобрести навык самообразования, уметь активно перестраивать методологию и содержание учебных программ на основе новейших данных.

В основе педагогического образования лежат два направления. Это базовая теоретическая подготовка и практический опыт. В гармоничном и взаимодополняющем сочетании двух составляющих заключается успех подготовки хорошего педагога. Высшие учебные заведения нашей республики имеют богатый опыт в квалифицированной подготовке будущих учителей. Однако, связи с выпускниками, после обретения ими дипломов и устройства на работу, достаточно слабы. Мы не всегда заинтересованы в продолжении контактов, оказании методической помощи и отслеживании успехов и неудач молодых специалистов. В этом плане особый интерес представляет практика зарубежных педагогических вузов. Нами был рассмотрен опыт организации Профессиональных школ развития (ProfessionalDevelopmentSchools) на базе совместной работы преподавателей вузов и учителей государственных школ Канады.

Университетами Канады предпринимались различные попытки совершенствования педагогического образования. Идея заключалась в том, чтобы создать максимально приемлемое сотрудничество и обратную связь между университетами, осуществляющими подготовку учительских кадров, и государственными школами Канады. Принимая во внимание существенные различия в культуре государственных школ и учебных заведений, дающих квалификацию учителя, достижение сотрудничества требовало необходимости структурных изменений в учебных

заведениях. Внедрение кластерной модели в трансформации педагогического образования позволило повысить академические стандарты в образовании студентов.

От создания университетов в XII веке в Италии и Франции до существования в современном развивающемся мире смысл и цели этих образовательных учреждений менялись от одного периода к другому, от одного поколения к другому [2;9]. По традиции университеты стремятся сохранить свою сущность от внешних помех, не желая нарушать культурные основы и поведенческие обычаи [3;18]. Однако, уникальность университета заключается в возможности без фундаментальных перестроек изменять цели и задачи для удовлетворения временных и социально-политических потребностей, сохраняя при этом свой культурный базис. Как и любой другой человеческий институт, университеты стремятся поддержать свой статус и уникальность, несмотря на внешнее давление и внутренние преобразования [4;23]. Университет, традиционно элитное заведение, имеет сильную фундаментальную основу в приоритете теоретических знаний и абстрактной рациональности, в то время как практическая сторона занимает второстепенное место [4; 6]. Считается, что это уходит своими корнями в традиции эмпиризма, который подчеркивает оторванность субъекта от объекта, как ключевую роль в познании.

Академическая культура придерживается того принципа, что исследователь должен отстраниться, абстрагироваться от объекта изучения – будь то эпизод в истории, или литературы, или явление природного мира, в обратном случае знания не могут быть достоверными. Дисциплины же, требующие тесного общения между познающим и познаваемым – такие, как искусство, музыка, хореография – были традиционно непопулярны в академических стенах [2;3]. Возвеличивание теории над практикой, абстрагирования над действительностью стало проблемой многих современных образовательных учреждений, и реальные проблемы будущего педагогического образования по сей день далеки от решения. На фоне академической культуры, игнорирующей практику в пользу теории подготовка современного учителя становится неполноценной, с преобладанием научно-теоретической базы. Противоречие между скептическим отношением вузовского образования к практике и потребности в практическом опыте квалифицированных учителей подводит нас к кризису школьного образования. Возникает необходимость в парадигматическом сдвиге в отношениях вуз-школа, в организации доверительных отношений между преподавателями университета и школьными учителями.

Исследователи проблемы считают, что повышение квалификации учителей и развитие высшего образования должны являть собой одновременный процесс, так как одно не может развиваться без другого [4;52]. Тем не менее, существуют объективные препятствия для плодотворного сотрудничества между педагогическими вузами и общеобразовательной школой. Существует мнение, что показателем хорошего учителя является узко специализированное педагогическое мастерство, к которому учителя и должны стремиться. В то же время, считается что педагогические основы могут быть приобретены только в стенах университетов. Традиционно обучение будущих педагогов в своей преобладающей основе проводилось в университетах, отделенных от государственных школ. Школы же занимали место вспомогательного предприятия и не являлись неотъемлемой частью миссии системы образования. Таким образом, в подготовке учителя больший вес приобретает научно-теоретическая база, преподаватели готовят начинающих ученых-исследователей, гораздо меньше обращая внимание на возможные проблемы практического характера.

С точки зрения приоритета теории в университетских аудиториях как конечного источника рациональности многие люди считают, что концентрация на профессиональных и педагогических исследованиях, то есть научно-теоретическом фундаменте, является причиной низкого уровня учительской подготовки. Среди преподавателей университетов зачастую бытует мнение, что студентам педагогических специальностей следует понизить планку академической подготовки, так как они не справляются с требованиями теоретических дисциплин. Это противоречие усиливается в силу отрыву общеобразовательной школы от высшего педагогического образования и отказу от практического опыта в пользу теоретических знаний.

Отдельные университеты принципиально различают понятия «педагогическое образование» и «подготовка учителей». Под понятием педагогического образования понимается обоснование знаний о содержании обучения в образовательных теориях и процессе передачи знаний, отличных от множества вещей, которые учителя делают в повседневной работе. Модель подготовки учителей

поощряет быть «зависимыми, консервативными, соответствующими, интеллектуально пассивными и замкнутыми, недоверчивыми» [5;43]. Хотя обоснование теоретической базы в академическом высшем образовании должно стать общей целью подготовки высококвалифицированных кадров, особенность педагогического образования состоит в том, что оно должно дать практически каждому преподавателю до начала обучения возможность испытать на практике то, что происходит в государственных школах.

Вопрос, связанный с педагогическим образованием, таким образом, не в том, насколько нужны теоретические знания и процентное соотношение теории и практики, а в том, насколько студенты приобретают практические впечатления еще до начала академического обучения. Сторонники строго обучения учителей придерживаются того мнения, что отношения между педагогическим образованием и государственными школами являются причинно-следственными, поскольку приобретение навыков преподавания основывается на строгом обосновании контента. То есть, будущие учителя станут учиться хорошо при условии соответствующего содержательного наполнения образовательных программ.

Однако, если студенты еще до начала обучения будут отстранены от практического опыта в государственных школах, эффективность в подготовке кадров будет невысокой, так как факты свидетельствуют не о недостатках в содержании обучения, в недостаточном качестве практического опыта. Практикующие педагоги давно знают, что добросовестность студентов и качество обучения в значительной степени зависят от возможностей применения новых знаний и навыков в практической среде, а также от потенциала освоения новых функций и ресурсов вкупе с приобретенными знаниями. Одной из областей, относящихся к нашему обсуждению как вызову для учительских учебных заведений, является задача переосмысления их роли в развитии новых взглядов, новых организационных структур и совершенствовании методов подготовки учителей в соответствии с темпами роста знаний и экспоненциального роста информации за последние годы.

Университет сталкивается с проблемой отвлечения преподавательского образования от учебного центра, ориентированного на учебники, теоретически ориентированного контекста на реальные жизненные ситуации в государственных школах. На первый взгляд, задача выглядит сложной, учитывая укоренившуюся культуру университета. Поэтому вопрос заключается в том, как наиболее эффективно адаптировать миссии, цели и структуры педагогического образования для обеспечения равного развития учебных заведений для учителей, а также государственных школ.

Одним из возможных решений проблемы видится использование модели, основанной на кластерах, направленную на подготовку учителей до начала академического обучения и как форму повышения квалификации учителей.

Концепция профессиональных школ развития (Professional Development Schools – PDS) доказала свою эффективность настолько, что ее можно было принять институционально в качестве параллельной модели для обучения учителей и развития ветеранов-учителей. Привлекательность концепции PDS – в интегрированности процесса профессионального развития и школьной реформы. Одной отправной точкой было бы спросить: что означает понятие PDS? PDS не имеет и, вероятно, не должен на данном этапе давать ограничительное определение, но остается открытым. Понятие PDS представляет собой возникающее слияние различных направлений теории и практики в обучении. PDS - это как эволюционирующий веб-дизайн идей и занятий по обучению.

Исходя из книги Дарлинг-Хаммонда [6;56] «Профессиональные школы развития: школы для развития профессии», термин PDS можно рассматривать как обучение преподаванию, так и к обучению учиться. Концепция, используемая в сочетании с реформами, не может быть приравнена к традиционной концепции реформы образования - она имеет более глубокие и более широкие коннотации, связанные с инновациями, исходящими из подлинного партнерства на основе сотрудничества. Наша нынешняя эпоха может характеризоваться преобладанием нескольких образовательных реформ, которые не всегда приводили к улучшению школы [7;32]. Дополнительные отношения между предписанием реформ государственными и федеральными правительствами и осуществление изменений не совпадают, когда речь идет о профессиональном развитии индивидуального учителя. Готовые пакеты реформ, пересаженные из департаментов образования в школы, превращают учителей в пассивных исполнителей, а не творческих новаторов. В подобных ситуациях PDS можно рассматривать как действия, требуемые на всех уровнях, чтобы

справляться с обучением и преподаванием, от государственной школы до школы образовательного класса.

Различия между PDS и традиционными усилиями по реформе кратко изложены в статье Дарлинг-Хаммонда [7;44]: «Одной из наиболее ярких особенностей современных PDS является их акцент на сотрудничестве - посредством совместного принятия решений в командах в школах и между школами и университетами и совместные исследования среди преподавателей, преподавателей-студентов и преподавателей-педагогов» [6;9]. Модель PDS, созданная кластерами, представляет собой помещение в сельской местности, где преподаватели проводят довузовские курсы для начинающих педагогов. Начальное партнерство PDS началось в семестре осеннем 1994 года, когда команда университетских преподавателей сформировала кластерное обучение курсам и предложила учителям ведущих школ спонсировать студентов в качестве компонента курсов на местах. В результате исследования опыта работы начальная программа была пересмотрена таким образом, чтобы охватить базовые цели педагогического образования. В модели, основанной на кластерах, университетские преподаватели объединяются в учебное сообщество для координации двух или более курсов педагогического образования. Эти курсы сосредоточены на педагогической тематике.

В PHCS кластерная тема - это учебное пособие по элементарным социальным исследованиям, основанное на литературе. Три кластера включают в себя следующие курсы: методы чтения и языка, методы социальных исследований и основы управления классами. Студенты, обучающиеся до обучения, поступают на все три курса одновременно в общей сложности за девять кредитных часов. Расписание создается таким образом, чтобы занятия проводились два раза в неделю на протяжении семестра. Первую половину семестра студенты проводят в аудиториях, а оставшееся время погружаются в практическую деятельность. На практике студенты работают с учителем-наставником в среднем по два полных дня каждую неделю. Как правило, 16 учеников регистрируются в кластере каждый семестр.

Принимая во внимание, что целевая подача заявок на обучение в бакалавриат составляет 30 студентов, число учащихся в кластере ограничено 16 учениками из-за наличия учителей-наставников на сайте PDS, которые обычно являются преподавателями-добровольцами, заказчиками которых являются основной руководитель школы в начале каждого семестра. Возможно, самым важным достижением комитета является разработка оценочной рубрики для учителей-менторов для оценки эффективности работы студента на кластерной практике. Этот инструмент впервые позволил учителям-наставникам играть аутентичную роль в оценке студентов кластера. До этого нововведения преподаватели-наставники мало вносили свой вклад в процесс оценки. Теперь они отвечают за определение 40% общего класса учащихся для каждого курса в кластере.

Таким образом, предоставляя практический опыт преподавателям, работающим до начала обучения, факультеты университета и базовые школы спонсируют форумы для постоянного обмена педагогическими знаниями и навыками. PDS открывает эти форумы всем сотрудникам базовых школ и преподавателям университета, а также преподавателям кластера до начала обучения. На форумах участники обсуждают свои соответствующие роли в подготовке будущих учителей, а также конкретные вопросы, связанные с превращением в более сильный уровень школы развития, который бы эффективно координировал соответствие научно-теоретического и практического опыта учителей до начала службы. Университеты также приглашают наиболее опытных преподавателей базовых школ для работы в своих консультационных советах по педагогическому образованию. Университет рассматривает PDS как инициативу реформ. Он признает, что с точки зрения общей картины движение профессиональных школ развития направлено на увеличение успеваемости учащихся. Преподаватели базовых школ в PDS рассматривают свою роль как помощь университету в подготовке новых учителей. Специалисты-практики, однако, указывают на осознание того, что наставничество учителей до начала обучения способствовало их профессиональному росту. Механизмы привлечения учителей-наставников к систематическому отражению их обучения встроены в программу изучения кластерного поля.

Завершение оценок учащихся (с использованием критериев оценки, основанных на учителе учителя) провоцирует скрытую самооценку учителями-наставниками о том, как они сами определяют критерии, которые они определили как стандарты хорошего обучения. Явление,

которое мы называем трансформационным наставничеством, - это отношения между учителем-наставником и преподавателем до начала службы. Трансформационное наставничество - альтернативное видение традиционного наставничества. Хотя мы часто использовали термин «учитель-наставник», учителя в классе в нашем сотрудничестве не считают себя искусными учителями, готовыми продемонстрировать список навыков преподавания, которым должны стремиться учителя до начала службы. Скорее, в отличие от традиционной роли учителей-наставников, которые подчеркивают понятие «хорошего учителя», к которому должны стремиться учителя до начала службы, наша трансформационная модель наставника пытается подчеркнуть первичность межличностных рассуждений и рефлексии учителей (Буллоу-младший и др., 1992) [5;32]. Таким образом, общий дух так называемого трансформационного наставничества в базовых школах состоит в позитивном отношении к профессиональному развитию как учителей-учеников, так и учителей школы с упором на создание профессионального сообщества и стремление к рефлексивному мышлению. Короче говоря, разница между традиционным наставничеством и трансформационным наставничеством относится к тому, что было запланировано для передачи знаний учителей, в отличие от того, чего нет, хотя последнее, возможно, структурировано в форме, более непосредственно связанной с контекстуальными и ситуационными обстоятельствами.

В отзывах учителей-наставников говорилось о предоставлении возможности самообучаться, о чувстве гордости за помощь в формировании молодых учителей, о стимулировании новых идей, о большей эффективности педагогического процесса в присутствии помощника. Отзывы учителей-наставников указывают на то, что качественные изменения происходят в различных аспектах их педагогической и профессиональной жизни, особенно в способности классифицировать свое социальное и академическое поведение. Важные изменения происходят в отношении учителей к учебно-воспитательному процессу и их осведомленности об улучшении своего образования и обучения своих учеников.

Преобразование знаний учителей можно увидеть в свете того, как работа со студентами до начала обучения позволяют учителям-ветеранам встать на путь обучения на протяжении всей жизни. Это фундаментальное изменение в отношении к обучению и развитию учителей отражается далеко за пределами привычных интерпретаций профессионального развития. Таким образом, задача для модели, основанной на кластерах, заключается в подготовке учителей до начала обучения через процесс обучения, который гарантирует надежных и интеллектуально гибких и адаптируемых будущих учителей. Таким образом, в новых рамках концепции обучения необходимо, чтобы студент-педагог учился, как обеспечить счастливый союз между теорией (в университете) и практикой (в государственной школе). Этот союз теории и практики должен позволить учащимся научиться генерировать, оценивать, выбирать и делиться огромным количеством новой, своевременной и релевантной информации как на уровне университета, так и на уровне школы.

Список литературы

- 1 Назарбаев Н.А. Взгляд в будущее: модернизация общественного сознания. Официальный сайт президента Республики Казахстан. http://www.akorda.kz/ru/events/akorda_news/press_conferences/statya-glavy-gosudarstva-vzglyad-v-budushchee-modernizaciya-obshchestvennogo-soznaniya
- 2 Altbach, P.G. (1992). Patterns in higher education development: Toward year 2000. In: Arnone, R.F., Altbach, P.G. & Kelly, G.P. (Eds.), *Emergent issues in education: Comparative perspectives* (pp. 39-55). Albany: State University of New York Press
- 3 Perkin, H. (1984). The historical Perspective. In Clark, B. (Ed.) *Perspectives on Higher Education: Eight disciplinary and comparative views* (pp. 16-55). Berkeley: University of California Press
- 4 Bass, B.M. (1997). *A new paradigm of leadership: An inquiry into transformational leadership*. Mahwah (NJ): Lawrence Erlbaum
- 5 Bullough Jr., R.V. et al. (1992). *Emerging as a teacher*. New York: Routledge
- 6 Darling-Hammond, L. (1994). Developing professional development schools: Early lessons, challenge, and promise. In Darling-Hammond, L. (Ed.), *Professional development schools: Schools for developing a profession* (pp. 1-27). New York: Teachers University Press

- 7 Darling-Hammond, L. & Associates (1994). Professional development schools: Schools for developing a profession. New York: Teachers University Press.

INCREASING COMPETITIVENESS OF TEACHERS PERSONS BY CONNECTION WITH THE EMPLOYER ON THE EXAMPLE OF FOREIGN EXPERIENCE

G.Omirbayeva¹, D.O. Karamoldaeva², Seth A. Agbo³

¹ Cand.Sci. (Pedagogy), Senior teacher

² Cand.Sci. (Pedagogy), Associate Professor,

³ PhD, Professor, Lakehead University, Canada, Ontario

¹ Kazakh State Women's Teacher Training University,
Almaty, Kazakhstan, e-mail: k_arna@mail.ru

The article is devoted to the problems of increasing the competitiveness of graduates of pedagogical specialties. The authors consider the experience of Canadian universities in organizing professional development schools, on the basis of which direct cooperation of future teachers, experienced teachers and university teachers takes place.

Key words: higher education, Canada, pedagogy, school, competitiveness, pedagogical practice.

ПЕДАГОГ МАМАНДАРДЫҢ БӘСЕКЕГЕ ҚАБІЛЕТТІЛІГІН ЖҰМЫСПЕН ҚАМТАМАСЫЗ ЕТУШІЛЕРМЕН ТІКЕЛЕЙ БАЙЛАНЫС АРҚЫЛЫ КҮШЕЙТУ (ШЕТЕЛДІК ТӘЖІРИБЕ МЫСАЛЫ НЕГІЗІНДЕ)

Г.Ш. Өмірбаева¹, Д.О. Карамолдаева¹, С. Агбо²

¹ п.ғ.к., аға оқытушы,

² п.ғ.к., профессор м.а.

³ PhD профессор, Лейкхед университеті, Канада, Онтарио

^{1,2} Қазақ мемлекеттік қыздар педагогикалық университеті,
Қазақстан, Алматы қ., e-mail: k_arna@mail.ru

Мақала педагогикалық мамандықтар түлектерінің бәсекеге қабілеттілігін күшейту мәселелеріне арналған. Авторлар Канада университеттерінің кәсіби даму мектептерін ұйымдастыру тәжірибесін қарастыра отырып, солардың негізінде болашақ мұғалімдердің тәжірибелі оқытушылар мен жоғары оқу орындары ұстаздарының тікелей ынтымақтастықта жүргізу мәселесін ұсынады.

Түйін сөздер: жоғары білім, Канада, педагогика, мектеп, бәсекеге қабілеттілік, педагогикалық тәжірибе.

CONTENTS
Natural sciences

<i>A.A. Maui, L.E. Anuarova, M. Aitzhanova</i> The role of precursors in reducing the harmfulness of fusarium rot of sugar beet roots.....	6
<i>A.F. Seitzhanov, M.Sh. Omirzak</i> Integrated learning of the basics of ecological education on theme «sulphurandit's compounds».....	13
<i>K.N. Zhailybai, A. Zharkynbek, D. Abylmazhinova</i> Heavy Metals (Cd, Cu, Zn) Influence on Biomass Accumulation by Titan and Aisaule Rice Cultivars.....	19
<i>K. Mamirova, T. Shakenova, A. Kairova</i> Evaluation of the tourist-recreational potential of the region (on the example of the Atyrau region)	25

Physics, mathematics, computer science

<i>N.Iliasov, M.I. Esenova</i> A new synergetic system for monitoring and evaluating Learning activities.....	35
<i>Zh.M. Kadirbayeva</i> On a solvability of linear multipoint boundary value problem for the system of ordinary differential equations	41
<i>Zh.A. Musiraliev, Z.T. Suranchieva, A.S. Makhanova</i> The programming method of information protection.....	47
<i>K.M.Turekhanova, A.S. Igenbaeva, M.A. Bortay</i> The use of information communication chnologies for the study of plasma physics	52

Philology

<i>Xia Yu</i> “Call to Arms” of Lu Xun	59
<i>Çetin Pekacar</i> Is international phonetic alphabet a perfect alphabet.....	64
<i>Murat Zheretoyul</i> Kazakh latin alphabet and other views about the letter.....	68
<i>A. Koshekova</i> Myths about wolves and their classifications	76
<i>L.M. Adilbekova, M.B. Kopesbaeva</i> About the small genre of literature	82

History, economics and law

<i>A. Salimzhanova, I. Ilkharacan</i> Review of the socio-economic development of rural and urban women in Kazakhstan.....	88
<i>B.M. Atash</i> Ontological and psychoanalytical fundamentals of transgumanistic postgenderism.....	94
<i>M.A. Mekebaeva</i> On the research of Gender problems in Kazakhstan.....	100
<i>S.I. Ospanov</i> Philosophical problems Concepts of autogogical didactics	106
<i>A.A. Nurmukhambetov, M.D. Rahimzhanova</i> Some problems of the history of the mongolian nation	112

Pedagogy – psychology

<i>N. N. Naidenova, G. A. Muratbaeva</i> International and kazakh toolkits of assessments of quality of education.....	118
<i>R. K. Dyusembinova, T.B. Baynazarova, K.A. Tuleuzhanova</i> Ethnic pedagogical heritage of the kazakh people as a factor of spiritual-moral education of	

students of the higher education studies	127
<i>L. Issaeyva</i>	
Correction help to families of children with disabilities of early age	135
<i>A.K. Yesselbaeva, K.A. Tutibaev</i>	
Results of the research on the influence of the experimental program on rhythmoplasty on the physical qualities of students.....	142
<i>L.K.Yermekbayeva</i>	
Features of needs of children with limited opportunities in inclusive education.....	148

Art and culture

<i>N.T. Ainabekova, Sh.A.Umirkhanova</i>	
The place of the teacher in formation of vital values of pupils of high school	155
<i>A.E. Kussanova, A.N. Anarbek</i>	
Management of choreographic collective	161
<i>Sh.B. Kulmanova</i>	
Amina Nugmanova – the scientist-teacher: scientific contribution to development of music education of Kazakhstan.....	167
<i>M.A. Urazalieva</i>	
Role and importance of extra curricular work in musical education of persons with special educational needs	173
<i>G. Omirbayeva, D.O. Karamoldaeva, Seth A. Agbo</i>	
Increasing competitiveness of pedagogical persons by connection with the employer on the example off oreign experience.....	178

**ҚАЗАҚ МЕМЛЕКЕТТІК ҚЫЗДАР ПЕДАГОГИКАЛЫҚ
УНИВЕРСИТЕТІ
ХАБАРШЫСЫ**

**ВЕСТНИК
КАЗАХСКОГО ГОСУДАРСТВЕННОГО ЖЕНСКОГО
ПЕДАГОГИЧЕСКОГО
УНИВЕРСИТЕТА**

**BULLETIN
OF KAZAKH STATE WOMEN'S TEACHER TRAINING
UNIVERSITY**

№1 (73) 2018